

В АРХІВІВ

ВУЧК

ГПУ

НКВД

КГБ

№ 1 (34)

Науковий і документальний журнал

КИЇВ – ХАРКІВ
2010 р.

ББК 67.9
3 11

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ № 1 (34) 2010 р.
Науковий і документальний журнал
Видається з серпня 1994 р. Виходить двічі на рік.

Засновник:

Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг «Реабілітовані історією»;
Відділ по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Співзасновники:

Національна академія наук України;
Інститут історії України НАН України;
Служба безпеки України;
Державний комітет архівів України;
Національна спілка краєзнавців України.

Редакційна колегія:

Олександр Рубльов — головний редактор,
Сергій Кокін — перший заступник головного редактора,
Олег Бажан — заступник головного редактора,
Геннадій Боряк — заступник головного редактора,
Роман Подкур — відповідальний секретар,
Валерій Васильєв, Олександр Лошицький,
Ігор Верба, Наталія Маковська,
Семен Глузман, Руслан Пиріг,
Василь Даниленко, Олександр Реєнт,
Олександр Ішук, Володимир Репринцев,
Станіслав Кульчицький, Петро Тронько,
Володимир Лозицький, Юрій Шаповал.

Журнал внесено Вищою атестаційною комісією України
до переліку наукових фахових видань з історичних наук
(«Бюлетень ВАК України», 1999, № 5; 2010, № 4).

Усі права застережені. Журнал зареєстровано
у Міністерстві у справах преси та інформації України в квітні 1993 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторах.
Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

ISBN978-617-587-028-0

© Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
«Реабілітовані історією», 2010

ЗМІСТ

ДО 95-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКА

Подкур Р. Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька) 7

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

Ляковська С. Обліки «політично неблагонадійного елемента» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект 22

Шаповал Ю., Золотарьов В. Євреї в керівництві органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр. 53

Окіпнюк В. Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР 94

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.) 131

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва ОУН(Б) і УПА на українських землях 147

Гальчак С. На узбіччі суспільства: остарбайтери Поділля у повоєнній Україні 269

ВЛАДА І ЦЕРКВА

Бажан О., Лахно О. Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. 282

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Щербатюк В.** Повстансько-партизанський рух селян України 1921 р. та його характерні риси у працях сучасних вітчизняних дослідників 301
- Лисенко О.** Інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ УСРР як джерело вивчення діяльності сільських активістів в умовах суцільної колективізації (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.) 336
- Іваненко В., Прокопенко Л.** Реалізація Державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині 358

РЕЦЕНЗІЇ

- Васильєв В.** Рец. на кн.: «Україна в добу “Великого терору”: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд.: Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.» 370
- Касьянов Г.** Рец. на кн.: «*Коляструк О.А.* Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. – Харків: Раритети України, 2010. – 362 с.» 373
- Шевченко С.** Рец. на кн.: «Великий терор в Україні. “Куркульська операція” 1937–1938 рр. / Упоряд.: Сергій Кокін, Марк Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. 1 – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.» 375
- Стемпень С.** Рец. на кн.: «Кресова книга праведних. 1939–1945. Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА / Упор. Роман Недзелько. Студії і матеріали. – Варшава: Ін-т національної пам’яті, 2007. – Т. 12. – 223 с.» 379
- Гогун О.** Рец. на кн.: «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.» 398

ХРОНІКА ПОДІЙ

- Огороднік В.** Презентації нових науково-документальних видань Галузевого державного архіву СБ України 412

IN MEMORIAM

- ПРЕЗЕС. Пам’яті ЯНУША КУРТИКИ 423
- ПАЩЕНКО Володимир Олександрович 431
- КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ 434

CONTENT

TO THE 95th ANNIVERSARY OF ACADEMIC OF NAS OF UKRAINE OF P. TRONKO

- Podkur R.** State program «Rehabilitated by history»: the experience and prospects of research (to the 95th anniversary of academic of NAS of Ukraine of P. Tronko) 7

THE HISTORY OF SECRET SERVICES

- Lyaskovska S.** «Politically unreliable element» accounts of the VCHK–DPU–ODPU organs: historical aspect 22
- Shapoval Yu., Zolotaryov V.** The Jews among senior personnel of GPU–NKVD of the UkSSR during 1920th–30th 53
- Okipnyuk V.** The legal regulation of guarding of the enterprises of sugar industry of the UkSSR by GPU troops 94

THE HISTORY OF WORLD WAR II

- Nikolayets Yu.** Political moods of Ukrainian peasantry at the beginning of German–Soviet War (June 1941 – July 1942) 131

THE PERSON IN HISTORICAL CONTEXT

- Kovalchuk V., Ohorodnik V.** The correspondence of the leadership of the OUN(B) and the UPA in Ukrainian territory 147
- Hal’chak S.** Forgotten Sotsium: Ostarbeiters Podolia in the postwar Ukrainian society 269

THE AUTHORITY AND THE CHURCH

- Bazhan O., Lakhno O.** Repressive measures of Soviet secret services towards restriction of oppositional movement in the Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th 282

HISTORIOGRAPHICAL AND SOURCES OF RESEARCH

- Shcherbatiuk V.** Insurrectionary-partisan peasant movement in Ukraine in 1921 and its characteristic features of the modern Ukrainian scientists 301
- Lysenko O.** Informational and analytical documents of GPU of the UKSSR as the source of investigation of activity of village activist under the condition of general collectivization (the end of 1920th – beginning of 1930th) 336
- Ivanenko V., Prokopenko L.** The realization of state program of «Rehabilitated by history» in Dnipropetrovsk region 358

REVIEWS

- Vasyliiev V.** Book review: «Ukraine during “the Great Terror”: 1936–1938 / Editor: Shapoval Yu [and other]. – K.: Libid, 2009. – 544 p.» 370
- Kasyanov G.** Book review: «Kolaistruk O.A. Inteligentsiya USSR in 1920 Everyday Life. – Khakiv: Rarities of Ukraine, 2010. – 362 c.» 373
- Shevchenko S.** Book review: «Great Terror in Ukrain. “Kulak operation” 1937–1938. / Editor:: Serhiy Kokin, Mark Yunge. – K.: Publishing house «Kyiv-Mohyla Academy», 2010. – Ch. 1 – 614 p.; Ch. 2. – 598 p.» 375
- Stempen S.** Book review: «Kresowa księga sprawiedliwych. 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko. Studia i materiał y. – T. 12. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007. – 223 s.» 379
- Hohun O.** Book review: «Soviet state security agencies in 1939 – in Jun 1941. Documents of Special State archive of security service of Ukraine / Editor: Vasyl Danilenko, Serhiy Kokin. – K.: Publishing house «Kyiv-Mohyla Academy», 2009. – 1311 p.» 398

CHRONICLE EVENTS

- Ohorodnik V.** The presentation of research and documental issues of Branch State Archive of Security Service of Ukraine 412

IN MEMORIAM

- PRESES. In memoirs of YANUSH KURTYKA 423
- PASCHENKO Vladimir Aleksandrovich 431
- BOOKSHELF** 434

ДО 95-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ АКАДЕМІКА НАН УКРАЇНИ П. Т. ТРОНЬКА

*Роман Подкур**

Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: досвід та перспективи наукового дослідження (до 95-річчя з дня народження академіка НАН України П. Т. Тронька)

У статті аналізується наукова та громадсько-політична діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька як науковця та організатора реалізації Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Ключові слова: політичні репресії, «Реабілітовані історією», Служба безпеки України, реабілітація.

Незалежність України, утверджена на початку 1990-х рр. після розпаду радянської імперії, спричинила трансформацію свідомості політичної та інтелектуальної еліти, населення, поставивши на порядок денний проблему самоідентифікації. Базо-

* *Подкур Р.Ю.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

вим елементом процесу стала ліквідація ідеологічних обмежень в історичних дослідженнях.

Національна історична наука мала на меті довести власну спроможність проводити наукові розробки, які не обмежувалися б прокрустовим ложем класової ідеології. В радянський період історія України інтерпретувалася як регіональний варіант російської. Події й постаті українського минулого, що не вкладалися у подану схему, просто не досліджувалися.

Ліквідація ідеологічних обмежень відразу актуалізувала як наукову проблему створення та функціонування системи політичного контролю за громадянами СРСР, переслідування інакомислячих. Водночас замовчування реальних людських втрат за період більшовицького правління серйозно політизувало її. Саме тому вивчення політичних репресій/переслідувань стало однією із соціально значущих тем.

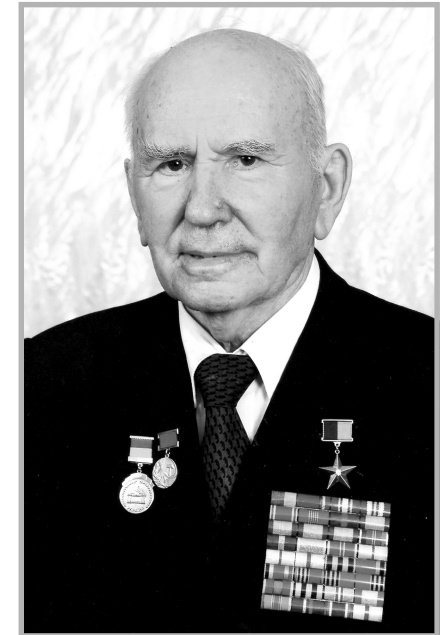
У цей переламний для української науки час укотре свій досвід ученого й талант організатора проявив академік НАН України Петро Тимофійович Тронько, який активно займався дослідженням краєзнавчого руху. Очолюючи науковий підрозділ в Інституті історії АН УРСР, він започаткував вивчення доробку краєзнавців 1920–1930-х рр. Результати виявилися несподіваними. Фактично вперше не лише розкрилася тематика масштабних регіональних досліджень, а й трагічна доля співробітників науково-дослідних установ, краєзнавчих організацій, які постраждали від необґрунтованих політичних репресій.

Тема політичних переслідувань стала для академіка П. Т. Тронька особистою. Працюючи на партійних та державних посадах він неодноразового стикався з колишніми репресованими, допомагав їм облаштувати життя, боровся за відновлення громадянських прав.

Вроджене почуття справедливості, бажання допомогти людям були закладені його родиною. Народився П. Т. Тронько 12 липня 1915 р. у селянській родині у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Хоча *батько* — Тимофій Федорович — рано помер, *мати* — Явдоха Олексіївна — зуміла прищепити синові любов до рідної землі та людей. Ця риса стала визначальною у долі майбутнього державного діяча та науковця.

Наприкінці 1932 р. П. Т. Тронько трудився робітником шахти у Дзержинську. Після закінчення курсів, у 1933–1934 рр. працював в освітніх закладах с. Кленового Богодухівського району Харківської області та Лебедина (нині — Сумської обл.). У 1936–1937 рр. Петро Тимофійович — курсант Єйської військової школи морських льотчиків у Краснодарському краї. До грудня 1937 р. — заступник директора й директор Лебединського дитячого будинку. Оцінивши організаторські здібності молодого керівника, П. Т. Тронька

направили в апарат Лебединського районного комітету комсомолу. Спочатку обіймав посаду завідуючого відділом, а згодом — першого секретаря. Його стрімка кар'єра була зумовлена не лише особистими здібностями, а й постійними арештами новопризначених керівників району під час «великого терору».

Академік НАН України
П. Т. ТРОНЬКО

«Ніхто не знав, — згадував *Петро Тимофійович*, — коли постукають у двері і потім звинуватять у “шпигунстві” чи “шкідництві”». Однак, на щастя, минулося. Арештувавши по два, а то й три склади керівників районних організацій Сумщини, співробітники НКВС вирішили, що достатньо “почистили” район».

На початку 1939 р. комсомольці обрали його секретарем Сумського обкому ЛКСМУ. Петро Тимофійович завжди з винятковою приємністю згадує комсомольські роки, і не лише через власну молодість. Комсомол направив на навчання у вищі на-

вчальні заклади, технікуми, на підприємства сотні тисяч молодих людей, спрямувавши їхній юнацький максималізм на розбудову економічної могутності СРСР.

Однак обіймаючи посади першого секретаря Лебединського райкому комсомолу, секретаря Сумського обкому ЛКСМУ, першого секретаря Станіславського обкому ЛКСМУ П. Т. Тронько бачив і негативні сторони ідеологізації молодіжного руху, а саме нівелювання особистості, перетворення її на «гвинтик» політичної системи СРСР.

Не сподівався також молодий комсомольський працівник, що його юнацький запал та працездатність лідери ВКП(б) використують для жорсткої «радянської» новопрієднаних західноукраїнських областей. Депутат Народних Зборів Західної України перший секретар Станіславського обкому ЛКСМУ П. Т. Тронько не уявляв собі, що звільнення від польської окупації обернеться тут трагедією масових незаконних репресій, масштабними депортаціями та розпорошить по СРСР тисячі українських і польських родин.

Повертаючись до подій 1939 р., академік НАН України П. Т. Тронько жодним чином не ідеалізує дії вищого партійно-державного керівництва СРСР. Він завжди наполягав, як професійний історик, на об'єктивному, багатоаспектному вивченні суперечливих процесів радянської дійсності¹.

Із жорстким ідеологічним тиском, звинуваченнями у «дрібнобуржуазному націоналізмі» зіткнувся П. Т. Тронько навіть на посаді заступника голови Ради Міністрів УРСР. Одним із масштабних його задумів стало увічнення пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. П. Т. Тронько домігся у партійного керівництва республіки, зокрема першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, відповідної санкції на реалізацію проекту.

Архівні документи свідчать про непросту атмосферу засідання політбюро ЦК КПУ 31 серпня 1965 р., на якому обговорю-

вався лист заступника голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронька та секретаря ЦК КПУ А. Д. Скаби. Посадовці констатували, що

«широковідомі події героїчного минулого, пов'язані з існуванням запорозького козацтва та Запорозької Січі [...] до цього часу увічнені вкрай незадовільно».

Члени політбюро ЦК КПУ не поспішали висловлювати власну думку. Лише секретар ЦК В. Г. Комяхов зауважив, що ці ідеї заслуговують на увагу. Вирішальною виявилася позиція першого секретаря ЦК КПУ П. Ю. Шелеста, якому імпонувала національна проблематика. Тим паче, вона пов'язувалася з антифеодальною боротьбою українського козацтва. Утім, політбюро ухвалило дещо абстрактну постанову, яка залишала простір для політичного маневру.

Постанова Ради Міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. конкретизувала завдання увічнення пам'яті українського козацтва. Передбачалося спорудження меморіалу на о. Хортиця, встановлення гранітних обелісків та пам'ятних знаків у місцях бойової слави запорозьких козаків. 18 травня 1970 р. П. Т. Тронько представив проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця на розгляд членів політбюро ЦК КПУ. Він не викликав заперечення у партійних можновладців.

Однак грандіозна програма не була реалізована. Новий секретар ЦК КПУ з ідеології В. Ю. Маланчук виступив проти виконання вже затвердженої програми. За його ініціативи політбюро ЦК КПУ 25 вересня 1973 р. ухвалило постанову, яка нагадувала судовий вирок:

«Під час здійснення накреслених планів були допущені недоліки, які призвели до невиправданого розширення завдань, збільшення масштабу і зміни характеру робіт зі створення заповідника. [...] Розростаючись невиправдано у своїх масштабах, цей комплекс набирав, водночас, і хибного ідейно-політичного спрямування. Питанням соціальних відносин на Запорізькій Січі, внутрішньої класової боротьби серед козацтва не приділялося належного місця, допускалася певна ідеалізація органів козацького самоврядування тощо. Не відзначалася чіткістю і робота зі встановлення пам'ятних знаків в інших місцях республіки, пов'язаних з історією

¹ Див.: *Смолій В.А.* Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2010. – Вип. 36. – С. 6–7.

запорозького козацтва. В перелік на відзначення потрапили особи й події історично малозначущі, випадкові»².

Безпосередніми винуватцями «допущених недоліків» були визначені заступник голови Ради Міністрів УРСР П. Т. Тронько та заступник голови Запорізького облвиконкому М. П. Киценко. Останнього «за ідейну незрілість» навіть звільнили з роботи. Загроза звільнення нависла й над Петром Тимофійовичем Троньком. Його, окрім іншого, звинувачували у перевищенні посадових повноважень. Далася взнаки абстрактна постанова політбюро ЦК КПУ від 31 серпня 1965 р. Лише особисті приязні стосунки з першим секретарем ЦК КПУ В. В. Щербицьким дозволили Петру Тимофійовичу уникнути небажаних «оргвисновок».

Але негативний досвід реалізації першого масштабного національного проекту не став на заваді здійсненню не менш амбітних починань П. Т. Тронька щодо збереження української історико-культурної спадщини. Крок за кроком він утілював у життя ідею створення Музею народної архітектури та побуту, який до цього часу його співробітники називають «Троньківкою». Вдало маневруючи між ідеологічними рифами, знаходячи компромісні рішення П. Т. Тронько зумів створити масштабний національний осередок збереження самотності українського народу, формування самосвідомості сучасних поколінь³.

Цілком зрозуміло, що після виявлення архівних матеріалів стосовно переслідувань краєзнавців у 1920–1930-х рр., використавши політичну лібералізацію, академік П. Т. Тронько негайно розпочав дослідження репресій та інакомислення в радянській Україні. Уже з 1990 р. в Інституті історії АН УРСР розпочалося дослідження такої піонерської для вітчизняної історіографії

² Смолій В.А. Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька. – С. 10.

³ Смолій В.А. Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П. Т. Тронька. – С. 11. Див. також: Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. та мат. / Упор. О. Г. Бажан (кер.) та ін. – К.: Рідний край, 1997. – 474 с.

теми, як «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України».

Ще однією характерною особливістю академіка П. Т. Тронька стало вміння підбирати та вчити кадри для реалізації масштабних наукових завдань. Серед них були кандидат історичних наук Ю. З. Данилюк — один із найкращих наукових сподвижників академіка П. Т. Тронька, доктор історичних наук Є. М. Скляренко та ін.

Сконцентрувавши зусилля науковців, П. Т. Тронько та Ю. З. Данилюк вирішили видати колективну працю «Репресоване краєзнавство», в якій на документах колишніх радянських спецслужб висвітлювалася б доля дослідників рідного краю⁴. Як ініціатори умовляли керівництво КДБ УРСР, які знаходили аргументи для отримання архівно-кримінальних справ з секретних архівосховищ — відомо лише їм.

Видана у 1991 р. загальним обсягом 54 друковані аркуші праця викликала широкий резонанс як в Україні, так і за її межами. Опубліковані нариси про репресованих науковців, митців не лише доповнили сторінки їх біографій, а й порушили наукову проблему щодо дослідження формування та функціонування сталінської системи управління.

Наступним кроком у вивченні наслідків політичних репресій радянської доби була підготовка колективної монографії «Реабілітовані історією»⁵. Київські науковці спільно з викладачами Полтавського педагогічного інституту та співробітниками УКДБ по Полтавській області під керівництвом академіка П. Т. Тронька вперше в українській історіографії оприлюднили статистику політичних репресій в радянській Україні другої половини 1930-х рр., коли державний терор досяг апогею. Стаття «Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Пол-

⁴ Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. / Ін-т історії України НАН України. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.

⁵ Реабілітовані історією / Ін-т історії України НАН України; Відп. ред. П. Т. Тронько. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 402 с.

тавщині» Г. К. Ковтуна, В. А. Войналовича, Ю. З. Данилюка⁶ стала чи не найбільш цитованою фахівцями з проблем історії України 1920–1930-х рр.

Після виходу у світ цих двох книг стала зрозумілою необхідність розгортання масштабних досліджень. У розмовах із друзями-полтавцями, кандидатами історичних наук О. О. Несутулею та В. А. Войналовичем, Ю. З. Данилюк запропонував грандіозний науково-дослідний проект за прикладом «Історії міст і сіл Української РСР». Ця ідея не була спонтанною. Вона виникла як результат планомірного аналізу архівно-кримінальних справ, документів колишніх радянських спецслужб, партійних та державних органів.

Молоді вчені розуміли, що реалізація ідеї вимагає досвіду виконання масштабних науково-видавничих проектів, авторитетного керівника, до думки якого прислухалися б можновладці. Цими рисами володів академік НАН України П. Т. Тронько, який одразу оцінив науковий і політичний потенціал реалізації зазначеного проекту для незалежної України. Він наголошував, що головною метою проекту є відновлення пам'яті про сотні тисяч громадян, які постраждали від політичних репресій:

«Сьогодні ж, заощадивши на дослідженні трагічних сторінок вітчизняної історії, забувши про обставини загибелі наших батьків і дідів, ми у недалекій перспективі можемо отримати історичну амнезію власних дітей та онуків»⁷.

Сталінські репресії та голодомор 1930-х рр. були чи не головним козирем у політичній боротьбі між націонал-демократами та прихильниками комуністичної партії за симпатії виборців на початку 1990-х рр. Представники націонал-демократичного табору сподівалися, що широке оприлюднення фактів

⁶ Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5–49.

⁷ Тронько П.Т. Інститут національної пам'яті як засіб зцілення від пострадянської ментальності? // Дзеркало тижня. – 2005. – 19–25 листопада.

причетності керівництва ВКП(б)–КП(б)У до масових репресій спричинить загальну обструкцію комуністичним лідерам. У такому випадку партійна номенклатура під керівництвом Л. М. Кравчука буде неспроможна протистояти громадській думці. Логічним завершенням боротьби стало ухвалення Верховною Радою УРСР 17 квітня 1991 р. закону «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні». У преамбулі наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930 – початку 1950-х рр., законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена у правах. Але Верховна Рада республіки розширила історичні межі політичних репресій — реабілітація мала охоплювати весь період після 1917 р. до моменту набуття чинності цим законом.

У контексті пошуку політичного консенсусу розпочалася Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. Василя Стуса, Всеукраїнською спілкою краєзнавців. Лист-звернення до вищих органів влади незалежної України підписали президент НАНУ Борис Патон, академік НАН України Петро Тронько, голова СБУ Євген Марчук. Ініціатори вказували, що багатотомне видання покликане служити відновленню історичної справедливості, ґрунтовному висвітленню трагічних подій в історії України, повернути їй незаслужено забуті імена державних діячів, науковців, митців, робітників і селян, ушанувати тих, хто боровся за свободу і незалежність України.

Президія Верховної Ради України 6 квітня 1992 р. та Кабінет Міністрів України 11 вересня 1992 р. своїми постановами підтримали ініціативу науковців та громадськості. Для організації роботи з підготовки згаданої серії книг було затверджено Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», яку очолив академік НАН України П. Т. Тронько (його заступником став Ю. З. Данилюк). Створювалися обласні редколегії та науково-редакційні групи, які розпочали роботу над обласними томами.

В Інституті історії України НАНУ на відділ регіональних проблем історії України було покладене завдання науково-ме-

тодичного забезпечення виконання Державної програми «Реабілітовані історією». Фахівці відділу під керівництвом П. Т. Тронька розробили «Методичні рекомендації науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"», в яких визначили методологію наукового дослідження, структурували обласні томи.

Кожен обласний том мав включати декілька книг. У першій книзі публікувалася вступна стаття-дослідження, в якій увага зверталася на особливості функціонування радянського режиму на території області. Нариси про незаслужено забутих та репресованих державних діячів, науковців, діячів культури, робітників, селян надали читачеві можливість уявити масштабність «соціальної чистки» радянського суспільства. Розділ «Мовою документів» подав уявлення про методи роботи радянських спецслужб. Окремо висвітлювалося увічнення пам'яті репресованих громадян. У книгах подавалися також списки репресованих, підготовлені на основі архівно-кримінальних справ. Кількість книг по кожній області залежала від чисельності репресованих громадян.

Одночасно при Головній редколегії було створено відділ із розробки архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, керівником якого призначили кандидата історичних наук Ю. З. Данилюка. Сьогодні відділ очолює доктор історичних наук, професор О. С. Рубльов. Співробітники відділу співпрацюють із Галузевим державним архівом Служби безпеки України у виявленні та публікації нових архівних документів, розробці наукових проблем з історії органів державної безпеки.

Постанова також передбачала фінансування спеціалізованого періодичного видання «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». Однак суто за спонсорські кошти вже надруковано 33 числа зазначеного наукового часопису, аналогів якому немає на теренах колишнього СРСР. Упродовж останнього десятиліття журнал є єдиним виданням на пострадянському просторі, де публікуються наукові розробки з історії колишніх радянських спецслужб, дослідження щодо становлення та різних аспектів функціонування тоталітарної системи. Велика заслуга в успішному виданні цього наукового часопису члена редколегії журналу академі-

ка П. Т. Тронька, який постійно опікувався не лише його наповненням, а й пошуком необхідних коштів.

Складнощі у виданні науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» були величезними. Економіко-політична криза середини 1990-х рр. практично загальмувала всю роботу. Частина новостворених обласних груп виживала на 40–60 грн. Як наслідок — там залишилися працювати лише ентузіасти — історики та краєзнавці.

Проте видавнича робота Головної редколегії не припинилася. Академік П. Т. Тронько зосередив зусилля на розробці нових наукових проблем, які переконували керівництво держави у необхідності активізації роботи щодо дослідження системи державного терору, ідеологічного тиску на українське суспільство у 1920–1980-х рр. Як наслідок, у скрутні часи побачили світ видання «Операція "Френтік"», «Тернистим шляхом до храму», «Збережемо тую славу»⁸ тощо.

Серйозним випробуванням на першому етапі стало співробітництво зі Службою безпеки України. З самого початку далеко не всі керівники її центрального апарату, обласних управлінь усвідомлювали необхідність виконання такої державної програми. Академік НАН України П. Т. Тронько зумів переконати керівництво СБУ в політичній, соціальній та моральній значущості видавничого проекту «Реабілітовані історією». Поступово із розгортанням процесу наукового пошуку виникло взаєморозуміння й почали складатися творчі стосунки науковців та співробітників архівних підрозділів СБУ. Ішла планомірна робота з розсекречування та публікації узагальнених статис-

⁸ Операція «Френтік». З історії бойової співдружності військово-повітряних сил СРСР і США, цивільного населення України в роки Другої світової війни: Зб. док. і мат. / Упор. та авт. ком.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, Д. П. Кальний, Р. Ю. Подкур. – К.: Рідний край, 1998. – 484 с.; Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. та мат. / Упор. П. Т. Тронько, О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Рідний край, 1999. – 304 с.; Збережемо тую славу. Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х – 80-х рр. ХХ ст. – 474 с.

тичних даних щодо проведення масових репресивних операцій в УРСР, інформаційно-аналітичних документів органів державної безпеки тощо. Матеріали допомогли вченим реконструювати історичні події, з'ясувати мотиви й масштаби репресій в УСРР–УРСР.

Неодноразово слова вдячності на засіданнях Головної редколегії «Реабілітовані історією», листах-подяках керівництву СБУ П. Т. Тронько висловлював очільникам Галузевого державного архіву Служби безпеки України О. М. Пшеннікову, С. М. Богунову, С. А. Кокіну та ін. Вони доклали чимало зусиль для публікації обласних томів серії «Реабілітовані історією».

За вагомий внесок у наукові дослідження, налагодження співробітництва Служби безпеки України та Національної акаде-

мії наук України академік НАНУ П. Т. Тронько у липні 2010 р. був нагороджений «Почесною відзнакою Служби безпеки України».

Попередні плани Головної редколегії «Реабілітовані історією» щодо видання 25 обласних томів через виявлений архівний матеріал були серйозно скориговані. Ніхто з науковців від

самого початку не уявляв масштабів політичних репресій радянської доби.

Станом на 1 липня 2010 р. в Україні, за активної допомоги обласних рад та державних адміністрацій, СБУ, Державного комітету архівів України, наукової громадськості — регіональними редколегіями серії «Реабілітовані історією» у 23 областях України та Автономній Республіці Крим видано 61 книгу. Низка областей видали вже шості та сьомі книги обласних томів. Усього передбачається видання понад 100 томів через величезну кількість жертв політичних репресій радянської доби.

За архівно-кримінальними справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Розпочато дослідження депортацій кінця 1920–1950-х рр. та з'ясування імен депортованих громадян. Створено й почав наповнюватися Національний банк жертв політичних репресій, який розміщено у мережі Інтернет (www.reabit.org.ua).

Високопосадовці, провідні вчені, представники Верховної Ради, Кабінету Міністрів України, міністерств освіти та науки, культури й туризму, СБУ, наукова громадськість, засоби масової інформації неодноразово відзначали політичне значення реалізації науково-документального проекту видання серії книг «Реабілітовані історією» у контексті демократичного розвитку нашої держави.

Науково-видавничий проект «Реабілітовані історією» сформував новий напрямок у вітчизняній історичній науці — «Дослідження державного терору радянської доби». Вчені України та зарубіжжя активно студювали державний терор радянського періоду, перебіг політичних репресій в Україні. Загальним результатом наукового опрацювання цієї проблеми стали понад 6 тис. праць⁹.

⁹ Політичні репресії в Україні. (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст. С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упор. С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Авт.-упор. Є. Бабич,

Виявлена джерельна база, первинне опрацювання архівних документів дають підстави для розгортання наступного етапу досліджень — вивчення теоретичних підвалин, особливостей функціонування державного терору в УСРР–УРСР. Сьогодні вивчаються регіональні особливості у повстанському русі Правобережної та Лівобережної України 1920-х рр., здійснення масових репресивних операцій під час «великого терору», форми опору сталінському режимові, ознаки громадянської війни у Західній Україні протягом 1940–1950-х рр., інтелектуального опору 1950–1980-х рр. Наявність обласних поіменних списків жертв репресій дає можливість назвати точну цифру репресованих по Україні — як за хронологічним, так і територіальним зрізами.

Академік НАН України П. Т. Тронько вже розробляє наступні перспективні наукові проблеми у дослідженні державного терору — морально-психологічний стан суспільства, рівень політичної культури, мотивація злочинів, причини нехтування елементарними нормами судочинства тощо. Надзвичайно важливим, на його думку, видається завдання історіографічного аналізу зробленого й активізації саме тих механізмів історичної пам'яті, які «відповідальні» за донесення до майбутніх поколінь правди про систему державного терору.

Свій 95-річний ювілей академік НАН України П. Т. Тронько зустрічає, як і раніше, сповнений наснаги та творчих сил. У спілкуванні Петро Тимофійович постійно наголошує на нових пріоритетних наукових дослідженнях. Одна з найбільших сьогоднішніх мрій академіка — це поєднання результатів досліджень, проведених у рамках підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», інших видавничих проєктів у перевиданні «Історії міст і сіл України». Подібна праця в умовах незалежної України, відсутності ідеологічного тиску максимально наближено до історичної реальності реконструює

В. Патока; Авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-допом. бібліограф. покажчик / Упор. Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; Авт. вступ. ст. Ю. І. Шаповал. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

минуле населених пунктів нашої країни, що видається надзвичайно важливою справою.

Подкур Р. Государственная программа «Реабилитированные историей»: опыт и перспективы научного исследования (к 95-летию с дня рождения академика НАН Украины П. Т. Тронько).

В статье анализируется научная и общественно-политическая деятельность академика НАН Украины П. Т. Тронько как учёного и организатора реализации Государственной программы научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей».

Ключевые слова: политические репрессии, «Реабилитированные историей», Служба безопасности Украины, реабилитация.

Podkur R. State program «Rehabilitated by history»: the experience and prospects of research (to the 95th anniversary of academic of NAS of Ukraine of P. Tronko.)

The author analyzed research, political and public activity of academic P. Tronko as scholar and organizer of State program of documentary series «Rehabilitated by history».

Key words: political repressions, «Rehabilitated by history», Security Service of Ukraine, rehabilitation.

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Світлана Ляковська**

Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект

У статті досліджується процес становлення реєстрацій та обліків «політично неблагонадійного елементу» в системі органів державної безпеки з 1918 по 1934 рр.; основні принципи, що були покладені в основу формування оперативних обліків щодо певних категорій осіб.

Ключові слова: реєстрація, оперативний облік, політично неблагонадійний елемент, загрози, реєстраційно-статистичний відділ.

Одним з атрибутів держави, важливим елементом її впливу на суспільство є правоохоронні органи, в тому числі органи державної безпеки. У сфері протидії злочинності вони, у межах своєї компетенції, виступали своєрідними провідниками державної політики. Правоохоронним органам, що здійснювали оперативно-розшукову діяльність, притаманні специфічні методи та способи добування інформації, серед яких виділяються оперативні обліки. Радянський державний апарат широко використовував обліки та реєстрації різних категорій населення. Об-

ліки поділялися на відкриті (гласні) та таємні (негласні), здійснювалися за різними ознаками — соціальним походженням, майновим станом, партійною належністю, освітою, фахом тощо.

На відміну від державних реєстрацій, метою оперативних обліків було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб для здійснення профілактичних заходів запобігання злочинності. Стосовно конкретних осіб справи оперативного обліку, як правило, заводилися за наявності підстав кримінального характеру; при цьому взяття на оперативний облік не повинно було залежати від громадянства, національності, соціального, посадового, майнового стану, належності до певних політичних партій чи громадських організацій, ставлення до релігії тощо. Основні принципи, на яких будувалася контррозвідувальна робота органів державної безпеки та, у тому числі, формувалися оперативні обліки, багато у чому залежали від типології державного управління, зовнішньої й внутрішньої політики.

Проблема дослідження державних обліків і реєстрацій населення в останній час привертала неабиякий інтерес дослідників. Так, на думку С. Білоконя, за допомогою анкетування, паспортизації та переписів населення було створено всеохоплюючу управлінську систему, яка займала певне місце в державній політиці масового терору¹. Паспортна система СРСР як елемент регламентації життя населення, виявлення осіб, що становили небезпеку для існуючого режиму розглядалася у статті Т. Вронської і С. Кульчицького². У цих працях згадано й оперативні обліки, проте недостатньою мірою виписано процес їх створення та принципи формування.

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. – К.: Київ. наук. т-во ім. Петра Могили, 1999. – 448 с.; Його ж. Система обліків, анкетування й паспортизації населення як інформаційна основа державної політики масового терору. Частина перша // Матеріали Всеукр. конф. сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари» 3–4 листопада 1997 р. – К.: Стилос, 1998. – С. 42–73.

² Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. істор. журн. – 1993. – № 3. – С. 33–43; № 4. – С. 3–15.

* Ляковська С.П. — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

Проблема оперативних обліків органів ДПУ УСРР вивчалася у монографії В. Окіпнюка. Автор розглядав діяльність спецслужби з реєстрації лише двох категорій населення, які підлягали обов'язковому оперативному обліку — так званих «провокаторів» (колишніх працівників каральних органів самодержавства й Української Народної Республіки) та «білих офіцерів»³. Аналізуючи інформаційно-аналітичну діяльність спецслужби в 1920-х рр., складовою якої було виявлення і реєстрація негативних явищ у політичному й економічному житті країни, Р. Подкур теж означив проблему обліків політично неблагонадійного елементу⁴.

Зважаючи на стан наукової розробки метою статті є визначення місця оперативних (негласних) обліків більшовицької спецслужби серед інших державних (гласних) обліків і реєстрацій населення, їх ролі у системі державного управління та впливу політичних чинників на їх формування й використання. Це дасть можливість повніше розкрити механізм державної маніпуляції суспільством загалом та його окремими верствами. Дослідження основних принципів, покладених в основу визначення «політично неблагонадійних» осіб, що стало одним із засобів формування тоталітарної системи, має важливе значення для сучасного державотворення як фактор недопущення використання спецслужби в «політичних іграх».

Перші обліки були пов'язані з трудовими мобілізаціями періоду воєнного комунізму за професійною ознакою, а також мобілізацією до лав Червоної армії. При їх складанні для більшовицької спецслужби визначальними були не підстави кримінального характеру, а соціальне походження осіб, що їх реєстрували як «політично неблагонадійний елемент». Реєстрації в органах держбезпеки підлягали окремі категорії населення, які потенційно становили загрозу (небезпеку) для існуючого політичного режиму.

³ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Нац. акад. СБ України, 2002. – 290 с.

⁴ Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 342–356.

Від початку в широкому вжитку для визначення подібних категорій населення використовували означення «ворог народу», «контрреволюціонер» тощо. У проекті плану роботи ВНК на 1921 р. зустрічаємо термін «радянсько благонадійний». За логікою, приблизно у цей час з'являється й термін «політично неблагонадійний». У звіті про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. у питанні щодо обліків уже використовували визначення «шкідницький елемент» (коли йшлося про обліки економічного відділу ДПУ) та «неблагонадійні» (реєстраційно-статистичне відділення)⁵. Ураховуючи, що внаслідок більшовицького перевороту від влади та засобів виробництва було відсторонено цілі соціальні групи, саме вони повинні були стати «внутрішнім ворогом». Навіть у містах, де більшовикам не чинився збройний опір, заарештовувалися поліцейські, службовці попередньої адміністрації, офіцери, «саботажники», «спекулянти» тощо.

Перші обліки та реєстрації не були схожі на класичні оперативні обліки, характерні для органів, що займалися оперативно-розшуковою діяльністю. На те були свої, як об'єктивні, так і суб'єктивні, причини. *По-перше*, більшість тогочасних керівників ВНК, як і сам Ф. Дзержинський, не відразу дійшли розуміння щодо необхідності використання в діяльності новостворених надзвичайних комісій традиційних оперативно-розшукових методів колишньої царської жандармерії, застосовуваних у боротьбі з політичними опонентами. Лише на I Всеросійській конференції надзвичайних комісій у червні 1918 р., розглядаючи проблему протидії спекуляції, було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на тому, що «кожен метод боротьби», яким би непристойним він не був для соціалістів, «може бути використаний».

Саме у 1918 р. у чекістських підрозділах уперше намагалися організувати реєстрацію «антирадянського контрреволюційного елементу». Наказом ВНК № 65, виданим улітку 1918 р. за

⁵ Звіт-довідь про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1929 рік // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 328–329.

підписами «за голову комісії» Я. Петерса, завідуючого іногороднім відділом В. Фоміна та начальника штабу корпусу військ при ВНК К. Волобуєва, місцевим органам у межах кампанії з роззброєння населення у селах та повітових містах доручалося

«скласти точні списки всіх сільських куркулів, узявши їх на облік»⁶.

Можливо, саме подібні списки стали прообразом перших оперативних обліків радянських спецслужб. *По-друге*, в умовах громадянської війни складно було на достатньому рівні налагодити агентурну роботу. *По-третє*, самі чекісти, у більшості колишні робітники й селяни, були неспроможні відразу оволодіти необхідними навичками та зрозуміти специфіку оперативної роботи. Часто подібні списки склалися на підставі особистої неприязні, зведення поррахунків тощо. *По-четверте*, на обліки більшовицьких спецслужб ставилися, в основному, особи з міркувань їх політичної нелояльності, а соціальна база незадоволених більшовицьким ладом була надзвичайно широкою.

Червоний терор як державна політика від вересня 1918 р. передбачав використання методів безпосередньої розправи: масові арешти, обшуки, облави, розстріли тощо. Тоді ж з'явився й інститут заручництва, що функціонував на основі підготовлених місцевими чекістами списків заручників зі складу «експлуаторських класів». Про це свідчать, зокрема, телеграми більшовицьких лідерів В. Леніна й Ф. Держинського, адресовані місцевим органам НК і партійним комітетам із вимогами вжити «профілактичних заходів» для запобігання спробам повстань. Із цих заходів, пояснював Ф. Держинський, найбільш дієвий —

«узяття заручників серед буржуазії, виходячи зі списків, складених [...] для стягнення покладеної на буржуазію контрибуції»⁷.

⁶ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. – Москва: Изд-во гуманитар. л-ры, 1995. – С. 27.

⁷ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – Москва: Три века истории, 1999. – С. 95.

Отже, «ворожі радянській владі елементи» вперше були зареєстровані влітку–восени 1918 р. Списки склалися з представників «експлуаторських класів», незалежно від їх ставлення до нової влади та її політики. Визначаючи суть червоного терору, в опублікованій 1 листопада 1918 р. у журналі «Красный террор» статті М. Лацис писав:

«Ми не боремося проти окремих особистостей, ми знищуємо буржуазію як клас [...]. Не шукайте у справі звинувачувальних доказів про те, як він повстав проти Ради — зброєю чи словом. Передусім ви повинні його спитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка в нього освіта і яка професія. Ось ці питання повинні вирішити долю обвинуваченого»⁸.

1 грудня 1918 р. було затверджено інструкцію надзвичайним комісіям на місцях. У параграфі 16 серед обов'язків повітових комісій визначалося спостереження за місцевою буржуазією, встановлення нагляду

«за неблагонадійними контрреволюційними елементами, куркулями, спекулянтами та іншими ворогами радянської влади».

У документі не йшлося про обов'язковий облік зазначеного контингенту, хоча в параграфі про канцелярію в переліку документів із діловодства визначалися реєстраційні книги секретно-оперативної частини губернських надзвичайних комісій⁹.

Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) була створена лише 3 грудня 1918 р. декретом українського Тимчасового робітничо-селянського уряду. Її діяльність не відрізнялася від ВНК, адже основні напрями й методи роботи формувалися залежно від військово-політичних обставин і директив Москви.

Відкрита реєстрація політичних опонентів розпочалася згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 23 вересня 1919 р. «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів та осіб, які займали відповідальні посади при царському й буржу-

⁸ Цит. за: Лундер И.Б., Чуркин С.А. Спецслужбы России за 1000 лет. Материалы секретных фондов. – Москва: РИПОЛ-классик, 2006. – С. 532.

⁹ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы. – С. 83.

азному устрої». Причини таких дій більшовицької влади пояснювалися спробою

«колишніх експлуататорів, що залишилися в межах радянської Росії [...], допомогти Денікіну, Юденичу та іншим царським генералам» відновити «владу поміщиків і капіталістів», шляхом «захоплення фабрик і заводів, що належать трудящим». При цьому «колишні поміщики під виглядом радянських співробітників улаштовуються в радянських господарствах» і підбурюють «місцевих селян проти радянської влади», «кадетські домовласники, барони й колишні князі влаштовують заклоти в самому центрі радянської Росії»¹⁰.

Як бачимо, у документі не називалися конкретні заклоти чи контрреволюційні організації, спрямовані проти існуючого режиму, проте були визначені ймовірні загрози.

Завдання з реєстрації покладалися на НКВС РСФРР, який додатково 26 вересня 1919 р. видав постанову з інструкцією щодо порядку реєстрації осіб, зазначених у декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р.¹¹ На відміну від декрету, в інструкції було більш детально вписано контингент, який підлягав обов'язковій реєстрації: царські офіцери та цивільні посадовці, колишні власники підприємств, земельних наділів, голови й члени акціонерних товариств із чітко визначеними розмірами доходів або кількістю робітників чи десятин землі.

Кожен, кого брали на облік, повинен був надати детальну інформацію про склад сім'ї, де вказувалися біографічні дані, колишні й теперішні заняття, адреса. При цьому членами сім'ї вважалися не лише батьки, подружжя, рідні та прийомні діти, а й рідні брати та сестри. Навіть у тих випадках, коли родичі проживали окремо один від одного, необхідно було надати повну інформацію за вказаною вище схемою. Таким чином, заручниками лояльного ставлення до радянської влади з боку «колишніх» ставали найдорожчі для них люди.

Ураховуючи важливість цієї акції, а також той факт, що з березня 1919 р. Ф. Дзержинський, залишаючись головою ВНК,

¹⁰ Собрание узаконений РСФСР (далі – СУ РСФСР). – 1919. – Ст. 458. – С. 500.

¹¹ Там же. – Ст. 459. – С. 500–501.

був наркомом внутрішніх справ РСФРР, на місцях часто функції реєстрації покладалися на надзвичайні комісії. У циркулярно-му листі ВНК від 17 грудня 1919 р. місцевим підрозділам роз'яснювалося, кого саме й чому треба брати у заручники:

«За якогось сільського вчителя, лісника, мірошника чи дрібного крамаря, до того ж ще єврея, противник не заступиться й нічого не дасть. Вони чим дорожать [...]? Високоставленими сановними особами, великими поміщиками, фабрикантами, видатними працівниками, вченими, знатними родичами»¹².

У циркулярі ВНК майже дослівно перелічувалися категорії населення, які потрібно було взяти на облік згідно з декретом РНК РСФРР. Хоча ВНК вимагала реєструвати «всё буржуазное население, могущее служить заложниками», і в директиві не йшлося про оперативні обліки, гадаємо, що саме ці поіменні списки стали прототипами реєстрацій «антирадянського елементу», що широко використовуватимуться в наступні роки.

Правила, за якими безвинних людей записували у потенційно небезпечних, були вписані й в інших нормативних документах каральних органів. Інструкція юридичного відділу ВНК від 1919 р. декларувала необхідність превентивних заходів щодо ймовірних злочинців:

«[...] Наше завдання — морально вплинути й, тим самим, запобігти повторенню вже вчинених злочинів. Нам не потрібні докази винуватості проти експлуататора чи контрреволюціонера. Достатньо з'ясувати його соціальне забезпечення або політичну фізіономію, щоби застосувати до нього адміністративні заходи як до класового ворога пролетаріату й комунізму»¹³.

У 1919–1920 рр. списки буржуазії використовувалися також губерньськими військовими комітетами. Передбачалася мобілі-

¹² Леонов В. Государственная безопасность Советской республики в пору Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1922 гг.) // Государственная безопасность России: история и современность. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 815 с. (режим доступа: <http://chekist.ru/article/1942>).

¹³ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы. – С. 77.

зація цих категорій населення для тилового ополчення, або зараховування їх до особливих робочих батальйонів¹⁴. На території України реєстрація буржуазії проводилася мляво, особливо незадовільним був облік сільських багатіїв. Пояснювалося це небажанням селян надавати подібні дані, мовляв, «у нас буржуїв немає»¹⁵.

Обліку підлягали також усі «антирадянські», «шпигунські» й інші ворожі елементи. Спочатку обліки проводилися окремо кожним центральним оперативним відділом та надзвичайними комісіями на місцях. Хоча ще 1 вересня 1918 р. у структурі ВНК було створено реєстраційний (реєстраційно-довідковий) відділ, який повинен був централізувати оперативні обліки, що їх на той час уже склали місцеві надзвичайні комісії¹⁶, проте єдиних вимог щодо подібних реєстрацій у ВНК не існувало. Однак, уже робилися перші спроби створити єдину базу даних стосовно осіб, зареєстрованих як «політично неблагонадійний елемент». В уже згаданій інструкції НКВС від 26 вересня 1919 р. вказувалося, що всі особи, які підлягали реєстрації у відповідності до декрету РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р., повинні були подати заяви у двох примірниках — один залишався у місцевому виконавчому комітеті, а другий поштою або з нарочним направлявся до НКВС РСФРР. Додатково список зареєстрованих передавався губернському виконкому¹⁷.

Крім представників буржуазії, загрозу для існуючого політичного режиму могло представляти офіцерство царської армії. Реєстрація цієї категорії осіб була особливо прискіпливою й централізованою. Паралельно більшовики намагалися залучати колишніх офіцерів старої армії до своїх збройних сил. Їх частка серед адміністративно-командного апарату РСЧА зроста

¹⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 60; спр. 51, арк. 4.

¹⁵ Там само, спр. 21, арк. 60.

¹⁶ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. – 1998. – № 6. – С. 105.

¹⁷ СУ РСФСР. – 1919. – Ст. 459. – С. 500–501.

протягом громадянської війни до 76%¹⁸. За діяльністю цих людей наглядало управління військового контролю (створене у січні 1918 р. при оперативному штабі наркомату військових справ) та його органи на місцях¹⁹.

Із виникненням інституту заручництва протягом літа–осені 1918 р. обліковувалися не лише офіцери, які служили в РСЧА, а всі колишні офіцери царської армії та члени їх сімей, які, у випадку зради, ставали заручниками. Наявність подібних обліків ускладнювала вербовку офіцерів у білі армії, що було поширеним явищем протягом 1918–1919 рр. Реєстрації використовувалися також і репресування офіцерів.

Паралельно з військовим відомством нагляд за колишніми офіцерами провадили органи держбезпеки. Комуністична фракція I Всеросійської конференції ВНК ще у червні 1918 р. ухвалила рішення

«взяти на облік та встановити спостереження за генералами й офіцерами»²⁰.

9 грудня 1918 р. при ВНК було створено військовий відділ, у структурі якого військово-реєстраційне бюро займалося обліком командного складу РСЧА, якому підлягали всі командири незалежно від соціального походження, партійної належності чи діяльності в минулому. Створити відділи з аналогічними функціями пропонувалося всім губернським надзвичайним комісіям²¹.

Із 1 січня 1919 р. відповідні контрольні функції наркомату військових справ та ВНК об'єднав особливий відділ ВНК²², зі

¹⁸ Реввоенсовет Республики (6 сентября 1918 г. – 28 августа 1923 г.). – Москва, 1991. – С. 28.

¹⁹ Зданович А.А. Как Л.Д. Троцкий и Реввоенсовет Республики «потеряли» контрразведку // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3. – С. 65.

²⁰ Леонов В. Государственная безопасность Советской республики в пору Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1922 гг.) (режим доступа: <http://chekist.ru/article/1942>).

²¹ Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий 1917–1921 гг.: Сб. док. и мат. – Москва, 1961. – С. 334–336.

²² Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922). – С. 106.

створенням котрого в діяльності особливих відділів фронтів і військових частин оперативним облікам почали приділяти ще більше уваги. Такі запобіжні заходи режиму були актуальними, оскільки саме наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. з розгортанням білого руху почастишали випадки переходу офіцерів до лав супротивника. Лише протягом перших двох місяців 1919 р. із 500 офіцерів командного складу 3-ої армії зрадили 100 (50 із них відкрито перейшли на бік білогвардійців)²³.

І все ж на початку 1920-х рр. у лавах більшовицької армії перебувало понад 100 тис. колишніх офіцерів, генералів і військових спеціалістів. Кожен третій командир РСЧА був «воєнспецом» старої армії²⁴. Колишні білі офіцери, що перебували на службі в РСЧА, були обліковані у реєстраційних відділеннях відповідних особливих відділів військових частин, а ті, хто служив у відомстві народного комісаріату шляхів сполучення (НКШС) — у транспортних органах ДПУ. Решта білих офіцерів перебували на обліку реєстраційно-статистичних частин губернських надзвичайних комісій, із 1922 р. — у відділі центральної реєстратури (ВЦР) ДПУ УСРР. При цьому бази даних повинні були бути доступними для всіх підрозділів особливих відділів, адже передбачався обмін указаними відомостями. Реєстрація здійснювалася на основі:

- 1) агентурних (донесення агентів, матеріали спеціальних розробок);
- 2) слідчих (протоколи, постанови у справах);
- 3) розшукових (списки зареєстрованих осіб, дані про розшук);
- 4) інформаційних (зведення, повідомлення інформаторів, матеріали періодичної преси) матеріалів.

Узимку–навесні 1918 р. соціально-економічне становище радянської Росії погіршилося — впало промислове виробниц-

тво, збільшилося безробіття, у транспортній галузі панувала розруха, на селі запроваджувалася продовольча розкладка. Результатом стали антибільшовицькі виступи робітників та селянські повстання. Паралельно зростав авторитет есерів і меншовиків, які виступали з критикою економічної політики більшовицького керівництва. Відтак, було взято курс на ізоляцію цих партій. Уже у квітні 1918 р. надзвичайні комісії розпочали масові арешти й роззброєння анархістів, у травні Малий Раднарком РСФРР оголосив поза законом керівний склад кадетської партії, а меншовиків та есерів — «ворогами народу». У червні ВЦВК РСФРР звинуватив поміркованих соціалістів в організації збройної боротьби проти радянської влади, і прийняв декрет про виключення меншовиків та есерів із рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Кульмінацією стало створення 24 лютого 1919 р. у структурі ВНК секретного відділу, який повинен був займатися виявленням, наглядом і придушенням антирадянських партій, духівництва й сектантства²⁵.

Навесні 1919 р. унаслідок наступів Колчака та Денікіна військове становище РСФРР стало критичним. Ситуація ускладнювалася масовими виступами селян, для боротьби з якими режим використовував не лише надзвичайні комісії та воєнізовану охорону, а також міліцію, регулярні війська, частини особливого призначення. До масового повстанського руху селян додалися демонстрації й страйки робітників. Керівниками селянських повстань, як правило, були есери, робітничих виступів — меншовики. ЦК РКП(б) 25 березня 1919 р. вимагав посилити боротьбу з «контрреволюційними елементами», установивши контроль над поміркованими соціалістами. У березні 1919 р. Ф. Дзержинський оголосив, що

«віднині ВНК не буде робити різниці між білогвардійцями по типу Краснова та білогвардійцями з соціалістичного табору», а «заарештовані есери й меншовики розглядатимуться як заручники, і їх доля залежатиме від політичної поведінки їх партії»²⁶.

²³ Стенограмма заседаний военной секции VIII съезда РКП(б) 20 и 21 марта 1919 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 148.

²⁴ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – Москва: Кучково поле, 2006. – С. 86.

²⁵ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922). – С. 106.

²⁶ Леонов В. Указ. соч. // Режим доступу: <http://chekist.ru/article/1942>.

Після завершення громадянської війни реєстрація неблагонадійного контингенту продовжувала залишатися першочерговим завданням органів держбезпеки. У наказі ВНК від 8 січня 1921 р. Ф. Держинський уперше чітко сформулював нову стратегічну лінію в роботі чекістського апарату, стрижнем якої повинна була стати ефективна інформаційна система:

«Гігантська інформаційна робота [...] повинна виступити на перший план».

Він зазначав:

«Усіх підозрілих, котрі можуть узяти участь в активній роботі, безпартійних офіцерів або осіб правоесерівського, махновського чи т.п. толку треба тримати на обліку, з'ясувати, перевіряти»²⁷.

У листі до В. Менжинського щодо посилення боротьби з правими есерами (квітень 1921 р.) Ф. Держинський пропонував

«скласти картки на всіх осіб (прізвище, ім'я та по батькові), що згадувалися у протоколах і листуванні ЦК партії соціалістів-революціонерів (ПСР) із визначенням, що про них говориться і з приводу чого».

Це потрібно було для того, щоби

«знати, хто з них сидить, кого треба шукати й т.п.»²⁸

Протягом 1919–1921 рр. періодично здійснювалися арешти представників політичних партій, не згодних із політикою більшовиків на селі. Паралельно почалася реєстрація всіх членів лівих антибільшовицьких партій. Відповідно до наказу ВНК № 150, реєстрації підлягали всі виявлені на той час учасники антирадянських «дрібнобуржуазних» партій і організацій (есери, меншовики, бундівці, народні соціалісти, сіоністи, анархісти).

Так, у зведенні про політичну обстановку в Таганрозькому повіті від 15 червня 1920 р. голова місцевої надзвичайної комісії повідомляв про певну кількість узятих на облік представників

політичних партій — максималістів, анархістів, меншовиків, правих соціалістів-революціонерів і сіоністів²⁹. У доповідних записках представників місцевої надзвичайної комісії за 1921 р. ішлося про взяття на облік членів Української комуністичної партії (укапістів)³⁰.

1921 р. відзначився не лише проголошенням нової економічної політики та боротьбою з лівими партіями, а й внутрішньополітичним протистоянням у самій більшовицькій партії, що проявилось у формі партійних дискусій. Налякані «робітничою опозицією», лідери РКП(б) розпочали чистку партії, до якої активно залучалися надзвичайні комісії. У результаті протягом 1921–1922 рр. з її лав було виключено понад 160 тис. членів. Окремі комуністи виходили з партії за власним бажанням, починаючи ще з середини 1920 р. Причини цього кроку вони пояснювали сімейними обставинами, хворобами, непосильною роботою тощо. Серед тих, хто добровільно вийшов з партії, були й такі, що в лавах РКП(б) з'явилися не з ідейних, а меркантильних та кон'юнктурних міркувань. Усі ті, хто залишив більшовицьку партію за власним бажанням або внаслідок партійних чисток, на думку партійних вождів, також могли становити загрозу режимові, а, отже, були потенційними ворогами.

Саме цим можна пояснити появу постанови політбюро ЦК РКП(б) від 14 жовтня 1921 р., в якій наголошувалося, що всі особи, виключені з партії, повинні перебувати на обліку ВНК³¹. Зняття з подібного обліку вимагало спеціального дозволу. Правилком стало при розгляді персональних справ комуністів робити запити щодо наявності компрометуючих даних у місцевих підрозділах ВНК. Місцеві парткоми повинні були представляти чекістам відповідні матеріали, а також інформувати про настрої серед комуністів, роботу партійних і комсомольських осередків тощо. Подібна інформація ставала підставою постановки на оперативний облік тих комуністів чи співчуваючих, які висловлювали незгоду з політикою більшовицького уряду.

²⁷ Наказ Ф. Держинського «Про каральну політику органів ЧК» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 87.

²⁸ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 557.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 97–98.

³⁰ Там само, спр. 425, арк. 27.

³¹ Леонов В. Указ. соч. // Режим доступу: <http://chekist.ru/article/1942>.

За підписом секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда губернським партійним комітетам радянської України і ВУНК було надіслано циркулярний лист про реалізацію постанови ЦК РКП(б) від 14 жовтня 1921 р. Контроль над колишніми однопартійцями пояснювався тим, що вони

«не лише відходять від революції, але стають активними ворогами партії й робітничого руху», «вони користувалися певним впливом серед безпартійних мас»³².

Це було головною підставою для взяття їх органами держбезпеки на оперативний облік органів. Цілком вірогідно, що серед колишніх членів РКП(б) були особи, незгодні з генеральною лінією партії. У 1921 р. у м. Радомишлі Київської губернії виникла організація, що називала себе «Новою робітничою партією України». Виключені члени партії об'єднувалися у трійки³³.

Для обліку осіб, які вибули з лав РКП(б), місцевим партійним органам пропонувалося заповнювати бланки форм № 19 (на тих, хто вибув за власним бажанням) і № 20 (на виключених). Ці дві форми майже не відрізнялися. Обов'язковим було визначення:

«1) № п/п; 2) прізвища, ім'я та по-батькові; 3) № партійного квитка; 4) причини вибуття; 5) року народження; 6) професії й основного заняття до 1917 року; 7) соціального положення; 8) освіти; 9) часу вступу до РКП (рік і місяць); 10) чи перебував в інших партіях (якщо так, то в яких і коли); 11) остання робота; 12) час вибуття; 13) з якої організації».

На виключених додатково вказувалася інформація щодо підстав виключення, номер протоколу та яка організація ухвалила відповідне рішення³⁴. Колишні комуністи перебували під ретельним наглядом секретного відділу ВУНК і підрозділів на місцях. Облік їх входив до компетенції спецслужб і в наступні роки. Наприклад, на підставі наказу ОДПУ СРСР № 00313 від 9 вересня 1933 р., було організовано персональний облік усіх виключених із ВКП(б) під час партійної чистки³⁵.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 404, арк. 95.

³³ Там само.

³⁴ Там само, спр. 1091, арк. 117.

³⁵ Кокурин А., Петров Н. ОГПУ (1929–1934) // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 108.

До співробітництва з органами державної безпеки стосовно виявлення «політично неблагонадійного елементу» широко залучалися дійсні члени партії. Українське партійне керівництво вважало, що місцеві парторгани, особливо в повітах, краще за ДПУ обізнані щодо «антирадянського елементу», і тому повинні були допомогти спецслужбам виявити й узяти на облік усі контрреволюційні угруповання³⁶.

У 1921 р. розглядалося питання щодо взяття на оперативний облік спеціалістів. Ще з 1918 р. стосовно них упроваджувалася обов'язкова реєстрація у відповідних державних установах. Проводилася вона в рамках загальної трудової повинності. З переходом до нової економічної політики й скасуванням трудової повинності спеціалістів і службовців старої генерації на оперативні обліки почали ставити органи державної безпеки.

Частина промислових підприємств Російської імперії належала іноземним фірмам, тож інженери вже націоналізованих підприємств, на думку чекістів, могли підтримувати «злочинний зв'язок» із колишніми власниками. Обліку підлягали всі технічні спеціалісти та директори, які до націоналізації працювали на підприємствах, що належали іноземним синдикатам, трестам та іншим капіталістичним об'єднанням. Від них могла виходити небезпека здійснення посадових та економічних злочинів. Про це, зокрема, ішлося у листі Ф. Держинського до С. Уралова (Кислякова) від 6 квітня 1921 р. З тексту листа зрозуміло, що саме останній запропонував провести у ВНК реєстрацію всіх відповідальних радянських службовців — «дабы бороться с проникающим жульём».

Оргбюро РКП(б) погодилося з цією пропозицією і доручило ВНК у триденний термін розробити проект декрету Раднаркому. Ф. Держинський також запропонував заводити особові справи на всіх службовців, «починаючи із завідуючих відділами, усяких уповноважених» тощо.

Ініціативу він пропонував узгодити з реєстраційним відділом ВНК, а також:

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1091, арк. 99.

«зобов'язати всі судові органи надсилати [...] копії своїх постанов і наказів у справах про радянських службовців»³⁷.

Цей лист становить інтерес і з погляду взаємин між радянськими органами та спецслужбами. Як правило, накази органів держбезпеки щодо взяття на облік певних категорій осіб хронологічно йшли за декретами та постановами уряду з цього приводу. Саме в урядових документах йшлося про причини реєстрації відповідних категорій населення й ті загрози, які могли від них виходити. У даному випадку ВНК виступила ініціатором подібного декрету. Справа в тому, що органи державної безпеки у своїй практичній роботі вже здійснювали реєстрацію «всіх радянських службовців» і «по всіх установах вербувалися довідувачі». Робилося це для «оздоровлення і налагодження роботи радянських установ» та виявлення «непридатного елементу»³⁸. Уже на початку 1921 р. інформаційно-інструкторський підрозділ відділу управління НКВС республіки у зведенні по губерніях повідомляв про «перереєстрацію радянських службовців і чистку установ від контрреволюційного елементу» в м. Ізюмі на Харківщині³⁹. Таким чином, на початку 1920-х рр. спецслужби не лише впроваджували у життя більшовицьку каральну політику, але й мали можливість впливати на її формування.

С. Уралов виконав партійне доручення, розробивши проект декрету про організацію обліку й реєстрації відповідальних службовців радянських, кооперативних і громадських установ, організацій та підприємств в органах ВНК. Подібний облік пояснювався необхідністю «боротьби з кримінальними елементами, котрі займаються крадіжками, хабарництвом, спекуляцією і т.п.». Пропонувалося встановити подвійний контроль:

- 1) в усіх установах запровадити «систему особових справ»;
- 2) у місцевих надзвичайних комісіях створити особливу картотеку на відповідальних службовців.

³⁷ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 556.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 100 зв.

³⁹ Там само, спр. 652, арк. 3.

Усі, кого було взято на облік, перевірялися щодо: а) судимості; б) перебування у розшуку НК; в) даних самої анкети відповідального співробітника.

На основі перевірок виділялися чотири категорії службовців (так звані групи «А», «Б», «В» і «Г»), які могли бути позбавлені права обіймати певні посади протягом встановленого часу⁴⁰. Основні ідеї С. Уралова були прийняті, і у структурі центрального апарату ВНК та його територіальних органів виникла реєстраційна служба, що здійснювала контроль над державним апаратом усіх радянських установ і підприємств.

17 липня 1921 р. ВНК розповсюдила спеціальну інструкцію щодо роботи зі з'ясування «щонайменших змін настроїв у різних верствах населення», а також необхідності «мати всі відомості про склад радянських установ, фабрик, військових частин»⁴¹.

Таким чином, у період червоного терору основна мета обліку певних категорій осіб полягала, насамперед, у створенні іменних списків заручників. Поступово кількість різних категорій населення, що підлягало обов'язковій реєстрації в органах державної безпеки, збільшувалася. Крім представників буржуазії, офіцерства, «спеців» реєструвалися колишні товариші по революційній боротьбі — члени лівих партій. Інформація щодо соціального походження чи партійної належності здобувалася гласними (відкритими) чи негласними (специфічними, характерними для спецслужби) методами.

30 червня 1921 р. ВНК поставила перед місцевими апаратами завдання не просто налагодити роботу, а «насадити освідомлення» на заводах, у радгоспах, кооперативах, лісових господарствах, селах тощо⁴². Із 14 січня 1921 р. у структурі секретно-оперативного управління ВНК почало діяти реєстраційно-статистичне відділення, яке займалося веденням оперативного

⁴⁰ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 291–292.

⁴¹ Рассказов Л.П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917–1941 гг.). – Уфа, 1994. – С. 67.

⁴² Там же.

обліку по матеріалах підрозділів центрального апарату ВНК. На місцях оперативний облік здійснювали реєстраційно-статистичні відділення, що входили до складу секретно-оперативних частин губернських надзвичайних комісій. Отже, система політичного контролю надзвичайних комісій за населенням, основи якої було закладено в роки громадянської війни, у мирний час дедалі набирала обертів. При цьому, попри організаційну роботу, в органах державної безпеки ще не існувало централізованого обліку, не було розроблено єдиних вимог щодо певних оперативних обліків.

Реорганізована 1922 р. у ДПУ комуністична спецслужба у своїй діяльності не відмовилася від оперативних обліків «політично неблагонадійного елементу». У «Положенні про Державне політичне управління» від 6 лютого 1922 р. реєстрацію було названо одним із засобів здійснення покладених на органи держбезпеки завдань, що використовувався паралельно з іншими, специфічними для спецслужби, методами збору інформації — освідомленням, розшуком, спостереженням, арештом, вилученням, обшуком, дізнанням, попереднім слідством тощо.

Положенням про ДПУ РСФРР передбачалася реєстрація як осіб, що були звинувачені або підозрювані у скоєнні злочинів, так і справ, котрі проти таких порушувалися. Окремо реєструвалися «ненормальні явища життя РСФРР з метою виявлення їх причин та наслідків»⁴³. Реєстрації в органах ДПУ підлягали раніше засуджені (або підозрювані у скоєнні злочину), «політично неблагонадійний» адміністративний та управлінський персонал державних установ, промислових підприємств, а також особи із середовища командного й адміністративно-господарського складу РСЧА⁴⁴.

10 березня 1922 р. колегія ДПУ РСФРР видала наказ «Про поточний момент і завдання органів ДПУ щодо боротьби з контрреволюцією», яким зобов'язувала посилити оперативну роботу

з виявлення есерів, кадетів і монархістів на транспорті, підприємствах, в установах, розкриття есерівських організацій і встановлення контролю за іноземцями, що перебували на території країни⁴⁵. Відтепер іноземці також підлягали оперативному обліку.

Нова економічна політика з погляду керівників ОДПУ СРСР, породжувала нові загрози режиму, перш за все в економічній сфері. Знову постало питання щодо «буржуазії», яка розраховувала на поступове послаблення й, урешті-решт, втрату політичних позицій більшовиками. У нових умовах розширилася соціальна база «капіталістичних елементів». Користуючись браком досвіду в адміністративно-господарському апараті, законодавчими колізіями, коли одні нормативно-правові акти вступали у суперечність з іншими, з'явилося чимало «ділків», що бажали скористатися ситуацією. Розвиток вільної торгівлі призводив до спекуляції, посилення хабарництва, розтрат та інших господарських і посадових злочинів.

Водночас, із НЕПом змінилася не лише економічна, а й каральна політика радянської держави. Партійно-державне керівництво відмовилося від червоного терору. Проте напрацювання спецслужби щодо методів і засобів оперативно-розшукової діяльності залишилися. Так, 22 вересня 1922 р. у місцеві апарати ДПУ було розіслане циркулярне розпорядження про складання таємних списків новітніх капіталістів — непманів, як-от багатіїв, підприємців, посередників, торговців тощо. Усі, хто підлягав узяттю на оперативний облік, розподілялися на категорії:

1. Члени і відвідувачі фондової біржі (як легальної, так і нелегальної), перекупники й продавці валюти, золота, платини, коштовностей, а також особи, які сприяли їх вивозу за кордон, власники та співвласники приватних кредитних установ, лихварі.

⁴³ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – Москва: МФД, 2003. – С. 16.

⁴⁴ Там же. – С. 17.

⁴⁵ Колпакиди А.И. Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации: Энциклоп. справ. – Москва: ОЛМА-Пресс; С.-Петербург: Нева, 2007. – С. 340.

2. Члени й відвідувачі товарної біржі та оптові торговці, власники або співвласники великих торговельних закладів. Вони також розподілялися на групи залежно від роду торгівлі: мануфактурники, хлібофуражники, бакалійники та ін.
3. Приватні промисловці: підприємці, орендарі, власники промислових підприємств. Ця категорія розподілялася на групи за галузями виробництва: металургія, машинобудування та ін.⁴⁶

На кожну з указаних вище осіб заводилася літерна справа, складалася анкета, що містила такі питання:

«1. Прізвище, ім'я, по батькові. 2. Адреса. 3. Місцевий або приїжджий, звідки приїхав і коли. 4. Який мав капітал, коли і чим займався до революції. 5. Який має капітал у теперішній час. 6. Що становить його капітал (гроші, рухоме майно, підприємства, цінності). 7. Які у нього підприємства, їх адреса. 8. Де зберігає гроші, цінності (вдома, у банках, яких — російських чи закордонних). 9. На чому нажив капітал. 10. Користується кредитами, має позички, борги»⁴⁷.

Дані збиралися від офіційних господарських органів негласно, а також з використанням секретної агентури та інформаторів. Із цією метою на облік і під нагляд бралися всі легальні й нелегальні клуби, гральні заклади та будинки побачень, кабаре, нічні кафе тощо, де виявляли й брали на облік усіх, хто витрачав значні суми на бенкети, карти та ін. На кожну особу заводилася літерна справа. Щомісяця до ЕКУ ДПУ УСРР направлялися дані про взятих на облік, агентурним шляхом перевірялися їх фінансові джерела.

Уважалося, що ті, хто без належних заощаджень увійшов в економічне життя країни, змогли заробити капітали не стільки використанням ринкової кон'юнктури, скільки шляхом посадових та економічних злочинів — казнокрадства, підкупу, хабарництва, ухиляння від податків та ін. Узагалі партійно-держав-

⁴⁶ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 591.

⁴⁷ Там же. – С. 592.

ний апарат розглядав НЕП як антагоністичне явище, а непмани визначалися «внутрішнім ворогом».

Подібні висновки ґрунтувалися на конкретних фактах. За даними торговельного перепису 1923 р., у Харкові з 1844 торговців відповідну діяльність після переходу до нової економічної політики, без попередньої практики, розпочали 71,3%, а їх життєвий шлях певною мірою був пов'язаний із криміналом. Так, відомий харківський непман Б. Майзнер починав як валютний спекулянт. Зібравши початковий капітал, він вклав кошти у виробництво — відкрив майстерню з виготовлення капелюхів, які успішно продавав. Інший відомий підприємець — А. Подкопай — неодноразово був заарештований за спекуляцію, відбував покарання в ДОПРі⁴⁸. У середині 1920-х рр. не було жодного багатого непмана, який би не притягувався до кримінальної відповідальності за крадіжку чи хабарництво. Саме ці особи як «економнеблагонадійний елемент» стояли на обліках економічних підрозділів органів ДПУ.

Організаційна структура та функціональні завдання секретного відділу секретно-оперативного управління в 1923 р. визначали контингент осіб, які бралися на оперативний облік. Відділ поділявся на відділення:

«1-ше відділення — займалося анархістами, 2-ге — меншовиками, 3-тє — правими есерами, 4-тє — кадетами, монархістами, чорносотенцями, колишніми жандармами, 5-тє — лівими есерами, 6-тє — церковниками, «тихонівцями», «живою» та «давньоапостольською» церквами, 7-ме — іншими політичними партіями, що не ввійшли до компетенції 1–5 відділень, 9-тє — антирадянськими елементами в кооперації, 10-тє — єврейськими націоналістичними угрупованнями, 11-тє — антирадянськими елементами на транспорті, 12-тє — антирадянськими елементами у сфері літератури, преси й театрів, 14-тє — антирадянськими елементами у вишах і «казенним освідомленням» (по державних установах)»⁴⁹.

⁴⁸ Онацкиий М. Непманы Харькова в сфере торговли (1921–1924 гг.) (режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Onatskij_M.pdf).

⁴⁹ Кокурин А., Петров Н. ОГПУ (1929–1934). – С. 116.

У структурі відділу 16 березня 1928 р. було створене відділення боротьби з «троцькістською опозицією»⁵⁰.

Особливий відділ здійснював самостійний облік і видавав спеціальні реєстраційні збірники обліків. Із метою «належної постановки керівництва роботою апаратів реєстраційної служби органів ДПУ» наказом управління справами (УС) ДПУ № 25 від 30 березня 1922 р. реєстраційно-статистичне відділення оперативного відділу було реорганізоване у відділ центральної реєстратури (ВЦР) у складі секретно-оперативного управління. Наказом УС ДПУ № 78 від 6 червня запроваджувався новий штат ВЦР у складі 93 осіб на чолі з А. Шанінім⁵¹. Відділ поділявся на реєстраційне відділення, бюро статистики, розшуку, іноземної реєстратури, довідок, облікове відділення, камеру схову, центральні картотеку й архів. Відбувався процес подальшого вдосконалення специфічних для спецслужб обліків. На ВЦР покладалися завдання:

- 1) розробка єдиних принципів обліку в усіх місцевих реєстраційних апаратах;
- 2) керівництво їх роботою;
- 3) облік персональних даних про осіб, звинувачених або підозрюваних у скоєнні злочинів;
- 4) виявлення додаткових компрометуючих матеріалів на осіб, що розроблялися за агентурними справами.

Велике значення у справі налагодження у системі органів державної безпеки централізованого оперативного обліку мало «Положення про реєстраційну службу в органах ДПУ» від 24 травня 1922 р. Реєстраційні апарати місцевих апаратів ДПУ–ОДПУ СРСР займалися обліком слідчих та архівних справ, а також заарештованих; реєстрацією й обліком політично неблагонадійного елемента; обліком осіб, підозрюваних у шпигунстві

⁵⁰ Колпакиди А.И. Цит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. – С. 346.

⁵¹ Кокурин А., Петров Н. ОГПУ (1929–1934). – С. 110.

та інших злочинах, колишніх білих офіцерів; збором і систематизацією даних про розшукуваних⁵².

Реєстрації в органах державної безпеки також підлягали особи, що поверталися з-за кордону. Репатріація біженців та емігрантів до радянських республік розпочалася стихійно й дещо несподівано для більшовиків. Перша група з Туреччини прибула до Новоросійська наприкінці 1920 р. на пароплаві «Решид-паша». Пізніше повернення військовополонених та інтернованих проходило в межах двосторонніх мирних договорів і угод щодо репатріації. До цієї роботи підключилися й органи ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР, в обов'язки яких входило виявлення «благоннадійних» чи «політично небезпечних» осіб.

У середині квітня 1921 р. органам НКВС «за згодою з ВНК» було дано розпорядження щодо обладнання пунктів політичного карантину. До їх організації та функціонування залучалися Центревак, наркомат транспорту, митниця, наркомат зовнішньої торгівлі (Зовнішторг). НКВС і ВНК розробили пропозиції до ухвалені 9 травня 1921 р. постанови Ради праці й оборони (РПО) РСФРР про створення «системи політичної карантисації всіх контингентів, що в'їжджають до Росії й України». Під час цієї процедури проходила повна перевірка та облік біженців і репатріантів. У серпні 1923 р. контрольно-пропускним і карантинним пунктам губернських та обласних відділів ДПУ було видано інструкцію щодо прийому, відправки, обліку й реєстрації осіб, котрі поверталися з-за кордону за амністією або рішенням РНК СРСР. Мета полягала у виявленні ймовірних агентів іноземних розвідок та шпигунів⁵³.

Однак попри значну роботу, проведену оперативними підрозділами щодо обліків і реєстрацій, протягом 1920-х рр. так і не було створено централізованого обліку «ворожих агентів», «антирадянських елементів».

Важливу інформацію щодо визначення різних категорій осіб і «забарвлень», за якими вони перебували на обліках спецслужб,

⁵² Колпакиди А.И. Указ. соч. – С. 357.

⁵³ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 289, 290.

містять статистичні звіти органів ДПУ УСРР за 1929 р. На місцях кожен оперативний підрозділ вів власний облік «політично неблагонадійного елементу» за лініями секретного, контррозвідувального відділів, економічного та адміністративно-оперативного управліннь, відділу політичного контролю, спеціального відділення, управління прикордонної охорони, а також транспортними органами й Українським військовим округом (УВО) — їх статистичні дані подавалися окремо. В основу класифікації осіб, що стояли на обліку, було покладено різні принципи.

Наприклад, по лінії секретного відділу секретно-оперативного управління (СОУ) взяттю на облік або реєстрації підлягали виявлені на той час учасники антирадянських дрібнобуржуазних партій та організацій (есери, меншовики, бундівці, народні соціалісти, сіоністи, анархісти, боротьбисти), виключені або ті, хто добровільно залишив лави РКП(б), «колишні» (офіцери, власники підприємств, земельних наділів, голови й члени акціонерних товариств тощо). Усі «політично неблагонадійні» визначалися за 13 «забарвленнями». Отже, на обліку стояли особи за ознакою партійної належності чи соціального положення, хоча й з позначкою «колишні».

По лінії економічного управління на обліку стояли особи за ознакою видів злочинів: економічна контрреволюція, службово-посадові злочини та інші, тобто за «забарвленнями», яких усього визначено 6. Лише опосередковано, знаючи, які саме категорії населення підлягали обов'язковій реєстрації в органах державної безпеки, можемо припустити, хто саме стояв на обліку як «економічно неблагонадійний елемент». По лінії контррозвідувального відділу особи, що стояли на обліку, класифікувалися за політичними вподобаннями (українська або біла «контрреволюція»), соціальним походженням (сільська «контрреволюція»), національною ознакою (польське, румунське та інші «шпигунства», іноземні колонії), за видами злочинів (диверсії, нелегальний перехід кордону, політичний бандитизм) тощо — усього 11 «забарвлень».

Загалом за звітами проходять 38 «забарвлень» обліку «політично неблагонадійного елементу»: меншовики; анархісти; ліві соціалісти-революціонери; праві соціалісти-революціонери;

ліві сіоністи; праві сіоністи; ЕКРП і ЕКРСМ (рос. абрєвіатури); кадети і трудовики; дашнаки; троцькісти й децисти; духівництво та сектантство; колишня царська адміністрація; колишні поміщики; провокатори; бузотери; українська контрреволюція; українська контрреволюційна громадськість; біла контрреволюція; російська контрреволюційна громадськість; сільська контрреволюція; шпигунство польське; шпигунство румунське; шпигунство різне; іноземні колонії; диверсія; політбандитизм; кримінальний бандитизм; нелегальний перехід кордону; економічна контрреволюція; аварії; службово-посадові злочини; спекуляція й ажіотаж; фальшивомонетники; спекуляція валютою; контрабанда; військові злочини; крадіжки державного майна; порушення правил ведення мобілізаційного діловодства тощо⁵⁴.

Усі особи, що стояли на обліку (рос. «подъучётники»), поділялися на дві категорії — активних (або «актив») і пасивних. До активу потрапляли особи, які були «соціально небезпечними», тобто проявляли «наявну ворожість» до існуючого політичного режиму. Проте більшість із тих, хто стояв на обліку, не проявляли відкритої ворожості до радянської влади. Більше того, навіть керівники органів ДПУ УСРР вважали, що вони не становлять небезпеки для держави.

«Антирадянський елемент, наданий самому собі, зазвичай ніякої організації не створює, тобто активно проти радянської влади не виступає, а обмежується лише буркотінням, і з часом навіть примиряється з існуючим станом», —

підкреслював у березні 1925 р. на Всеукраїнській нараді робітників контррозвідувальних відділів помічник начальника КРВ Є. Кривець⁵⁵.

Пасивність «політично неблагонадійних осіб» не служила підставою зняття з оперативного обліку. Політика суцільної колективізації сільського господарства початку 1930-х рр. для органів державної безпеки означала виявлення «контрреволю-

⁵⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 42, спр. 4, арк. 9.

⁵⁵ Там само, ф. 13, спр. 225, арк. 21.

ційного елемента» на селі, який чинив опір насильницькому втягненню селянства до колгоспів. «Політично неблагонадійним елементом» ставали всі селяни, визначені як «куркулі» та «підкуркульники», а також громадяни, незадоволені економічною політикою більшовицького режиму.

На початку 1930-х рр. відбулася певна реорганізація оперативних підрозділів органів держбезпеки, у тому числі розроблялися єдині принципи й форми оперативних обліків. Відповідно до рішення колегії ОДПУ від 4 грудня 1930 р., було видано наказ ОДПУ № 117/ос від 10 лютого 1932 р., згідно з яким ВЦР реорганізовувався в обліково-статистичний відділ (ОСВ), що складався з номерних відділень: 1-ше відділення (облікове); 2-ге відділення (судове); 3-тє відділення (оперативно-довідкове); 4-тє відділення (статистичне); 5-тє відділення (архів). У червні 1932 р. було створено 6-тє відділення (судово-слідчого контролю).

Надзвичайно важливою для організації оперативного обліку «політично неблагонадійного елемента» стала «Інструкція з обліку й агентурної розробки антирадянських і контрреволюційних елементів по лінії секретно-політичного відділу» (1931 р.). До об'єктів оперативного обліку, порівняно з попередніми часами, додавалися

«учасники куркульсько-повстанських і куркульсько-терористичних контрреволюційних організацій та угруповань, а також сільські терористи-одинаки, антирадянський і контрреволюційний елемент в індивідуальному й соціалістичному секторі села».

Обліку також підлягали куркулі — як уже заслані та переселені, так і ще не розкуркулені⁵⁶. Запроваджувалися єдині форми справ оперативного обліку — агентурна, справа-формуляр та облікова картка.

Увесь контингент, що підлягав обліку та оперативній розробці як «антирадянський і контрреволюційний елемент», по лінії секретно-політичного відділу поділявся на дві категорії:

- по літеру «А» (основний облік),
- по літеру «Б» (попередній допоміжний облік).

⁵⁶ Колтакиди А.И. Указ. соч. – С. 357.

На облік по літеру «А» ставилися особи, що займалися активною антирадянською діяльністю (за попередньою класифікацією — «актив»). На окремих осіб («одинаків») заводилися справи-формуляри; на партії, організації, угруповання — агентурні справи. На обліку по літеру «Б» стояли особи, стосовно яких дані про їх контрреволюційну діяльність були отримані вперше й потребували додаткової перевірки та уточнення. На них заводилися картки, де зазначався зміст контрреволюційної діяльності, отриманий агентурним шляхом. Під час перевірки наведених фактів ці картки перебували в робочих справах секретних співробітників, від яких надійшла інформація. Якщо факти контрреволюційної діяльності осіб підтверджувалися, їх переводили до основного списку — по літеру «А». Робітники, бідняки, середняки й колгоспники, що перебували на обліку по літеру «Б», які протягом року не проявили активності, знімалися з оперативного обліку. В інструкції наводилися й інші причини зняття з обліку «політично неблагонадійного» контингенту по літерам «А» і «Б»: у випадку їх вербовки органами держбезпеки; за повного непідтвердження даних щодо контрреволюційної діяльності, які були причиною постановки на облік; засудження; смерть, важка форма інвалідності, постійне перебування в лікувальних установах.

Подібні обліки велися всіма місцевими органами державної безпеки за лініями роботи. Особи, узяті на оперативний облік спецслужб, постійно перебували під пильним наглядом, їх лояльність перевірялася через агентурну мережу. Без дозволу органів держбезпеки людина не могла отримати дозвіл улаштуватися на роботу, виїхати за кордон, змінити прізвище тощо. Унаслідок проведення різноманітних державних кампаній (боротьба з аваріями на залізницях, хлібозаготівлі, реалізація постанов пленуму ЦК РКП(б)–ВКП(б) з тваринництва, боротьба з обважуванням, обмірюванням споживачів тощо) «політнеблагонадійні» в першу чергу могли бути відсторонені від певних (навіть не відповідальних) посад на визначених підприємствах.

Під час перевірки у червні 1920 р. особового складу порохових, динамітних, артилерійських арсеналів та складів паливних речовин, що розташовувалися на території України й належа-

ли військовому й морському відомству, окружні комісії з представників окрвійськкоматів, губкомів РКП(б) та губернських надзвичайних комісій усіх «неблагонадійних» віднесли до кількох категорій. Зокрема, до першої потрапили визначені

«як поляк, як шкідник, підсудний, як син московського буржуа, як буржуазний спекулянт і ледар, що ухиляється від трудової мобілізації, як анархіст-синдикаліст, як контрреволюціонер із духовного середовища, що жив у Чорноморській губернії з денікінцями, як білий, як контрреволюціонер і буржуа — технічний спеціаліст, як народний соціаліст, як особа, що служила в державній охороні, як офіцер, що втік від червоної мобілізації, або служив у Денікіна, як дезертир з 1919 р. від червоної мобілізації, як особа, що надає про себе суперечливі анкетні відомості, і залишалася у Харкові при Денікіні, як саботажник, авантюрист і шантажист, як лівий есер, як правий есдек, як саботажник і п'яниця, як колишній власник винокурного заводу».

До другої категорії потрапили визначені

«як комуніст, що сидів у НК за нездачу звітності, як непридатний для систематичної роботи, як ледар, як кар'єрист, як зовсім незнайомий з артилерійською справою, як нез'ясована особа»⁵⁷.

У квітні 1929 р. після т.зв. «Шахтинської справи» пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про перевірку особового складу промисловості й транспорту. Інколи перестраховування щодо обіймання певних посад «політично неблагонадійним елементом» доходило до абсурду. Наприклад, у циркулярному листі ДПУ УСРР від 27 червня 1934 р. з приводу забезпечення збиральної кампанії, від місцевих органів вимагалось (цитуюмо мовою оригіналу з метою уникнення неточностей у визначенні посад, контингент яких перевірявся за оперативними обліками — *С. Л.*):

«В целях профилактики, в кратчайший срок проверитъ состав лиц, близко соприкасающихся с урожаем и учётом его (кладовщиков, счетоводов, весовщиков, сторожей, грузчиков, возчиков, приёмщиков, лиц, работающих у молоти-

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 326, арк. 10 зв., 60.

лок и пр.), выявив и отстранил от этих работ весь классово враждебный, политически неблагонадёжный и уголовный элемент»⁵⁸.

У липні 1934 р. відбулася кампанія з перевірки «складу робітників, що обслуговують тваринні ферми», метою якої було усунення «класово ворожих і політично неблагонадійних осіб»⁵⁹. На червень–серпень того ж року припала боротьба з аваріями та хуліганством на залізницях, із протизаконним перемолом і розкраданням мірчука, порушеннями роздрібних цін у торгівлі, відбувалася перевірка осіб, що працювали на військових заводах тощо⁶⁰. Унаслідок усіх цих кампаній місцеві органи державної безпеки повинні були за оперативними обліками перевірити зайнятих у вказаних сферах, усунувши від роботи «под'ючётников». Подібні кампанії проводилися регулярно й охоплювали різні галузі народного господарства та державний апарат. Звичайно, що за таких обставин перебування на оперативному обліку неабияк заважало знайти будь-яку, навіть некваліфіковану, роботу.

Отже, на оперативний облік у радянських органах державної безпеки з самого початку існування потрапляли особи за ознаками їх імовірного неприйняття нового ладу (а не, наприклад, кримінального характеру), які потенційно могли становити небезпеку для радянської держави. При визначенні «політично неблагонадійних» осіб більшовики керувалися, насамперед, їх соціальним походженням, суспільним і професійним статусом часів Російської імперії й громадянської війни, а також партійною належністю.

Беручи до уваги, що при укладанні подібних обліків досить значним був елемент суб'єктивізму, на який безпосередньо впливала державна каральна політика, у поле зору радянської спецслужби потрапляли не лише лідери чи активні діячі інших політичних партій, білого руху, нових національних урядів,

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 207 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 209.

⁶⁰ Там само, арк. 205–206, 210, 214–215.

різноманітні особи з багатьох сфер соціальної діяльності. Нерідко об'єктами контролю внаслідок тих чи інших обставин ставали звичайні громадяни, навіть із «класово близьких прошарків». Лише в 1920-х рр. на облік почали ставити осіб, підозрюваних у скоєнні суто кримінальних злочинів. Таким чином, створювалася всеохоплююча система, що дозволяла вищому партійно-державному керівництву тримати під контролем значну кількість людей, а при необхідності — маніпулювати суспільством.

Лясковская С. Учёты «политически неблагонадёжного элемента» органами ВЧК–ГПУ–ОГПУ: исторический аспект.

В статье рассматривается процесс становления регистраций и учётов «политически неблагонадёжного элемента» в системе органов государственной безопасности с 1918 по 1934 гг.; основные принципы, положенные в основу формирования оперативных учётов некоторых категорий населения.

Ключевые слова: регистрация, оперативный учёт, политически неблагонадёжный элемент, угрозы, регистрационно-статистический отдел.

Lyaskovska S. «Politically unreliable element» accounts of the VCHK–DPU–ODPU organs: historical aspect.

The article is devoted to the process of registrations and counts «politically unreliable element» in the system of state security organs from the years 1918 to 1934; basic principles which were fixed as a basis of operative counts forming concerning certain population categories.

Keywords: registration, operative account, politically unreliable element, threats, registration-statistical department.

*Юрій Шаповал, Вадим Золотарьов**

**Євреї в керівництві органів
ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.**

Автори аналізують національний склад керівних органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у вказаний період, доводячи, що високий відсоток євреїв в органах державної безпеки республіки не може бути однозначним доказом існування «єврейської змови».

Ключові слова: органи державної безпеки, ДПУ, НКВС, євреї.

Батькові Лева Троцького приписують слова про те, що «революцію починають Троцькі, а розплачуються Бронштейни». Тут доречно додати цитату з Фелікса Дзержинського, яку до 1996 р. не друкували повністю. Отже, 26 червня 1920 р. він писав із Харкова Володимирі Леніну про ситуацію в Україні:

«Положение здесь внутреннее в общем идёт в гору [...]. Каждый честный наш работник, посылаемый в провинцию, находит почву, и видны уже результаты. Только работников этих страшно мало. *Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами* [...]. В области моей специальности здесь обильный урожай. *Вся, можно сказать, интеллигенция средняя здесь — это петлюровцы*. Громадной помехой в борьбе [является] отсутствие чекистов-украинцев»¹.

Отже, необхідністю стежити за «недоносками» та «петлюрівцями» в першу чергу і можна пояснити таку значну кількість неукраїнців серед чекистів. І йдеться не лише про євреїв, а й, скажімо, про росіян, поляків, латишів та ін.

Коли світ побачила книжка Олександра Солженіцина «200 лет вместе», в якій ішлося й про участь євреїв у більшовицькій революції та радянських чистках, вона викликала велику дискусію. Професор Роберт Сервіс (Robert Service) з Оксфордського

* *Шаповал Ю.І.* — доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; *Золотарьов В.А.* — кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

¹ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сб. док. – Москва: РОССПЭН, 1996. – С. 137–138.

університету, беручи участь у тих дискусіях, покликався на Лева Троцького, і говорив, що євреї не були простими спостерігачами революційних подій: вони були і жертвами, і катами².

Натомість Василь Бережков, полковник КДБ у відставці й фахівець з історії діяльності секретних служб (у тому числі НКВС), стверджував:

«Питання етнічної належності не мало значення ані під час революції, ані в історії НКВС. Це була соціальна революція, і ті, хто служили в НКВС і НК, служили ідеям соціальних перетворень»³.

Понад те, на думку В. Бережкова,

«Солженіцин пише, що в НКВС працювало багато євреїв, а це може сприяти розпалюванню антисемітизму [...]. Я вважаю, що цю проблему краще не обговорювати нині»⁴.

Поза сумнівом, цю проблему — як суто наукову — слід обговорювати, як і, скажімо, проблему служби в НК–ДПУ–НКВС росіян, українців, поляків, латишів, китайців тощо. Ключове питання полягає в тому, як саме обговорювати, на яких джерелах і методиках будувати дослідження?

Серед видань, в котрих тією чи іншою мірою порушено різні аспекти зазначеної проблеми, слід назвати, насамперед, довідник «Кто руководил НКВД», підготовлений М. Петровим і К. Скоркіним, що вийшов 1999 р. у Москві⁵, а також публікації Л. Кричевського⁶, Германа Рудольфа⁷, Вадима Абрамова⁸ тощо.

² Див.: Солженицын разрушает последнее табу революции // <http://www.inosmi.ru/untitled/20030127/169935.html> (відвідано 9.12.2009).

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справ. – Москва: Звенья, 1999.

⁶ Див.: Кричевский Л.Ю. Евреи в аппарате ВЧК–ОГПУ в 20-е годы // Евреи и русская революция: Мат. и исслед. / Ред.-сост. О. В. Будницкий. – Москва; Иерусалим: Гешарим, 1999.

⁷ Див.: Rudolf G. Research News. Jews in the NKVD of Stalin's Union // <http://www.vho.org/tr/2004/3/Rudolf325-327.html> (відвідано 10.12.2009).

⁸ Див.: Абрамов В. Евреи в КГБ: палачи и жертвы. – Москва: Эксмо, 2005.

Якщо згадувати дослідження в Україні, то необхідно констатувати: незважаючи на те, що вже опубліковано біографічні нариси та довідки про більшість керівників ДПУ УСРР⁹ та список керівництва центрального апарату¹⁰, узагальнюючого уявлення про євреїв-чекістів в Україні ще не створено. Цьому заважають, насамперед, не лише суб'єктивні, а, радше, об'єктивні фактори — усе ще надто складно видобувати відповідні надійні фактичні й статистичні дані.

Ця розвідка базується на аналізі того матеріалу, який удалося віднайти, і який стосується представництва євреїв у керівних структурах ДПУ–НКВС у 1920–1930-х рр. Як відомо, ці структури постійно видозмінювалися, але до них можна віднести голову ДПУ УСРР (згодом — нарком внутрішніх справ), його заступників, начальників ключових управлінь і відділів, начальників та заступників начальників регіональних структур ДПУ та їх ключових відділів/відділень тощо.

Загальний підхід і завдання

Одна з ключових помилок, як можна, зокрема, побачити на інтернет-сайтах, де обговорюється «єврейське питання» у чекістських органах, полягає в тому, що зазвичай ті, хто «захищає» євреїв, удаються до цифр про загальну їх кількість у ДПУ–НКВС. Це й справді може виглядати незначною часткою. Наприклад, у червні 1929 р. у партійній організації центрального апарату ДПУ УСРР за національним складом переважали росіяни — 107 осіб (35,5%), далі йшли українці — 82 особи (27,2%), на третьому місці були євреї — 80 осіб (26,6%)¹¹.

⁹ Див.: Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. 1934–1941. – Москва: Звенья, 1999; Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стилос, 2002; Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Х.: Фоліо, 2003; Його ж. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. – Х.: Фоліо, 2007.

¹⁰ Див.: Окіпнюк В.Т. Державне політичне Управління УСРР (1922–1934): іст.-юрид. аналіз. – К.: Вид-во Нац. акад. СБ України, 2002. – С. 262–265.

¹¹ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР... – С. 27.

Проте, питання полягає в тому, хто з представників згаданих національностей реально міг впливати на ухвалення важливих рішень, визначати вектори дій репресивних органів. І тут доречним видається аналіз складу саме керівних структур. У цьому матеріалі такий аналіз буде зроблено на прикладі трьох важливих періодів: 1929–1931, 1932–1933, 1934–1939 рр. Крім того, ми спробуємо відповісти на питання, а чи можна говорити про якийсь окремий архетип єврея-чекіста, алюзіями на котрий переповнені деякі публікації, а також на питання про те, чи була спеціальна антиєврейська чистка у НКВС під час «великого терору»?

Євреї у чекістських керівних органах у 1929–1931 рр.

Це дуже важливий період, коли починається проголошений Й. Сталіним наступ на «куркулів», а також придушення масових селянських повстань в Україні. Війну проти селян буде доповнено наступом на українську інтелігенцію. Найбільш яскравим проявом цього стали розпочаті у 1929 р. арешти, а згодом і планування чекістами відкритого показового процесу над учасниками «Спілки визволення України» (СВУ) та її вигаданої філії — «Спілки української молоді» (СУМ).

Підрахунки показують (див. додаток 1), що на керівних посадах у 1929–1931 рр. перебували 68 осіб, 26 (38%) з яких були євреями за походженням.

Євреї у чекістських керівних органах у 1932–1933 рр.

Це — один із найтрагічніших періодів історії України. Саме у цей час комуністичний режим організовує в Україні терор голодом, який наприкінці 1932 – на початку 1933 рр. переростає в голодомор.

За неповними даними (див. додаток 2), на керівних посадах у ДПУ УСРР перебували 75 осіб, 50 (66,6%) з яких були євреями за походженням.

Євреї у чекістських керівних органах у середині 1930-х рр.

Середина 1930-х рр., як переддень «великого терору», різко показала дедалі більший вплив органів безпеки у сталін-

ському СРСР. Спираючись на зібрані біографічні відомості співробітників УДБ НКВС УСРР спробуємо дати загальну характеристику найвищому керівному складу чекістів. До цієї категорії віднесено співробітників, яким у 1935–1936 рр. були присвоєні спеціальні звання Головного управління державної безпеки НКВС СРСР від капітана держбезпеки й вище.

Відповідно до постанови ЦВК та РНК СРСР від 7 жовтня 1935 р. «Про спеціальні звання начальницького складу Головного управління державної безпеки НКВС Союзу СРСР», запроваджувалися звання: сержант державної безпеки (*далі — ДБ*), молодший лейтенант ДБ, лейтенант ДБ, старший лейтенант ДБ, капітан ДБ, майор ДБ, старший майор ДБ, комісар ДБ 3-го рангу, комісар ДБ 2-го рангу, комісар ДБ 1-го рангу. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 26 листопада 1935 р. було встановлене звання генерального комісара ДБ, яке присвоїли наркомів внутрішніх справ СРСР Генріхові Ягоді. Тоді ж розпочалося надання спеціальних звань співробітникам ГУДБ НКВС СРСР, УДБ НКВС союзних республік і УДБ обласних управлінь НКВС.

У НКВС УСРР станом на 3 липня 1936 р. спеціальні звання ГУДБ отримали 3174 особи, з яких:

комісар ДБ 1-го рангу — 1, комісар ДБ 2-го рангу — 2,
комісар ДБ 3-го рангу — 1, старший майор ДБ — 6,
майор ДБ — 12, капітан ДБ — 68,
старший лейтенант ДБ — 310, лейтенант ДБ — 705,
молодший лейтенант ДБ — 1099, сержант ДБ — 970¹².

Велика група чекістів, хоча й не отримала ніяких спеціальних звань, тим не менш продовжувала роботу на посадах оперуповноважених і помічників оперуповноважених. Переважна більшість таких співробітників була в оперативному, спеціальному та обліково-статистичному відділах УДБ НКВС УСРР та обласних УНКВС.

¹² Архів УВС по Харківській області. – Накази НКВД СРСР за 1936 р. – № 15 від 8 січня, № 18 від 9 січня, № 19 від 9 січня, № 81 від 9 лютого, № 101 від 23 лютого, № 177 від 22 березня, № 178 від 22 березня, № 179 від 22 березня, № 180 від 22 березня, № 182 від 23 березня, № 183 від 23 березня.

За національним складом вище керівництво НКВС УСРР розподілялося так:

євреї — 60 (66,67%), росіяни — 13 (14,44%),
українці — 6 (6,67%), латиші — 3 (3,33%),
поляки — 2 (2,22%), білоруси — 1 (1,11%),
немає відомостей — 5 (5,56%).

Отже, про українізацію органів держбезпеки, як це стверджують деякі російські дослідники¹³, не йдеться. Доречно нагадати національний склад республіки у 1926 р.:

75,4% українців, 8,1% росіян, **6,5% євреїв**,
5,0% поляків, 1,5% німців, 1,1% молдован і румунів,
0,5% болгар, 0,5% татар і тюрків, 0,3% угорців,
0,3% греків, 0,2% білорусів, 0,07% вірменів,
0,5% представників інших національностей¹⁴.

Малу частку українців серед керівного складу НКВС УСРР можна пояснити прихованою антиукраїнською політикою радянського керівництва. Хоча українців у НКВС УСРР служило чимало, займали вони, в основному, низові посади. Крім того, багато чекістів-українців із кар'єристських міркувань та через побоювання потрапити до гурту «буржуазних націоналістів», писалися росіянами.

Своєрідну «гру» із національною належністю вів навіть нарком Всеволод Балицький. Так, в «Автобіографічній анкеті члена Всеукраїнського ЦВК Рад» у січні 1922 р. і в «Послужному списку для осіб, які перебувають на службі в органах ДПУ», датованому 1927 р., він власноруч указав свою національність: росіянин. Пізніше в усіх особистих документах «маркував» себе українцем, а після арешту у 1937 р. знов писав, що він росіянин¹⁵.

Євреї-чекісти також для анкет змінювали національність. Прикладів тут чимало. Так, начальник транспортного відділу

¹³ Див.: Папчинский А.А., Тумшиц М.А. Щит, расколотый мечом. НКВД против ВЧК. – Москва: Современник, 2001. – С. 200.

¹⁴ Енциклопедія українознавства. – Т. 5. – С. 1733.

¹⁵ Див.: Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – С. 14.

ДПУ УСРР Савелій Цикліс, батько якого був євреєм, а мати — україночку, про всяк випадок записався росіянином¹⁶.

Олександр Розанов, який у 1935–1937 рр. був начальником УНКВС Одеської області, на допиті 17 серпня 1937 р. свідчив:

«У всіх моїх службових і партійних документах я значуся як Розанов Олександр Борисович, росіянин. Справжнє моє прізвище Розенбарт, ім'я — Абрам. Я єврей. Змінив я ім'я та прізвище у 1918 році, працюючи в уповноваженого ЦК КП(б)У Семена Шварца. Змінив я з санкції Шварца та голови Курської губЧК Камінського. Останній мені оформив переписування прізвища. Національність “росіянин” я почав собі писати пізніше. В усіх пізніших документах я почав вказувати лише — “Розанов Олександр Борисович, росіянин”, повідомляючи, що іншого прізвища я не мав. Робив я це із почуття хибного сорому, але не через бажання приховати національність»¹⁷.

Олександр Розанов.
1930-ті рр.

О. Розанов призабув, що в деяких документах, наприклад, в анкеті делегата XI з'їзду КП(б)У, він власноруч записався ще й «українцем»¹⁸.

У цілому питання, з якою метою і в якій кількості євреї-чекісти змінювали прізвища, потребує дослідження.

Євреї у чекістських керівних органах у добу «великого терору»

У цей період позбудеться своєї посади багаторічний шеф ДПУ-НКВС України Всеволод Балицький (у травні 1937 р. його

¹⁶ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. 99, оп. 3, спр. 354, арк. 305.

¹⁷ Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України), м. Одеса, спр. 25468-фп, т. 2, арк. 73.

¹⁸ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 1, спр. 355, арк. 472.

направлять на Далекий Схід, а згодом знищать). Основна репресивна активність пов'язана з діяльністю Ізраїля Леплевського (він очолюватиме НКВС УРСР із червня 1937 до січня 1938 рр.), а також Олександра Успенського (перебуватиме на чолі НКВС із січня до 14 грудня 1938 р.). Саме під керівництвом цих людей проводилися масові операції, окремі з яких набудуть характеру етнічних чисток.

За неповними даними (див. додаток 3), на згаданих вище посадах перебували 213 осіб, 99 (46,47%) з яких були євреями за походженням.

Чи існував архетип єврея-чекіста?

Соломон Брук.
1920-ті рр.

Насправді, як видається, досить важко точно відповісти на це питання. Дехто із сучасних українських істориків стверджує, що не лише органи держбезпеки, а вся держава в Україні у 1920–1938 рр., «кінець якій 1938 року терористичними бандитськими методами поклав Сталін», була єврейською¹⁹. На нашу думку, у таких категоріях навряд чи можна реально зрозуміти ту форму державності, що існувала у зазначені роки.

Стосовно євреїв-чекістів існують різні підходи в оцінках. Ось, наприклад, як один із засуджених на процесі «СВУ» у 1930 р. — Борис Матушевський — згадував про старшого уповноваженого Київського оперативного сектора ДПУ УСРР Соломона Брука (1898–1938 рр.):

«Мене допитував спершу Брук, жадливий і відворотний тип, це про нього Дурдуківський казав, що він гіпнолізує, і він під його поглядом зовсім втрачає волю[...]²⁰»

¹⁹ Див.: <http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=2044> (відвідано 11.12.2009).

²⁰ Цит. за: *Снегірьов Г.І.* Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К.: Дніпро, 1990. – С. 110.

Згадував Б. Матушевський і про те, як С. Брук

«мені одне шоразу втокмачував: “Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконане; кого не поставимо — перестріляємо!”²¹»

Італійський консул у Харкові Серджо Граденіго 31 травня 1933 р. у повідомленні писав:

«Голод далі чинить масове людовбивство серед населення у таких грандіозних масштабах, що геть незрозуміло, як світ може залишатися байдужим супроти подібної катастрофи і чому міжнародна преса, яка так ревно закликає весь світ осудити Німеччину, провинну у так званих “жорстоких переслідуваннях євреїв”, соромливо мовчить супроти цієї бійні, організованої радянським урядом, в якій саме євреї відіграють дуже велику, якщо не першорядну роль.

Адже нема сумніву: 1) що цей голодомор зумовлений насамперед організованими і свідомими заходами, спрямованими на те, щоб “провчити селянина”; 2) що серед його жертв немає жодного єврея, а, навпаки, усі вони ситі й добре харчуються під братнім крилом ДПУ.

“Етнографічний матеріал” слід замінити, цинічно сказав один єврей, великий начальник у місцевому ДПУ. Нині можна передбачити остаточну долю цього “етнографічного матеріалу”, що його хочуть замінити²²».

Отже, євреї-чекісти — однозначно проти українців та їхніх державницьких устремлінь, вони морять українців голодом. Проте щодо цієї схеми слід зробити застереження. *По-перше*, це пише дипломат фашистської Італії. *По-друге*, відомо те, що від голоду 1932–1933 рр. помирали не лише українці, а й представники інших національностей, а з-поміж них і євреї.

Якщо говорити про типові зловживання співробітників комуністичної спецслужби, то вони в євреїв-чекістів були зовсім «не гіршими», ніж в осіб інших національностей. Розтрата і крадіжки коштів, влаштування на службу родичів і знайомих та протегування їм, пиятика, приховування відомостей про

²¹ *Снегірьов Г.І.* Набої для розстрілу... – С. 110.

²² Цит. за: Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів, 1932–1933 роки / Упор. Андреа Граціозі. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 158.

якісь «темні плями» з власного минулого, клановість, прагнення підтримувати «своїх» — усе це було.

Щодо останнього, то класичним може бути приклад начальника фельдкорпусу ДПУ УСРР Юхима Елькіна. У 1920 р., коли він працював комендантом концтабору в Пущі-Водиці під Києвом, його близький приятель, співробітник Київської губчека Петерман за скоєні посадові злочини був засуджений до розстрілу. Проте, Петерманові якимось чином удалося втекти з-під варти, через що колегією Київської губчека він був оголошений поза законом. Тобто, будь який громадянин, особливо комуніст і чекіст, був зобов'язаний схопити злочинця або вбити на місці. У 1922 р. Юхим Елькін, на той час комендант Київської губчека, зустрів Петермана на вулиці. Знаючи про те, що його приятель перебуває у розшуку, Ю. Елькін не лише не затримав його, але і порадив покинути Київ. Ю. Елькін знав, під яким прізвиськом і за якою адресою мешкає у місті Петерман, але все це він приховав.

Петерман був також у добрих стосунках із тодішнім начальником секретно-оперативної частини Київської губчека Олександром Розановим. Останній був присутнім на засіданні губчека, де Петермана оголошували поза законом, і голосував за це рішення. Проте у 1922 р. Петерман поїхав у Чернігів до О. Розанова, який був тоді заступником начальника Чернігівського губвідділу ДПУ, і звернувся з проханням влаштувати його на службу. О. Розанов злочинця не затримав, а навпаки — повідомив йому про вирок, порадивши перебратися кудись подальше. Невдовзі Петермана таки схопили, а проти О. Розанова та Ю. Елькіна порушили карну справу. Однак завершилося все для них добре: постановою слідчого президії ДПУ УСРР від 12 лютого 1924 р. справу було закрито у зв'язку з амністією на честь утворення СРСР²³. За «приховування державних злочинців», до яких належав і Петерман, звичайним громадянам загрожувало суворе покарання, а О. Розанов та Ю. Елькін навіть партійного квитка не позбулися.

²³ ГДА СБ України, м. Одеса, спр. 25468 ФП, т. 1, арк. 163.

Проте були й свої особливості щодо євреїв-чекістів. Ось, наприклад, що розповідав про драматичні зустрічі з оперуповноваженим 3-го відділу УДБ НКВС УРСР Георгієм Бордоном (1905–1937 рр.) колишній боротьбіст Іван Майстренко:

«Він був у НКВД великим фахівцем з українського питання. Він перелічував мені українські політичні групи, течії, конкретних осіб, які брали участь у політичному чи культурному рухові останніх років [...]. Це була людина з колосальною пам'яттю і, здавалося, дуже розумна. Але його розум став здаватися мені якимсь поверховим, коли він широко кричачи, запитав мене: “Ну, що ви, українці, хочете? Маєте ж українську республіку? Маєте. Школи маєте. Пресу маєте. Театри маєте. Чого вам ще треба?”. Дивним видалося мені, як оця абсолютно розумна, а де в чому може більш, ніж розумна людина, не розуміє, чого українцям ще треба»²⁴.

Водночас, і сам І. Майстренко, і його знайомий студент, про якого він пише далі, згадував Г. Бордона з певною теплотою, оскільки той фактично підказував, що треба визнавати, а що — ні, а студенту давав трохи перепочити, коли його мордували допитами без сну.

«Не сумніваюся, — писав далі Іван Майстренко, — що під час пізнішої сталінської чистки енкаведистів Бордон був теж ліквідований»²⁵.

Так воно й сталося — Георгія Бордона розстріляли у 1937 р.

Привертають увагу резонансні факти втечі чекістів за кордон. У сталінському СРСР це були рідкісні випадки. І тут маємо певну «єврейську специфіку», адже всі чотири відомих збіглих чекіста були євреями. Це начальник УНКВС по Далекосхідному краю комісар державної безпеки 3-го рангу Генріх Люшков (колишній начальник інформаційного, секретного та

Генріх Люшков.
1920-ті рр.

²⁴ Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон: Канадський ін-т укр. студій, 1985. – С. 279.

²⁵ Там само.

секретно-політичного відділів ДПУ УСРР)²⁶, резидент іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР в Іспанії майор державної безпеки Лев Нікольський-Фельдбін²⁷ і співробітники іноземного відділу ГУДБ НКВС СРСР капітан державної безпеки Вальтер Кривицький²⁸ та Ігнатій Порецький (І. Рейс)²⁹.

Серед євреїв у ДПУ–НКВС було чимало безпартійних або тих, хто колись перебував в інших партіях, і навіть просто авантюристів. Поза сумнівом, із-поміж інших стимулів їхнього прагнення працювати в органах держбезпеки, важливу роль відігравали матеріальні. Наприклад, до появи Миколи Єжова на посаді наркома внутрішніх справ глава республіканського НКВС отримував 1200 руб. Це була досить велика сума, адже, приміром, середня заробітна плата за березень 1935 р. по всіх наркоматах та організаціях становила 172 руб., за березень 1936 р. — 201 руб.³⁰ У кам'яновугільній промисловості у червні 1936 р. інженер отримував 1097 руб., технік — 795 руб., робітник — 258 руб.³¹ М. Єжов підвищив зарплатню республіканським наркомом до 3500 руб., відповідно зріс і заробіток співробітників НКВС різних рангів³². Крім цього, вони мали інші пільги, якими активно користувалися.

²⁶ Див. докладніше: Соколов Б.В. Охота на Сталина, охота на Гитлера. Тайная борьба спецслужб. – Москва: Вече, 2000. – С. 8–60; Золотарьов В. Секретно-політичний відділ ДПУ УССР: справи та люди. – С. 14–103; Тумшиц М.А., Папчинский А.А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – Москва: Яуза-Эксмо, 2009. – С. 79–139.

²⁷ Див.: докладніше: Орлов А. Тайная история сталинских преступлений. – Москва: Автор, 1991. – 352 с.; Царев О., Костелло Дж. Роковые иллюзии. Из архивов КГБ: дело Орлова, сталинского мастера шпионажа. – Москва: Международные отношения, 1995. – 576 с.

²⁸ Див.: Кривицкий В.Г. Я был агентом Сталина: записка советского разведчика. – Москва: Современник, 1996. – 415 с.

²⁹ Див.: Порецки Э. Тайный агент Дзержинского. – Москва: Современник, 1996. – 415 с.

³⁰ Див.: Праця в УРСР: Статист. довід. – К.: Народне господарство та облік, 1937. – С. 28–29.

³¹ Там само. – С. 140.

³² Див.: Хлевнюк О.В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. – Москва: Республика, 1992. – С. 165.

Чи була спеціальна антиєврейська чистка в НКВС?

Чистка НКВС УРСР в добу «великого терору» мала кілька етапів. Спочатку, після призначення на посаду наркома, Ізраїль Леплевський позбувався тих, хто видавався йому прихильником його попередника — Всеволода Балицького. Із січня 1938 р. новий шеф НКВС Олександр Успенський «чистив» свою службу вже і від кадрів В. Балицького, і від «леплевців». Лише за період з 15 лютого по 5 квітня 1938 р. з органів УДБ НКВС УРСР було звільнено 558 осіб, 154 з яких заарештували³³. Загалом у 1938 р. було заарештовано 994 співробітники НКВС УРСР³⁴.

Аналізуючи звинувачення, які висувалися заарештованим керівникам НКВС УРСР, побачимо, що крім «антирадянської діяльності» та «троцькізму», приводом для арешту ставало їх «темне минуле». Так, у червні 1938 р. Олександр Успенський розповідав делегатам XIV з'їзду КП(б)У про те, що

«апарат НКВС на Україні засмічувався впродовж ряду років троцькістсько-бухарінським, буржуазно-націоналістичним і просто шахрайським елементом. Ворогам народу Балицькому та Леплевському вигідно було мати такий склад в апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля. Викликає Балицький до себе працівника і каже, ти ж в минулому сіоніст, у тебе ж батько мав магазин, як ти потрапив у КП(б)У, як ти потрапив у НКВС? Він туди-сюди, а потім каже — не дай загинути. Ну, добре, залишайся, але дивись, щоби слухався. Ось вам вербування. Усе, що йому казав Балицький, він робив, інакше би він його ліквідував [...]. Дехто в роки громадянської війни потрапив до ЧК тому, що люди не хотіли йти на фронт. Дехто, як тільки скінчився НЕП, так вони прийшли в органи. Імовірно, вони не згодні з НЕП, оскільки ми знайшли таких, які йшли з органів НКВС. Вони пішли на Хрещатик, Бессарабку та торгували до 1928 року [...]. Потім через свої ворожі зв'язки знову пролізли до органів НКВС і засмічували наш апарат»³⁵.

³³ Див.: Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920–1930-е годы. – Москва: Готика, 1998. – С. 107.

³⁴ Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття. – К.: Генеза, 2001. – С. 79.

³⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 475.

Ще одним напрямом чистки НКВС УРСР О. Успенський обрав викриття там «націоналістичних організацій» і, у першу чергу, «сіоністського підпілля». Що рухало наркомом у цьому випадку?

Увагу О. Успенського на специфіку національного складу чекістів радянської України під час відрядження до Києва в лютому 1938 р. звернув М. Єжов. Так, Григорій Кобизев, який на той час очолював відділ кадрів НКВС УРСР, пізніше свідчив:

«17 лютого я подав Єжову матеріали, що характеризували кадри: персональний список усіх співробітників оперативних відділів, на яких були матеріали, що компрометують (осіб 600–800) [...]. Коли я ввійшов із доповіддю про кадри до кабінету Успенського, де були Єжов та Успенський, то Єжов, не переглянувши матеріали, сказав: “Подивився я на кадри, тут не український НКВС, а Біробіджан”»³⁶.

Про те, що союзний нарком був здивований національною специфікою українського наркомату свідчив пізніше і Михайло Фриновський, який на допиті навів такі слова М. Єжова після його повернення з Києва:

«Коли я їхав на Україну, мені казали, що там працює багато євреїв. Так от, мене обдурили — там працюють самі лише євреї»³⁷.

О. Успенський зрозумів ці слова М. Єжова як сигнал для атаки на чекістів-євреїв. Із керівних співробітників НКВС УРСР, що обіймали посади до приїзду О. Успенського, тобто до 27 січня 1938 р., було репресовано 100% усіх латишів, 48,39% усіх євреїв, 33,33% усіх українців, 15,79% усіх росіян³⁸.

Отже, «упередженість» Олександра Успенського щодо євреїв не помітити не можна. Тим більше, що за свідченням начальника УНКВС по Кам'янець-Подільській області Івана Жабрева, республіканський нарком улітку 1938 р.

«видав директиву про відкликання всіх працівників апарату за національністю євреїв. Цю директиву він мені передав у

³⁶ Цит. за: Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Х.: Фоліо, 2004. – С. 195–196.

³⁷ Там само. – С. 196.

³⁸ Там само.

Москви по закінченні 2-ї сесії Верховної Ради Союзу РСР. Коли ж я почав заперечувати стосовно її правильності, він послася нібито на отриману вказівку наркомвнусправа СРСР. Мені відомо, що цю директиву він дав і іншим начальникам УНКВС [...]. Пізніше відклик працівників єврейської національності припинився, оскільки НКВС СРСР стало заперечувати проти таких дій Успенського»³⁹.

Проте репресії проти євреїв — співробітників НКВС УРСР не слід пояснювати суто антисемітизмом О. Успенського. За даними М. Петрова й К. Скоркіна, на 10 липня 1934 р. євреї становили 38,54% серед керівного складу НКВС СРСР, а на 1 липня 1939 р. — 3,92%⁴⁰. Крім того, різноманітні «сіоністські організації» викривали по всій країні. Сигналом до цього стала телеграма НКВС № 83921 від 1937 р. на місця:

«негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувати антирадянський сіоністський актив».

І вже у першій половині 1938 р. було заарештовано 1279 «учасників сіоністського підпілля», знешкоджено «бундівські комітети» у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці та Молдавській АРСР⁴¹.

Створенню «сіоністської змови в НКВС УРСР» сприяла не лише національність заарештованих, але і їх минуле. Тим більше, що сам «керівник змови» Ізраїль Леплевський свого часу був членом «Бунду». Про це він так писав в автобіографії:

«Трудове життя моїх батьків, а також моя праця з самого раннього віку вже тоді вселили у мою свідомість, що справа звільнення робітників — справа самих робітників, і що для поліпшення свого побуту та для досягнення звільнен-

Ізраїль Леплевський.
Середина 20-х рр.

³⁹ Цит. за: Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 196–197.

⁴⁰ Див.: Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД. – С. 495.

⁴¹ Див.: Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття. – С. 45.

ня всі робітники повинні об'єднатися й загальними зусиллями боротися зі своїми пригноблювачами. Будучи цілком політично безграмотним, але керуючись таким усвідомленням, у 1909 році я вступив до єдиної політичної організації, яка існувала в Бресті — Бунду, в якій перебував до 1914 р., тобто до призову на дійсну військову службу»⁴².

На допиті 22 травня 1938 р. І. Леплевський заявив,

«що в партію я вступив у 1917 р. з вантажем шестирічного перебування в рядах Бунду. Інакше кажучи “родимі плями та сліди дрібнобуржуазної націоналістичної ідеології тиснули на мене і після мого вступу до рядів ВКП(б)”⁴³.

До речі, ці свідчення він дав слідчим секретно-політичного відділу НКВС СРСР — майору державної безпеки Г. Лулову та капітану державної безпеки Ю. Візелю, євреям за національністю.

«Незаперечне націоналістичне минуле», із погляду «сценаристів з Луб'янки», мали й люди з найближчого оточення І. Леплевського. Так, Еммануїл Інсаров до 1920 р. був другим секретарем «Поалей-Ціон» в Одесі. За твердженням С. Самолова, членом цієї партії був і Д. Джирін⁴⁴, хоча в його особовій справі відповідні відомості відсутні⁴⁵. Рідна сестра самого С. Самойлова була відомою сіоністкою. Крім того, справи керівників «змови» (І. Леплевського, Е. Інсарова, Д. Джиріна та С. Самойлова) розслідувалися в Москві, а в Києві просто застосовували луб'янські рекомендації.

Отже, чи був Олександр Успенський запеклим юдофобом, чи просто сумлінно провадив у життя «генеральну лінію» — однозначно сказати важко. Відзначимо лише, що з ним працювало чимало євреїв, як серед начальників (Я. Агранов, Я. Дейч, В. Каруцький, В. Курський, М. Литвин, Л. Миронов, С. Миронов), так і серед підлеглих (О. Радзивилівський, А. Хатаневєр, М. Лис-

⁴² ГДА СБ України, м. Київ, спр. 1309, арк. 1.

⁴³ ГА ФСБ РФ, д. 13557, т. 1, л. 15.

⁴⁴ Там же, л. 51.

⁴⁵ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 460–461.

Олександр (Ізраїль)
Радзивилівський.
1936 р.

Давид Перцов.
1930-ті рр.

Лев Рейхман.
1920-ті рр.

Аркадій (Арон)
Хатаневєр.
1938 р.

тенгурт). До того, ж під час роботи в Україні на керівні посади ним були висунуті євреї С. Гольдман, В. Писарєв, Д. Перцов, А. Ратинський, Л. Рейхман, М. Спектор, І. Шапіро.

Характерно, що неабиякий внесок у фабрикацію «сіоністської змови» зробило й чимало чекістів-євреїв. Так, наприклад, лейтенант державної безпеки Вайсбарг отримав від заарештованого Якова Камінського свідчення про його участь у «сіо-

ністській організації» в НКВС УРСР на чолі з І. Леплевським⁴⁶, а «сіоністів» в УНКВС Харківської області викривав єврей Д. Перцов.

Висновки

Аналіз матеріалу дає підстави стверджувати, що високий відсоток євреїв в ДПУ–НКВС радянської України у 1920–1930-х рр. не може бути однозначним доказом існування якоїсь особливої «змови» чи підтвердженням тези про існування «жидокомуни». Безумовно, слід говорити про індивідуальні мотиви приходу на службу євреїв-чекістів, не останню роль серед яких відігравали неабиякі матеріальні преференції.

Очевидно й інше — своєю службою в органах держбезпеки євреї ніби накликали на себе біду, стимулювали хвилю юдофобії, якою згодом скористаються, значно її підсиливши, німецькі нацисти.

Неупереджене дослідження означеної проблеми, безумовно, слід продовжити, об'єднавши для цього зусилля дослідників різних країн.

Додаток 1*

Голови ДПУ УСРР:

В. А. Балицький (01.09.1923 – 31.07.1931)
С. Ф. Реденс (31.07.1931 – 20.02.1933)

Заступники голови ДПУ УСРР:

К. М. Карлсон (24.05.1924 – 25.05.1934)
Х. А. Леонюк (18.09.1931 – 22.03.1933)

Начальники секретно-оперативного управління ДПУ УСРР:

К. М. Карлсон (21.11.1925 – 09.12.1929)
І. М. Леплевський (09.12.1929 – 19.08.1931)
Х. А. Леонюк (18.09.1931 – 04.1932)

Начальники економічного управління ДПУ УСРР:

Й. М. Блат (18.02.1924 – 29.09.1930)
С. С. Мазо (29.09.1930 – 10.07.1934)

Начальник обліково-інформаційного управління ДПУ УСРР:

С. І. Западний (28.07.1928 – 30.01.1930)

Начальник відділу політичного контролю ДПУ УСРР:

І. М. Кабанцев (09.03.1926 – 25.09.1929)

Начальники інформаційного відділу ДПУ УСРР:

Г. С. Люшков (07.10.1925 – 03.05.1930)
Ю. Х. Кривець (09.05.1930 – 20.03.1931)

Начальники секретного відділу ДПУ УСРР:

В. М. Горожанин (07.05.1924 – 03.05.1930)
Г. С. Люшков (03.05.1930 – 05.04.1931)

Начальники секретно-політичного відділу ДПУ УСРР:

Г. С. Люшков (05.04.1931 – 17.08.1931)
Б. В. Козельський (т.в.о.) (17.08.1931 – 20.09.1931)
Ю. Х. Кривець (20.09.1931 – 21.02.1933)

Начальник контррозвідального відділу ДПУ УСРР:

М. І. Добродицький (03.1924 – 09.1930)

Начальники особливого відділу ДПУ УСРР та особливого відділу Українського військового округу:

М. І. Бистрих (21.02.1923 – 30.07.1931)
І. М. Леплевський (т.в.о.) (1931)

Начальник розвідального відділу ДПУ УСРР:

М. О. Панов-Бройде (25.10.1925 – 07.04.1931)

Начальники окружних відділів ДПУ УСРР у 1929–1930 рр.:

Артемівського:

П. І. Тимофєєв (04.07.1928 – 05.09.1930)

Бердичівського:

Ю. С. Шатов (14.06.1926 – 29.11.1929)

⁴⁶ Золотарьов В.А. Заручник системи Я.З. Камінський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. - №1/2. – С. 296–297.

* Співробітники спецслужби, євреї за походженням, спеціально виділені у списку. — Авт.

С. С. Любомирський (29.11.1929 – 15.07.1930)

А. І. Геплер (15.07.1930 – 05.09.1930)

Білоцерківського:

С. С. Любомирський (23.07.1928 – 29.11.1929)

А. П. Кайзер (29.11.1929 – 05.01.1930)

С. Д. Савін (15.01.1930 – 05.09.1930)

Вінницького:

М. Б. Корнев (13.05.1927 – 30.01.1930)

М. Д. Балябін (30.01.1930 – 01.07.1930)

О. Г. Грозний (07.1930 – 05.09.1930)

Глухівського:

В. І. Калина (21.03.1928 – 05.09.1930)

Дніпропетровського:

Х. А. Леонюк (21.07.1928 – 05.09.1930)

Житомирського:

О. Г. Грозний (01.08.1925 – 12.09.1929)

С. М. Цикліс (12.09.1929 – 05.09.1930)

Запорізького:

М. К. Александровський (01.07.1925 – 05.09.1930)

Зінов'ївського:

М. М. Іодко (02.07.1928 – 05.09.1930)

Ізюмського:

Т. Й. Гладков (02.10.1927 – 20.02.1929)

П. Ф. Коломієць (19.03.1929 – 05.09.1930)

Борис Козельський.
1920-ті рр.

Арон Геплер до і після арешту. 1938 р.

Михайло Александровський. 1932 р.

Соломон Мазо. 1937 р.

Кам'янець-Подільського:

П. В. Семенов (15.05.1927 – 25.09.1929)

О. Г. Грозний (25.09.1929 – 07.1930)

Київського:

В. Т. Іванов (25.07.1928 – 05.09.1930)

Конотопського:

І. П. Альошин (23.04.1928 – 06.1930)

П. М. Рахліс (01.07.1930 – 05.09.1930)

Коростенського:

П. М. Селиванов (05.05.1928 – 26.01.1930)

Я. З. Камінський (26.01.1930 – 05.09.1930)

Кременчуцького:

В. Я. Лея (29.11.1926 – 05.1930)

М. Б. Корнев (05.1930 – 05.09.1930)

Криворізького:

Д. Я. Патрушев (13.11.1928 – 01.12.1929)

М. М. Тимофєєв (01.12.1929 – 05.09.1930)

Куп'янського:

М. І. Шелудченко (09.05.1928 – 18.01.1930)

Д. М. Медведєв (18.01.1930 – 05.09.1930)

Лубенського:

І. Г. Ленський (24.08.1927 – 22.01.1930)
 П. М. Пархоменко (22.01.1930 – 04.1930)
 Л. М. Ходос (09.04.1930 – 05.09.1930)

Луганського:

І. Д. Белкін (25.08.1926 – 05.09.1930)

Маріупольського:

Ю. М. Перцов (03.03.1927 – 28.02.1929)
 В. І. Окруй (28.02.1929 – 05.09.1930)

Мелітопольського:

В. І. Окруй (12.07.1928 – 26.02.1929)
 В. А. Двинянинов (26.02.1929 – 08.12.1929)
 І. Б. Шумський (01.01.1930 – 05.09.1930)

Миколаївського:

О. Б. Розанов (29.07.1928 – 05.09.1930)

Могилів-Подільського:

М. С. Ямницький (27.11.1927 – 05.11.1929)
 Р. А. Чирський (11.1929 – 05.09.1930)

Ніжинського:

С. І. Самовський (11.06.1928 – 05.09.1930)

Одеського:

І. М. Леплевський (27.10.1925 – 01.07.1929)
 О. О. Ємельянов (01.07.1929 – 03.09.1930)

Первомайського:

П. М. Рахліс (10.12.1928 – 01.07.1930)

Полтавського:

Ю. Г. Бржезовський (27.10.1928 – 05.09.1930)

Прилуцького:

Ф. А. Миронов (04.07.1928 – 20.06.1930)

Проскурівського:

Я. З. Камінський (07.09.1926 – 22.01.1930)
 І. Г. Ленський (22.01.1930 – 05.09.1930)

Сталінського:

Я. К. Краукліс (11.06.1928 – 05.09.1930)

Сумського:

В. А. Двинянинов (22.08.1927 – 26.02.1929)

О. Г. Мірошніченко (28.02.1929 – 05.1929)
Я. І. Райхштейн (05.1929 – 05.09.1930)

Тульчинського:

А. А. Петерс (03.12.1928 – 07.1930)

Уманського:

Р. Л. Ювиць (06.06.1928 – 07.12.1929)
Ю. С. Шатов (07.12.1929 – 05.09.1930)

Харківського:

Й. М. Блат (25.07.1928 – 05.09.1930)

Херсонського:

В. Я. Левоцький (20.07.1928 – 05.09.1930)

Чернігівського:

Ф. Г. Клейнберг (25.04.1928 – 06.1929)
 С. І. Казаков (06.1929 – 01.07.1930)
 М. Д. Балябін (01.07.1930 – 05.09.1930)

Шевченківського (Черкаського):

Я. М. Силін (02.03.1928 – 20.02.1929)
 Т. Й. Гладков (20.02.1929 – 07.1930)
 В. В. Толстов (07.1930 – 05.09.1930)

Шепетівського:

М. Т. Приходько (04.07.1928 – 05.09.1930)

Начальники оперативних секторів ДПУ УСРР:

Вінницького:

О. Г. Грозний (05.09.1930 – 01.1932)

Дніпропетровського:

Х. А. Леонюк (05.09.1930 – 18.09.1931)
 Я. К. Краукліс (12.1931 – 27.02.1932)

Донецького:

Й. М. Блат (05.09.1930 – 10.1931)
 М. М. Тимофєєв (10.1931 – 01.07.1932)

Житомирського:

П. В. Семенов (05.09.1931 – 1932)

Київського:

В. Т. Іванов (05.09.1930 – 12.1931)

Одеського:

Ю. М. Перцов (05.09.1930 – 27.02.1932)

Полтавського:

О. Б. Розанов (05.09.1930 – 01.1932)

Сумського:

В. Я. Лєвоцький (05.09.1930 – 02.1932)

Харківського:

Я. К. Краукліс (05.09.1930 – 12.1931)

Додаток 2

Голови ДПУ УСРР:

С. Ф. Реденс (31.07.1931 – 20.02.1933)

В. А. Балицький (20.02.1933 – 10.07.1934)

Заступники голови ДПУ УСРР:

К. М. Карлсон (24.05.1924 – 25.05.1934)

Х. А. Леонюк (18.09.1931 – 22.03.1933)

І. М. Лєплєвський (20.02.1933 – 05.01.1933)

Начальник економічного управління ДПУ УСРР:

С. С. Мазо (29.09.1930 – 10.07.1934)

Начальники оперативного відділу ДПУ УСРР:

С. А. Громов-Шмеркін (07.07.1931 – 1932)

Й. Я. Казбек-Каплан (22.08.1932 – 27.03.1933)

П. Г. Соколов-Шостак (03.1933 – 10.07.1934)

Начальники секретно-політичного відділу ДПУ УСРР:

Ю. Х. Кривець (20.09.1931 – 21.02.1933)

М. К. Александровський (21.02.1933 – 15.12.1933)

Б. В. Козельський (15.12.1933 – 10.07.1934)

Начальники особливого відділу ДПУ УСРР та

Українського військового округу:

М. І. Добродицький (25.10.1931 – 06.1932)

Х. А. Леонюк (07.06.1932 – 21.03.1933)

Л. О. Іванов (21.03.1933 – 19.11.1933)

В. П. Карелін (19.11.1933 – 15.12.1933)

М. К. Александровський (15.12.1933 – 10.07.1934)

Начальники іноземного відділу ДПУ УСРР:

Д. С. Леопольд-Ройтман (15.08.1931 – 29.10.1932)

В. М. Пескер-Пискарьов (03.11.1932 – 25.08.1933)

С. І. Самойлов-Бєсидський (1933 – 1933)

В. П. Карелін (1933 – 10.07.1934)

Начальники транспортного відділу ДПУ УСРР:

Ф. С. Друскіс (11.1931 – 17.08.1933)

С. М. Цикліс (17.08.1933 – 10.07.1934)

Начальник обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР:

М. М. Букшпан (1931 – 10.07.1934)

Вінницька область:

начальники Вінницького облвідділу ДПУ:

В. Я. Лєвоцький (27.02.1932 – 19.11.1932)

Д. М. Соколинський (19.11.1932 – 10.07.1934)

заступники начальника Вінницького облвідділу ДПУ:

П. М. Рахліс (20.02.1932 – 21.11.1932)

Я. А. Пан (1932 – 10.07.1934)

М. О. Ізвєков (1932 – 1933)

начальники економічного відділу Вінницького облвідділу ДПУ:

Д. В. Орлов (25.02.1932 – 23.11.1932)

Л. Й. Рейхман (1932 – 1933)

Н. Д. Єдвабник (1933 – 10.07.1934)

начальники секретно-політичного відділу ДПУ Вінницького облвідділу ДПУ:

Г. М. Осинін-Вінницький (1932 – 1933)

І. Я. Бабич (1933 – 10.07.1934)

начальники особливого відділу Вінницького облвідділу ДПУ:

О. М. Борисов (07.1932 – 10.1932)

Д. С. Леопольд-Ройтман (29.10.1932 – 23.03.1934)

Дніпропетровська область:

начальники Дніпропетровського облвідділу ДПУ:

Я. К. Краукліс (27.07.1932 – 17.08.1933)

П. Г. Рудь (17.08.1933 – 09.1933)

С. Н. Миронов (28.09.1933 – 10.07.1934)

заступники начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ:

Г. А. Ключгант-Гришин (01.11.1932 – 21.02.1933)
Ю. Х. Кривець (21.02.1933 – 11.03.1934)
А. В. Сапір (02.1933 – 10.07.1934)

начальники економічного відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ:

Л. С. Арров (25.02.1932 – 17.06.1932)
І. А. Шапіро (06.1932 – 08.1932)
О. М. Берман (03.08.1932 – 25.01.1934)

начальник секретно-політичного відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ:

М. І. Говлич (27.02.1932 – 10.07.1933)

начальники особливого відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ:

Г. А. Ключгант-Гришин (27.02.1932 – 25.11.1932)
С. С. Шемена (25.11.1932 – 06.03.1933)
А. В. Сапір (02.1933 – 10.07.1934)

Донецька область:

начальники Донецького облвідділу ДПУ:

М. М. Тимофєєв (01.07.1932 – 07.10.1932)
М. Б. Гроссман (07.10.1932 – 03.03.1933)
В. Т. Іванов (03.03.1933 – 10.07.1934)

заступники начальника Донецького облвідділу ДПУ:

П. Г. Соколов-Шостак (07.1932 – 03.1933)
І. М. Бабіков (10.1932 – 08.1933)
М. Б. Корнєв (03.1933 – 10.07.1934)

начальники економічного відділу Донецького облвідділу ДПУ:

О. І. Риклін (1932 – 1933)
Г. М. Нікельберг (1933 – 03.1934)

начальник секретно-політичного відділу Донецького облвідділу ДПУ:

С. І. Заславський (07.1932 – 31.01.1934)

начальники особливого відділу Донецького облвідділу ДПУ:

Є. Е. Каневський (07.1932 – 1933)
З. М. Ушаков-Ушомирський (05.11.1933 – 23.03.1934)

Київська область:

начальник Київського облвідділу ДПУ:

О. Б. Розанов (27.02.1932 – 10.07.1934)

заступники начальника Київського облвідділу ДПУ:

Я. З. Камінський (27.02.1932 – 27.02.1933)
З. М. Галицький (1933 – 10.01.1934)

начальник економічного відділу:

В. В. Кірт (? – 10.01.1934)

начальники секретно-політичного відділу ДПУ Київської області ДПУ:

М. Г. Чердак (27.02.1932 – 1932)
Д. М. Медведєв (06.1932 – 02.1933)
М. Г. Чердак (1933 – 02.1934)

начальники особливого відділу Київського облвідділу ДПУ:

Ю. Г. Бржезовський (25.02.1932 – 01.11.1932)
О. М. Борисов (10.1932 – 10.07.1934)

Одеська область:

начальники Одеського облвідділу ДПУ:

Ю. М. Перцов (27.02.1932 – 01.1933)
Х. А. Леонюк (22.03.1933 – 10.07.1934)

заступники начальника Одеського облвідділу ДПУ:

З. М. Галицький (1932 – 1933)
Я. З. Камінський (27.02.1933 – 10.07.1934)
Г. А. Ключгант-Гришин (27.02.1933 – 10.07.1934)

начальники економічного відділу Одеського облвідділу ДПУ:

Л. Й. Рейхман (27.02.1932 – 1933)
Д. В. Орлов (07.03.1933 – 10.07.1934)

начальники секретно-політичного відділу Одеського облвідділу ДПУ:

В. М. Блюман (27.02.1932 – 16.04.1933)
О. М. Шерстов (04.1933 – 05.1933)
Г. Б. Загорський (05.1933 – 10.07.1934)

начальники особливого відділу Одеського облвідділу ДПУ:

А. В. Сапір (27.02.1932 – 02.1933)
Г. А. Ключгант-Гришин (21.02.1933 – 10.07.1934)

Харківська область:

начальники Харківського облвідділу ДПУ:

П. С. Мулявко (27.02.1932 – 03.11.1932)
М. М. Тимофєєв (03.11.1933 – 03.1933)
З. Б. Кацнельсон (03.03.1933 – 10.01.1934)

заступники начальника Харківського облвідділу ДПУ:

В. А. Двинянинов (27.02.1932 – 09.1932)

П. М. Рахліс (21.12.1932 – 01.07.1933)

С. І. Самовський (02.12.1932 – 1934)

О. Й. Броневий (27.05.1933 – 17.08.1933)

І. Ю. Купчик (17.08.1933 – 10.04.1934)

начальники економічного відділу Харківського облвідділу ДПУ:

Ф. М. Чечерський (27.02.1932 – 22.02.1933)

О. С. Глуховцев (1933 – 23.07.1933)

М. Я. Кларов-Соловейчик (27.07.1933 – 25.01.1934)

начальники секретно-політичного відділу Харківського облвідділу ДПУ:

І. Я. Бабич (1932 – 1933)

Г. М. Осинін-Вінницький (1933 – 10.07.1934)

начальники особливого відділу Харківського облвідділу ДПУ:

С. І. Самовський (27.02.1932 – 02.12.1932)

А. П. Кайзер (1932 – 1933)

О. Г. Євгеньєв (04.03.1933 – 04.07.1934)

Ю. Г. Бржезовський (02.08.1933 – 20.08.1933)

Є. Е. Каневський (1933 – 10.07.1934)

Чернігівська область:

начальники Чернігівського облвідділу ДПУ:

В. А. Двинянинов (09.1932 – 17.08.1933)

Я. К. Краукліс (17.08.1933 – 10.01.1934)

заступники начальника Чернігівського облвідділу ДПУ:

Ю. Г. Бржезовський (01.11.1932 – 17.07.1933)

З. Б. Загорський (27.11.1932 – 05.1933)

С. І. Самовський (1933 – 10.07.1934)

начальники економічного відділу Чернігівського облвідділу ДПУ:

Т. П. Дорожко (1932 – 1933)

А. Г. Масловський (1933 – 27.01.1934)

начальники секретно-політичного-відділу Чернігівського облвідділу ДПУ:

М. І. Шелудченко (1932 – 1933)

О. Г. Мірошніченко (1933 – 10.07.1934)

начальник особливого відділу Чернігівського облвідділу ДПУ:

Й. А. Вепринський (09.03.1933 – 10.07.1934)

Додаток 3

Наркоми внутрішніх справ УРСР:

В. А. Балицький – з 10 липня 1934 р. по 17 травня 1937 р.

В. Т. Іванов – з 17 травня по 15 червня 1937 р.

І. М. Леплевський – з 15 червня 1937 р. по 27 січня 1938 р.

О. І. Успенський – з 27 січня по 14 листопада 1938 р.

В. В. Осокін – з листопада по 14 грудня 1938 р.

Заступники наркома внутрішніх справ УРСР:

З. Б. Кацнельсон

К. М. Карлсон

В. Т. Іванов

М. С. Бачинський

М. А. Степанов

О. І. Радзивиловський

А. М. Хатанев

Д. Д. Гречухін

І. А. Шапіро

О. О. Яралянц

М. Д. Яхонтов

Начальники 1-го (охорони) відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР:

М. Ю. Аміров-Пієвський

О. Г. Мірошніченко

О. Р. Долгушев

М. П. Дальський-Білоус

Начальники 2-го (оперативного) відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР:

П. Г. Шостак-Соколов

М. Г. Джавахов

С. Т. Карін-Даниленко

І. Д. Морозов

Д. І. Джирін

М. Д. Яхонтов

Начальники 3-го (контррозвідального) відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР:

М. К. Александровський

Д. М. Соколинський
М. Г. Чердак
 В. А. Стирне
С. І. Самойлов
С. М. Деноткін
Л. Й. Рейхман
В. Л. Писарев
М. Б. Спектор
А. М. Ратинський
 О. Н. Троїцький
 О. М. Запутряєв

Начальники 4-го (секретно-політичного)
 відділу УДБ / 1-го управління НКВС УРСР:

П. М. Рахліс
О. Й. Абугов
М. М. Герзон
Д. А. Перцов
А. М. Хатаневєр
С. І. Гольдман
 О. О. Яралянц
 Л. М. Павличев

Начальники 5-го (особливого) відділу УДБ НКВС УРСР:

М. К. Александровський
І. Ю. Купчик
А. М. Ратинський
В. М. Блюман
М. О. Листенгурт
В. Л. Писарев
 Д. Д. Гречухін

Начальники 6-го (транспортного) відділу УДБ НКВС УРСР:

Я. В. Письменний
С. І. Заславський

Начальники 8-го (обліково-реєстраційного) відділу УДБ НКВС УРСР:

І. А. Умов
Л. Г. Мунвєз
 А. Г. Назаренко

Начальники 11-го (водного) відділу УДБ НКВС УРСР:

П. П. Кисельов
А. І. Душник
 О. І. Лупан
 М. Г. Шевченко

Начальники 12-го (оперативної техніки) відділу УДБ НКВС УРСР:

М. І. Бриль
 П. П. Кисельов
 В. С. Машлятин

Начальники 5-го (іноземного) відділу 1-го управління НКВС УРСР:

М. Л. Тимошенко
Є. Ф. Громовенко

Начальники 6-го відділу (чекістський нагляд за
 воєнізованими організаціями) 1-го управління НКВС УРСР:

В. Р. Грабар
М. Г. Шевченко
О. Г. Майський

Начальники 7-го відділу (чекістський нагляд за
 оборонною промисловістю) 1-го управління НКВС УРСР:

О. М. Злобінський
А. Г. Назаренко

Начальник 8-го відділу (чекістський нагляд за
 промисловістю) 1-го управління НКВС УРСР:

С. І. Гольдман

Начальник 9-го відділу (чекістський нагляд за
 сільським господарством) 1-го управління НКВС УРСР:

В. П. Калюжний

Начальники 1-го спецвідділу НКВС УРСР:

А. Г. Назаренко
А. Д. Славін

Начальник 2-го спецвідділу НКВС УРСР:

В. С. Машлятин

Начальники 3-го спецвідділу НКВС УРСР:

М. І. Бриль
А. М. Рижов

Начальники управління місць ув'язнення НКВС УРСР:

Я. К. Краукліс
А. І. Вольфсон
Н. Ш. Новаковський
М. С. Здуніс

УНКВС Вінницької області:

начальники УНКВС:

М. М. Тимофєєв
Г. А. Гришин-Клювгант
І. Д. Морозов
І. М. Корабльов

заступники начальника УНКВС:

В. І. Окруй
І. Д. Морозов
А. Я. Пришивцин

помічники начальника УНКВС:

І. Д. Морозов
Г. Т. Донець
М. С. Бутенко

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

Й. Б. Фішер
Г. Б. Толчинський
П. І. Токарев
О. М. Запутьєв

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

А. М. Симхович
О. М. Надєждін
А. Я. Пришивцин
В. Ф. Майструк

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

Б. С. Глузберг
О. І. Міцул

начальник 6-го відділу УДБ УНКВС:

Г. М. Нікельберг

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:

Г. С. Сокирко

УНКВС по Ворошиловградській області:

начальник УНКВС:

Г. І. Коркунов

заступник начальника УНКВС:

О. Д. Баличев

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

В. А. Калганов
В. А. Врублевський

начальник 4-го відділу УДБ УНКВС:

М. Г. Соколов

УНКВС по Дніпропетровській області:

начальники УНКВС:

Д. М. Соколинський
Ю. Ф. Кривець
П. А. Коркін

заступники начальника УНКВС:

С. М. Долинський
М. О. Ізвєков
С. О. Янкович
І. А. Дараган

помічники начальника УНКВС:

М. О. Ізвєков
Б. С. Борисов-Вільнер

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

Н. Б. Березовський
Я. Д. Уманський

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

О. О. Волков
М. С. Здуніс
М. І. Михайлов
Я. С. Сапожников

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

Я. Ю. Флейшман

Я. С. Сапожников

начальник 6-го відділу УДБ УНКВС:

М. Я. Кларов-Соловейчик

начальники 11-го відділу УДБ УНКВС:

М. Е. Резніков**Л. М. Ворновицький**УНКВС Донецької області:

начальники УНКВС:

В. Т. Іванов

Д. М. Соколинський

П. В. Чистов

заступники начальника УНКВС:

Г. Б. Загорський

Д. Г. Лифар

О. Г. Шашков

помічники начальника УНКВС:

Д. С. Леопольд**Я. І. Вронський-Шампоньєр**

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

Д. В. Орлов

М. Л. Тимошенко

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

М. М. Герзон**С. І. Гольдман****І. М. Александрович**

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

П. Є. Баша

М. П. Макаров

начальник 6-го відділу УДБ УНКВС:

В. І. Ляшик

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:

І. В. Вихирєв

УНКВС Житомирської області:

начальники УНКВС:

Л. Т. Якушев

Г. М. Вяткін

І. А. Дараган

заступники начальника УНКВС:

Г. Й. Гришин

А. А. Лук'янов

помічники начальника УНКВС:

С. Ф. Новосельцев

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

А. Г. Масловський

М. Є. Федоров

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

А. А. Лук'янов

М. Є. Лєснєв-Ізраїєв

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

В. Є. Лебєдєв

Н. А. Ремєв-ПєбєрєзкінУНКВС по Кам'янець-Подільській області:

начальники УНКВС:

М. Т. Приходько

І. А. Жабрєв

О. Я. Єкімов

заступники начальника УНКВС:

І. Й. Соколов-Шейніс

Р. В. Крутов

В. І. Леонов

помічник начальника УНКВС:

Й. Л. Мордовець

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

Г. А. Шухман

О. А. Вадіс

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

С. А. Гінесін

В. І. Леонов

О. М. Горєць

начальник 5-го відділу УДБ УНКВС:

О. І. Лупан

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:
К. О. Гусєв

УНКВС по Київській області:

начальники УНКВС:

М. Д. Шаров
І. Я. Бабич
М. М. Федоров
І. А. Шапіро
Р. О. Долгушев

заступники начальника УНКВС:

Г. А. Гришин-Клювгант
Л. Й. Рейхман
Л. Т. Якушев
І. Я. Бабич
М. Б. Спектор
І. А. Шапіро
Л. М. Павличев
О. Н. Троїцький

помічники начальника УНКВС:

В. А. Двинянинов
К. Й. Козьминих

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

З. Г. Луньов
М. П. Роголь
Г. М. Коваленко
Б. А. Харитоновський
С. К. Бойко

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

І. Я. Бабич
І. Й. Соколов-Шейніс
О. О. Волков
В. І. Каневський
Г. І. Коркунов
П. М. Медведєв

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

А. І. Геплер
І. М. Стрижевський

начальник 6-го відділу УДБ УНКВС:
І. Я. Казбек-Каплан

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:
Я. П. Поясов

УНКВС по Миколаївській області:

начальники УНКВС:

Й. Б. Фішер
П. В. Карамишев

заступники начальника УНКВС:

Л. І. Мейтус
Я. П. Поясов

начальник 3-го відділу УДБ УНКВС:

В. М. Кушнір

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

Р. М. Сараєв
Ю. М. Толкачов
Я. Л. Трушкин

начальник 5-го відділу УДБ УНКВС:

Ф. Т. Овчинников

УНКВС по Одеській області:

начальники УНКВС:

О. Б. Розанов
Г. А. Гришин-Клювгант
М. М. Федоров
П. П. Кисельов
С. І. Гапонов

заступники начальника УНКВС:

М. Г. Чердак
В. Я. Лєвоцький
І. Я. Бабич
М. Б. Спектор
І. В. Вихирєв

помічники начальника УНКВС:

В. Я. Лєвоцький
Ю. Г. Сквирський

П. Ф. Фролов

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

В. Л. Писарєв
Г. Й. Гришин
О. Г. Шнайдер
Й. Ю. Рибаків

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

М. М. Герзон
Ф. С. Федоров-Берков
М. Б. Спектор
 В. П. Калюжний
 С. І. Гапонов

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

А. М. Ратинський
В. М. Блюман
Б. С. Глузберг
 О. В. Антипін

начальники 6-го відділу УДБ УНКВС:

В. М. Блюман
Н. Б. Єдвабник

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:

С. А. Каруцький

УНКВС по Полтавській області:

начальники УНКВС:

А. А. Петерс
 О. В. Волков

заступники начальника УНКВС:

В. Л. Писарєв
 С. І. Поляков

помічник начальника УНКВС:

О. О. Берестнєв

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

О. Л. Александров
 В. М. Платонов

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

А. Д. Славін

М. Х. Попов

Й. Й. Чернявський-Ольшанецький

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

С. І. Поляков

А. Я. Куликовський

начальники 11-го відділу УДБ УНКВС:

А. Д. Фірсов

Х. Л. Томін

УНКВС по Сталінській області:

начальник УНКВС:

П. В. Чистов

заступник начальника УНКВС:

Д. Г. Лифар

помічник начальника УНКВС:

О. Г. Шашков

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

С. Д. Вольський

О. А. Воронець

начальник 4-го відділу УДБ УНКВС:

І. М. Александрович

УНКВС по Харківській області:

начальники УНКВС:

С. С. Мазо

І. Б. Шумський

Л. Й. Рейхман

А. М. Симхович

Г. Г. Телешев

Д. А. Перцов

Г. М. Кобизєв

заступники начальника УНКВС:

Я. З. Камінський

І. Б. Шумський

Г. А. Гришин-Клювгант

Д. А. Перцов

помічники начальника УНКВС:

Я. А. Пан
В. О. Дьомін

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

Л. С. Арров
Й. Б. Фішер
Д. І. Торнуєв
І. А. Шапіро
П. Й. Барбаров

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

М. І. Говлич
Л. Т. Якушев
Л. Н. Ширін
А. М. Симхович
Б. К. Фрей
С. А. Гінесін

начальники 5-го відділу УДБ УНКВС:

І. Б. Шумський
О. Я. Санін
В. Л. Писарєв
О. Д. Тишковський
Г. О. Хатьомкін

начальники 6-го відділу УДБ УНКВС:

О. С. Глуховцев
Д. С. Леопольд

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:

О. К. Шубін

УНКВС по Чернігівській області:

начальники УНКВС:

Ю. Ф. Кривець
П. Г. Шостак-Соколов
С. І. Самовський
М. Б. Корнев
А. І. Єгоров

заступники начальника УНКВС:

С. І. Самовський
А. І. Геплер

І. Т. Широкий
Я. М. Синицин

помічники начальника УНКВС:

Я. І. Вронський-Шампонець
Ю. С. Шатов
Я. М. Синицин

начальники 3-го відділу УДБ УНКВС:

Г. Б. Толчинський
Е. А. Шперлінг
Й. М. Александрович

начальники 4-го відділу УДБ УНКВС:

А. В. Шепетін
М. О. Григоренко
Л. М. Тейтель
Я. К. Баутін

начальник 5-го відділу УДБ УНКВС:

І. Т. Широкий

начальник 6-го відділу УДБ УНКВС:

Г. Т. Донець

начальник 11-го відділу УДБ УНКВС:

Я. М. Синицин

Шаповал Ю., Золотарев В. Евреи в руководстве органов ГПУ-НКВД УССР в 1920-1930-е гг.

В статье авторы анализируют национальный состав руководящих органов ГПУ-НКВД УССР в 1920-1930-х гг. Доказывается, что высокий процент евреев в органах госбезопасности республики не может быть однозначным доказательством «еврейского заговора».

Ключевые слова: органы госбезопасности, ГПУ, НКВД, евреи.

Shapoval Yu., Zolotaryov V. The Jews among senior personnel of GPU-NKVD of the UkSSR during 1920th-30th.

The authors analyzed the national composition of the senior personnel of GPU-NKVD of the UkSSR in 1920th-30th. It was proved that high percent of Jews in the bodies of state security of republic couldn't be evidence of «Jewish conspiracy».

Key words: bodies of state security, GPU, NKVD, the Jews.

Володимир Окіпнюк*

Правове регулювання охорони військами ДПУ підприємств цукрової промисловості УСРР

У статті досліджуються правові аспекти охорони військами ДПУ УСРР підприємств цукрової промисловості. Встановлено причини передачі підрозділів охорони з підпорядкування Головного управління робітничо-селянської міліції у віддання ДПУ УСРР, структуру та межі компетенції охоронних комендатур, джерела матеріально-технічного постачання.

Ключові слова: війська ДПУ, цукрова промисловість, охорона, комендатура, цукровий завод.

Охорона важливих промислових підприємств, які мають стратегічне значення для розвитку і функціонування економіки країни, завжди здійснюється в особливому порядку і забезпечується державою з використанням сил та засобів спеціальних державних органів. Принципового значення ця проблема набуває у період соціальної нестабільності або військових конфліктів. Подібна ситуація, наприклад, мала місце на етапі завершення громадянської війни і переходу до нової економічної політики, коли рівень збройного опору радянській владі і кримінального бандитизму на території республіки були ще високими. Тому, за рішенням вищих господарських органів, підприємства цукрової промисловості УСРР і РСФРР, об'єднанні у 1921 р. у Цукротрест, були передані під охорону військ ДПУ. Як відомо, останні належали до категорії спеціальних військ і вважалися найбільш дисциплінованими та ефективними підрозділами.

У науковій літературі проблеми правового регулювання організації охорони цукрової промисловості військами ДПУ не розглядалися. Окремі аспекти становлення і розвитку цукрової промисловості УСРР у період непу досліджувала Г. Б. Марці-

нишин¹. Однак у роботі зовсім не порушувались проблеми організації охорони підприємств цієї галузі народного господарства військами ДПУ. Так само не вивчалася дана проблематика і в історико-правовій літературі.

Отже, метою статті є дослідження проблем правового регулювання організації охорони цукрової промисловості УСРР і правового статусу військ ДПУ, які здійснювали таку охорону впродовж 1922–1924 рр.

Охорона об'єктів цукрової промисловості республіки, яка раніше підпорядковувалася Головному управлінню міліції УСРР, була передана до складу ДПУ УСРР згідно з протоколом № 5 Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР від 20 травня 1922 р. (затверджений постановою УЕН № 74/115 від 16 червня 1922 р.), а також на підставі наказів НКВС УСРР № 169/а від 4 липня 1922 р., ДПУ УСРР № 58 від 5 липня 1922 р. і Головніміліції УСРР № 323 від 7 липня 1922 р. У тижневий термін місцеві органи ДПУ УСРР мали прийняти особовий склад, обозне, артилерійське та інженерне майно, зброю і спорядження, тобто весь наявний апарат охорони підприємств Цукротресту, та провести його реорганізацію на принципах воєнізації².

Процес прийому-передачі було остаточно завершено 18 липня 1922 р., що юридично закріпили накази начальника військ ДПУ УО № 1 по охороні цукрової промисловості УСРР і № 107/сек по обласній комендатурі з охорони цукрової промисловості Правобережної України від 31 липня 1922 р.³

Відповідно до наказу № 1 по охороні цукрової промисловості УСРР від 18 липня 1922 р. для керівництва нею було створено відділ охорони цукрової промисловості УСРР при штабі

¹ Марцінишин Г.Б. Українська цукрова промисловість в роки нової економічної політики: Дис. ... канд. екон. наук: 08.01.04 / Тернопільський держ. технічний ун-т ім. Івана Пулюя. – Тернопіль, 1997. – 181 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4574, оп. 1, спр. 2, арк. 26; Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 1303, арк. 23.

³ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 1; спр. 2, арк. 26 зв.

* Окіпнюк В.Т. — кандидат юридичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

військ ДПУ УО, підпорядкований безпосередньо начальникові штабу. Цим же наказом затверджувалися штати структурних ланок — відділу охорони цукрової промисловості УСРР при штабі військ ДПУ, відділення посекры (політичного секретаріату) відділу, управління коменданта з охорони цукрової промисловості УСРР Правобережної та Лівобережної областей, управління кущових комендантів та управління комендантів з охорони цукрової промисловості при цукрових заводах⁴. Кількісний склад цих ланок був попередньо узгоджений на першому об'єднаному засіданні з охорони цукрової промисловості УСРР, яке відбулося 15 липня 1922 р. Штат відділу становив 11 посад, відділення посекры — 4 посади, управлінь обласного коменданта — 10 посад та кущового і заводського комендантів, відповідно, — 5 і 2 посади. Штатна кількість охоронців мала становити у середньому 20 осіб на завод, з яких третина кінних. На кожні 10 осіб призначався старший охорони⁵.

Структура охорони цукрової промисловості була зумовлена внутрішньою організацією Цукротресту, основними управлінськими ланками якого у 1922 р. були правління, районні адміністратори, обласні та кущові управління. У лютому 1923 р., за рішенням правління Цукротресту і ЦК спілки цукровиків, було ліквідовано кущові управління, а обласні — реорганізовано у відділення правління. Лівобережне та Правобережне обласні управління були перейменовані, відповідно, у Харківське та Київське відділення Цукротресту, а в березні 1923 р. додатково було організовано Подільське відділення Цукротресту⁶.

Зміни в організаційній структурі Цукротресту, як правило, відразу позначалися на структурі охорони цукрової промисловості. Спочатку основними ланками системи були дві обласні комендатури — Правобережна (*пізніше* — Київська) і Лівобережна (*пізніше* — Харківська) на чолі з комендантами, яким підпорядковувалися кущові комендатури, а останнім — коменданти окремих цукрових заводів або комбінатів. Після ліквідації

⁴ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

⁵ Там само, арк. 20–20 зв.; спр. 2, арк. 75–75 зв.

⁶ *Марцінишин Г.Б.* Українська цукрова промисловість ... – С. 34, 36–37.

у системі Цукротресту кущової проміжної управлінської ланки залишилися тільки обласні й заводські коменданти з охорони. При цьому, кількість обласних комендатур була збільшена до трьох за рахунок створення на Правобережжі Подільської обласної комендатури для охорони підприємств Подільського відділення Цукротресту.

У підпорядкуванні обласної комендатури Лівобережної України перебували Харківська, Полтавська, Чернігівська і Сумська кущові комендатури. Перші дві були ліквідовані згідно з наказом по охороні цукрової промисловості № 11 від 1 вересня 1922 р. з метою оптимізації адміністративного управління. Цукрові заводи, підпорядковані управлінням цих кущових комендатур, переведені у безпосереднє підпорядкування обласного коменданта⁷.

Після ліквідації всіх кущових комендатур, станом на 15 березня 1923 р., обласному комендантові з охорони цукрової промисловості Лівобережжя були підпорядковані 31 заводський комендант, які організовували охорону 28 цукрових заводів, 2 комбінатів і 1 агропункту⁸.

У документах є згадки, що у Лівобережній Україні після ліквідації кущових комендатур станом на серпень 1923 р. діяли також 3 районні коменданти з охорони цукрової промисловості, хоча правових актів, які б регулювали їх діяльність, нам віднайти не вдалося⁹. Можливо, їх функції і територіальна юрисдикція співвідносилися з функціями районних адміністраторів, які підпорядковувалися обласним управлінням Цукротресту і здійснювали управління чотирма кущами¹⁰.

Правобережній комендатурі підпорядковувалися такі кущові комендатури — Кожанська, Білоцерківська, Корсунська, Смілянська, Уманська, Монастирищинська, Бердичівська, Волинська, Проскурівська, Вінницька, Могилів-Подільська (Барська), Шпиковська (Джуринська), Гайсинська і Лівобережна. А ос-

⁷ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

⁸ Там само, спр. 25, арк. 42.

⁹ ЦДАВО України, спр. 35, арк. 33.

¹⁰ *Марцінишин Г.Б.* Українська цукрова промисловість ... – С. 34.

таннім, у різний час, відповідно, коменданти від 70 до 143 цукрових заводів і комбінатів¹¹.

Поширеною була, особливо на Правобережжі, практика створення так званих позакущових заводів, коменданти яких, минаючи комендантів кущів, на пряму підпорядковувалися обласному комендантові. Подібний статус у різні періоди мала низка заводів Правобережної України — Київський рафінадний, Старинський, Сабліно-Знам'янський, Григор'євський, Орхівський та деякі інші¹². У вересні 1922 р. після об'єднання в одну адміністративну одиницю за рішенням Цукротресту 4 цукрових заводів 2-го Білоцерківського куща — Піївського, Півецького, Велико-Прицьківського і Ржищівського — охоронні заводські комендатури, згідно з наказом обласної комендатури Правобережжя № 5 від 16 вересня 1922 р., склали Піївську групу на чолі з комендантом Піївського заводу. Замість комендантів інших заводів були призначені старші охорони¹³.

У зв'язку з виділенням у Правобережній Україні Подільського відділення Цукротресту, згідно з наказом № 13 по охороні цукрової промисловості УСРР, у травні 1923 р. було створено третю Подільську обласну комендатуру з розташуванням у Вінниці та штатом з 10 осіб, яка підпорядковувалася Київській обласній комендатурі¹⁴.

Керівним органом у системі охорони цукрової промисловості був відділ охорони цукрової промисловості УСРР при штабі військ ДПУ УО, який складався з відділень — спеціального і стройового, інспекторату та політичного секретаріату (посекру). Персональний склад і штатна чисельність визначалися низкою наказів по охороні цукрової промисловості УСРР — № 3 від 18 липня 1922 р., № 8 від 2 серпня 1922 р., № 14 від 12 вересня 1922 р. і № 22 від 9 листопада 1922 р. Начальником відділу було призначено Л. К. Васильєва, начальником спеціального відділення — І. Н. Верзіна, виконуючим обов'язки начальника

стройового відділення — В. І. Сергєєва, помічником начальника стройового відділення — Д. П. Єсеніна. Ці співробітники були призначені або з резерву штабу військ ДПУ, або з військових частин ДПУ, які скорочувалися чи підлягали розформуванню¹⁵.

У зв'язку із загальним скороченням штатів упродовж листопада 1922 р. були звільнені або переведені на інші посади начальник спеціального відділення І. Н. Верзін і його наступник Л. В. Вишняков, начальник стройового відділення В. І. Сергєєв, помічник начальника цього ж відділення Д. П. Єсенін, старший політичний інспектор В. І. Горячев. Ці зміни були закріплені у наказах № 22 і № 24 по охороні цукрової промисловості УСРР від 9 і 24 листопада 1922 р.¹⁶

У цих умовах навіть розглядалося питання про скасування відділу. Однак на об'єднаному засіданні з охорони цукрової промисловості 29 листопада 1922 р., врахувавши необхідність збереження централізованого керівництва обласними комендантами та відповідальність штабу військ ДПУ за стан охорони цукрової промисловості, постановили відділ охорони цукрової промисловості УСРР при штабі військ ДПУ залишити, перейменувавши його у секретаріат¹⁷.

Ці зміни підтвердив наказ № 26 по охороні цукрової промисловості УСРР від 1 грудня 1922 р. Наступний наказ № 27 від 11 грудня 1922 р. визначив персональний склад секретаріату. На посаду секретаря було призначено колишнього начальника відділу Л. К. Васильєва. Відділення скасовувалися, інспекторат секретаріату скорочувався до двох стройових інспекторів, залишався також один політінспектор, безпосередньо підпорядкований начальникові політичного секретаріату військ ДПУ УО. Таким чином, порівняно з вереснем 1922 р. відбулося загальне скорочення особового складу керівного органу майже на половину¹⁸.

Повноваження основних структурних ланок охорони цукрової промисловості УСРР були юридично закріплені у відпо-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 5–19; спр. 2, арк. 94–95 зв., 121–122.

¹² Там само, спр. 2, арк. 53, 55.

¹³ Там само, арк. 57.

¹⁴ Там само, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 22.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4575, спр. 1, арк. 2, 7, 14–14 зв., 29–29 зв.

¹⁶ Там само, арк. 29–29 зв., 31.

¹⁷ Там само, арк. 39.

¹⁸ Там само, арк. 33–34; ф. 4575, оп. 1, спр. 6, арк. 199–200.

відних інструкціях кущовим комендантам і комендантам цукрових заводів, затверджених заступником командуючого військ ДПУ УО 15 грудня 1922 р. і оголошених у наказі № 28 від 20 грудня 1922 р. по охороні цукрової промисловості УСРР¹⁹.

Кущові коменданти, перебуваючи у прямому підпорядкуванні обласного коменданта, відповідали за організацію охорони заводів конкретної адміністративної одиниці. На них покладался контроль за правильним виконанням комендантами й охороною підприємств своїх обов'язків. Для цього вони мали право відвідувати підпорядковані заводи, перевіряти стан організації охорони, знання комендантами й охоронцями правил несення служби, здійснювати керівництво стройовою та спеціальною підготовкою особового складу. За погодженням з адміністрацією заводів кущові коменданти перевіряли і затверджували табель постам. У невідкладних випадках їм надавалося право відсторонювати від виконання обов'язків заводських комендантів із негайним умотивованим повідомленням обласного коменданта. У межах компетенції коменданти могли видавати накази по кущу.

Кущові коменданти забезпечували зв'язок між управлінням обласного коменданта, комендантами заводів свого куща та найближчими кущовими комендантами. Вони своєчасно інформували та надавали необхідні відомості про стан території куща як у порядку підлеглих, тобто до управління обласного коменданта, так і до найближчих органів ДПУ. Також кущові коменданти повинні були підтримувати контакти, проводити взаємне інформування органів міліції та розташованих неподалік військових частин РСЧА.

Заводські коменданти перебували у прямому підпорядкуванні кущового коменданта і через нього отримували всі накази та розпорядження вищестоящих інстанцій. У виняткових випадках, які вимагали вжиття невідкладних заходів, обласні коменданти могли напряму, минаючи кущових комендантів, адресувати накази, розпорядження або вказівки до заводських комендантів. Заводські коменданти мали вести щоденники про

стан заводу, в яких фіксувалися позитивні моменти і прогалини як системи охорони, так і організації виробництва, зберігати списки адміністрації заводів з установчими даними (займана посада, точна адреса, номери телефонів і т.д.).

Заводські коменданти мали здійснювати безпосередню роботу щодо організації охорони заводів і підпорядкованих йому цукрових господарств, керувати стройовою підготовкою охоронців, підтримувати належну дисципліну серед особового складу, розробляти спільно з адміністрацією заводів документи щодо постової служби (план і табель постам) та подавати їх на затвердження комендантам кущів. На них покладалося також вирішення питань щодо забезпечення охорони всіма видами утримання. У межах своєї компетенції заводські коменданти могли видавати накази по охороні заводів.

Заводські коменданти наділялися певними процесуальними повноваженнями. Зокрема, у випадках розкрадань або при інших злочинах коменданти мали складати відповідні протоколи, тобто документувати факти правопорушень, а затриманих осіб під конвоем доставляти в найближчий відділок міліції. До завдань заводських комендантів належало ведення боротьби з кримінальним та політичним бандитизмом, ужиття заходів щодо недопущення нападів на заводи, його працівників, завдання шкоди гужовому транспорту, інвентарю та іншим матеріальним цінностям заводів. Для виконання цих завдань заводські коменданти могли звертатися до відповідних інстанцій — кущового коменданта, повітової військової наради, начальника повітової міліції, підрозділів РСЧА і органів ДПУ. Задля викорінення бандитизму в районі охоронюваного заводу мала проводитися безперервна військова та агентура розвідка. При цьому, якщо комендант не був членом КП(б)У, то здійснення агентурної розвідки покладалося на воєнкома відповідного заводу. Кошти на ці заходи мала виділяти адміністрація цукрового підприємства.

Інструкція комендантам цукрових заводів від 15 грудня 1922 р. гарантувала невтручання адміністрації заводу у справу організації охорони, так само забороняючи і заводським комендантам втручатися у компетенцію заводської адміністрації.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 36–38.

Відповідно до наказу обласної комендатури Правобережжя № 15 від 12 жовтня 1922 р., розмежовувалися повноваження кушових і заводських комендантів та старших політінспекторів (воєнкомів) кушів і заводів. Зокрема, встановлювалося, що охорона заводів — це виключна функція комендантів, а політінспектори (воєнкоми) є помічниками комендантів по політичній частині, їх основна функція — навчання й належне політичне виховання особового складу охорони²⁰.

Отже, крім охоронних задач, як-от забезпечення збереження майна і виробленої продукції, охорона виконувала й певні інформаційні функції — здійснювала агентурну розвідку, повідомляла органам влади про факти бандитизму, переміщення озброєних загонів, їх мету тощо. Відповідно до наказу обласної комендатури Правобережжя № 109 від 7 серпня 1922 р., за не своєчасне повідомлення про діяльність банд на підвідомчій території комендантові куща загрожувала догана або навіть кримінальна відповідальність²¹.

Із 16 серпня 1922 р. кушові коменданти, відповідно до наказу обласної комендатури Правобережжя № 116/сек, були зобов'язані щоденно телеграфом надавати обласним комендантам оперативні зведення про появу й переміщення банд, учинені напади, обмінюватися інформацією з сусідніми кушовими комендантами, а також інформувати комендантів цукрових заводів²². Однак уже 22 серпня, згідно з наказом обласної комендатури Правобережжя № 120/сек, надання щоденних зведень оперативного характеру було скасоване і встановлено, що оперативні зведення та огляди мають надсилатися у терміни, передбачені спеціальним документом — табелем термінових донесень. Цим же наказом із метою запобігання несподіваним нападам банд на цукрові заводи коменданти кушів і заводів зобов'язувалися підтримувати тісний зв'язок між собою, із місцевими органами ДПУ та міліції, військовими частинами, інформувати про появу і переміщення банд тощо. Про всі вжиті захо-

ди та результати нападів кушові коменданти повинні були повідомляти в обласну комендатуру, а у випадку неналежної організації охорони комендантами заводів — проводити відповідне розслідування²³.

Згідно з табелем термінових донесень, запровадженим наказом обласної комендатури Правобережжя № 47 від 27 листопада 1922 р., обласні коменданти на підставі даних, наданих кушовими комендантами, мали подавати до штабу військ ДПУ наступні види донесень — про штатну, списочну і наявну кількість людей, коней, обозу, озброєння (станом на перше число кожного місяця), десятиденні оперативні зведення про ситуацію з бандитизмом, щомісячні доповіді про стан комендатур (на перше число кожного місяця), зміни в особовому складі, список на недемобілізований склад комендатур, про рух артилерійського майна за поточний місяць²⁴.

Десятиденні оперативні зведення подавалися до кінця 1922 р., а з січня 1923 р. по січень 1924 р. перейшли до п'ятиденних. У цих інформаційних документах повідомлялося про кількісний склад банд, їх характер, заходи, що їх уживала охорона цукрової промисловості, кількість захоплених бандитів і їх подальше спрямування до місцевих органів ДПУ чи міліції. При цьому, починаючи з серпня 1922 р., майже у всіх зведеннях відзначалася відсутність політичного бандитизму, тобто організованих збройних груп із відповідним забарвленням²⁵.

Із моменту передачі охорони цукрової промисловості УСРР у відання військ ДПУ, з одного боку, змінилися вимоги до особового складу, відбулася ротація кадрів охорони і поповнення її командного й адміністративного складу військовослужбовцями ДПУ, а, з іншого, розпочався процес поступового скорочення штатів охорони, який зумовлювався недостатністю коштів Цукротресту на її утримання.

У Києві 1 серпня 1922 р., відповідно до наказів № 99/сек і № 106 по обласній комендатурі з охорони цукрової промисло-

²⁰ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 2, арк. 69.

²¹ Там само, арк. 28.

²² Там само, арк. 35.

²³ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 2, арк. 40.

²⁴ Там само, арк. 108–109.

²⁵ Там само, спр. 11, спр. 32.

вості Правобережної України від 22 липня і 1 серпня 1922 р., відбувся з'їзд кущових комендантів, на якому було, по суті, проведено ревізію та детальний облік усього наявного особового складу охорони. Кущові коменданти прибули на з'їзд, маючи при собі списки комендантів, секретарів і старших охорони заводів, анкети та послужні списки на них, відгуки про відповідність цих осіб займаним посадам, дані про озброєння та іншу документацію, необхідну для здачі справ²⁶.

На підставі протоколу № 1 об'єднаного засідання з охорони цукрової промисловості УСРР від 15 липня 1922 р., який було оголошено у наказі № 16 по охороні цукрової промисловості УСРР від 30 вересня 1922 р., планувалося з метою всебічного обстеження стану охорони і, насамперед, її кадрового потенціалу, створити дві окремі комісії для Правобережної й Лівобережної України з представників Цукротресту, відділу по боротьбі з бандитизмом ДПУ УСРР і штабу військ ДПУ²⁷.

Персональний склад комісій визначався наказами по охороні цукрової промисловості УСРР № 17 і № 18 від 9 та 11 жовтня 1922 р. На Лівобережжі комісія була створена під головуванням інспектора відділу охорони цукрової промисловості УСРР Л. К. Курдюмова у складі представника Цукротресту Дмитрієва і від ДПУ УСРР — за призначенням місцевих органів ДПУ. На Правобережжі комісію очолив інспектор відділу охорони цукрової промисловості УСРР О. П. Кузнецов. До неї ввійшов ще один інспектор відділу О. Я. Брандт. Представники від Цукротресту і ДПУ УСРР мали бути призначені, відповідно, управляючим Цукротрестом Правобережної області й повноважним представником ДПУ на Правобережній Україні²⁸.

Цим же протоколом № 1 об'єднаного засідання охорони цукрової промисловості штаб військ ДПУ зобов'язувався поповнити рядовий склад охорони на 1 тис. червоноармійців і командний склад — 76 заводськими та 10 кущовими комендантами. При цьому на посади заводських комендантів мали признача-

тися особи, не нижче ротних командирів, а на посади кущових комендантів — не нижче командира окремого батальйону²⁹.

У рішеннях, прийнятих на перших двох об'єднаних засіданнях по охороні цукрової промисловості і закріплених у наказі № 17 по охороні цукрової промисловості від 9 жовтня 1922 р. та наказах № 99/сек і № 23 по обласній комендатурі Правобережжя від 22 липня і 21 жовтня 1922 р., відповідно, наголошувалось на тому, що вирішення всіх кадрових питань у системі охорони цукрової промисловості є прерогативою ДПУ. Будь-які переміщення, звільнення або призначення на посади здійснювалися за розпорядженням штабу військ ДПУ через управління обласних комендантів. У виняткових випадках обласні коменданти могли робити це й самотійно, але з негайним повідомленням про причини до штабу військ ДПУ. За Цукротрестом, у разі незгоди, залишалось право порушувати клопотання про перегляд прийнятого рішення³⁰.

Пріоритетність прийому на службу в охорону цукрової промисловості саме співробітників органів і військових частин ДПУ, переважно з числа комуністів, які звільнялися через скорочення штатів, була формально-юридично зафіксована лише наприкінці 1922 р. у пункті 5 протоколу № 5 об'єднаного засідання з охорони цукрової промисловості УСРР від 29 листопада 1922 р., оголошеного у наказі № 29 по охороні цукрової промисловості УСРР від 28 грудня 1922 р.³¹ Утім, подібна практика активно застосовувалася від самого початку передачі охорони у відання ДПУ.

Наприклад, тільки протягом липня–вересня 1922 р. за далеко не повними даними були призначені або направлені у розпорядження відділу охорони цукрової промисловості та обласних комендантів для призначення на різні посади — з резерву штабу військ ДПУ — Д. Вишегородцев, Г. Е. Пекк, Б. В. Борисов, І. М. Шепелев, Титов, колишні політпрацівники 1-го залізнич-

²⁶ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 2, арк. 17, 25.

²⁷ Там само, спр. 1, арк. 20.

²⁸ Там само, арк. 24–25.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 20.

³⁰ Там само, арк. 20–21, 24; спр. 2, арк. 17, 77.

³¹ Там само, арк. 39.

ного полку військ ДПУ Є. Чайковський та Донецького дивізіону військ ДПУ А. Селюков, Пейсахович і В. О. Кузьмин³².

Перелік обов'язкових вимог до особового складу був юридично закріплений у положенні про прийом на службу командного, адміністративно-господарського складу і червоноармійців охорони цукрової промисловості УСРР, оголошеному в наказі № 16 від 30 вересня 1922 р. по охороні цукрової промисловості³³. На службу приймали громадян, які проходили дійсну військову службу та були звільнені у безстрокову відпустку, не перебували у білих арміях, під судом та слідством, не були засуджені, а також фізично та розумово здорові. При вступі на посади командного й адміністративно-господарського складу стаж військової служби мав бути не нижче командира роти, а для червоноармійців охорони обов'язковою умовою було також уміння читати й писати. Усі названі вимоги мали підтверджуватися відповідними документами, характеристиками та відгуками про попередню службу від командирів військових частин, губвоенкомів, профспілок, партійних організацій, фабзавкомів тощо. Прийняті особи зобов'язувалися прослужити на командних посадах 6 місяців, а на посадах червоноармійців — 2 роки. Після цього терміну вони могли звільнитися за власним бажанням або поновити контракт на таких же умовах. У випадку втрати фізичних та розумових здібностей або віддання під суд як командний склад, так і червоноармійці охорони, підлягали звільненню. При службовій невідповідності особи командного складу розпорядженням обласного коменданта могли бути понижені у посаді з повідомленням про це начальника штабу військ ДПУ.

Із метою підвищення якості відбору добровольців на службу наказом № 17 по охороні цукрової промисловості від 9 жовтня 1922 р. обласні коменданти були зобов'язані створити комісії під власним головуванням у складі помічника по стройовій і політичній частині та лікаря³⁴. Так само, для проведення

³² ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 3, 7; ф. 4575, оп. 1, спр. 6, арк. 13–14, 18–19, 127.

³³ Там само, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 18–18 зв.

³⁴ Там само, арк. 24.

відбору старших охорони на цукрових заводах і перевірки знання військової справи під головуванням кущових комендантів створювалися фільтраційні комісії у складі представника управління комендатури куща і коменданта відповідного заводу. Зокрема, це було, наприклад, закріплено у наказі № 201 по комендатурі 2-го Білоцерківського куща Правобережжя від 4 жовтня 1922 р.³⁵

Із переходом охорони цукрової промисловості до складу ДПУ було взято курс на воєнізацію її особового складу. На службу приймалися лише демобілізовані військовослужбовці, тобто ті, хто мав видані військкоматами обліково-військові білети та картки. Командний і адміністративно-господарський склад та охоронці, які не служили в армії і не мали стажу військової служби, повинні були звільнитися з лав охорони. Ця вимога була доведена штабом військ ДПУ до обласних комендантів і закріплена у низці наказів по обласним і кущовим комендатурам — № 191/а від 19 вересня 1922 р. по комендатурі 2-го Білоцерківського куща Правобережжя, № 11 від 6 жовтня 1922 р. по обласній комендатурі Правобережжя, № 47 від 24 жовтня 1922 р. по комендатурі 7-го Погребищенського куща Правобережжя³⁶.

Командний склад охорони цукрової промисловості як військовослужбовці військ ДПУ, на підставі наказів наркомвоєнмору № 597 і № 583 і РВР Республіки № 112 від 18 жовтня 1918 р. і № 149-1921 р., користувалися правом носіння і зберігання холодної та вогнепальної зброї, яка належала їм за посадою. Це закріплювалося у посвідченнях, виданих і підписаних безпосередніми начальниками (у документах зазначалися система і номер зброї). Вони не могли бути також без відома обласного коменданта або воєнкома і без дотримання вимог постанови РПО від 14 грудня 1919 р. «Про порядок арешту посадових осіб» затримані чи взяті під арешт. Обласні коменданти, воєнкоми, коменданти кущів і цукрових заводів та інші представники командного складу охорони на підставі наказу РВР Республіки від 2 грудня 1918 р. мали право подавати службові телеграми і вес-

³⁵ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 6, арк. 16.

³⁶ Там само, спр. 2, арк. 64; спр. 6, арк. 4; спр. 11, арк. 7 зв.

ти переговори по прямому проводу з дотриманням постанови РНК РСФРР про користування поштово-телеграфною мережею від 7 квітня 1918 р. Крім цього, на підставі наказу начальника Центрального управління військового сполучення ці особи мали право обміну літера на квитки поза чергою³⁷.

Процес поступового скорочення охорони цукрової промисловості розпочався з вересня 1922 р. спочатку в Лівобережній Україні, де кількість цукрових заводів була меншою, а вже потім був поширений на Правобережжя. Він здійснювався, фактично, у декілька етапів. Насамперед, згідно з протоколом № 3 об'єднаного засідання з охорони цукрової промисловості УСРР від 25 вересня 1922 р., оголошеним у згадуваному раніше наказі № 16 по охороні цукрової промисловості УСРР від 30 вересня 1922 р., кількість червоноармійців, не рахуючи командного і політичного складу та старших охорони, до 15 жовтня 1922 р. на Лівобережжі мала бути скорочена до 540 осіб. Обласний комендант був зобов'язаний відібрати і залишити найбільш дисциплінованих, грамотних і придатних до служби осіб. Крім цього, на цукрових заводах замість посад старшого охорони запроваджувалася посада командира взводу, на яку пропонувалося призначати демобілізованих червоноармійців військ ДПУ або РСЧА з попереднім стажем не нижче командира роти або взводу³⁸.

Для проведення скорочення обласний комендант Лівобережної України видав наказ № 2/с від 7 жовтня 1922 р. Кущові коменданти та коменданти цукрових заводів мали подати списки залишених і звільнених охоронців по кожному заводу. Так, наприклад, згідно з нашими підрахунками, зробленими на підставі узагальнених даних по цукрових заводах Сумського куща, після проведення заходів щодо скорочення особового складу охорони станом на 28 жовтня 1922 р. на 14 цукрових і рафінадних заводах залишилося 253 охоронця. Тоді, як на 9 серпня і 11 жовтня 1922 р., тобто, до проведення скорочення, ці ж заводи охороняли, відповідно, 453 і 407 червоноармійців. Усього ж на 30 цукрових, рафінадних заводах і комбінатах Лівобережної

³⁷ ЦДАВО України, ф. 4575, оп. 1, спр. 14, арк. 9, 11, 16, 21, 26, 80, 158.

³⁸ Там само, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 17.

області чисельність охоронців на кінець жовтня 1922 р. становила 460 осіб³⁹.

Згодом, відповідно до протоколу № 5 об'єднаного засідання з охорони цукрової промисловості УСРР від 29 листопада 1922 р., оголошеного у наказі № 29 по охороні цукрової промисловості УСРР від 28 грудня 1922 р., у зв'язку з передачею цукрових заводів Лівобережної України у безпосереднє управління обласної комендатури та загальним зменшенням чисельності охорони на них було скорочено штат обласної комендатури Лівобережжя (наказ по охороні цукрової промисловості № 27 від 11 грудня 1922 р.), ліквідовано кущові комендатури, а також посади командирів взводу охорони цукрових заводів⁴⁰.

Питання про подальше скорочення охорони в Лівобережній Україні було розглянуте на об'єднаному засіданні з охорони цукрової промисловості УСРР 21 травня 1923 р. (протокол № 7) і закріплене у наказі по охороні цукрової промисловості УСРР № 17 від 4 червня 1923 р. За погодженням із Цукротрестом кількість охорони мала бути скорочена до 304 осіб, у тому числі 38 осіб командного складу, включаючи 9 штатних посад обласної комендатури⁴¹.

Черговою реорганізацією охорони в Лівобережній Україні, відповідно до наказу по охороні цукрової промисловості № 23 від 17 серпня 1923 р., передбачалося у термін до 1 вересня 1923 р. довести чисельність охорони до 242 осіб, з яких — 3 районні коменданти, помічник районного коменданта, 4 воєнкома і політрука, 2 технічні працівники, 16 командирів взводів і 216 червоноармійців. Під охороною військ ДПУ на Лівобережжі залишалося 19 заводів, решта 29 підприємств передавалися під охорону вільнонайманих сторожів⁴².

З урахуванням досвіду Лівобережжя відбувалося скорочення охорони цукрової промисловості і на Правобережжі. Наприк-

³⁹ ЦДАВО України, ф. 4575, оп. 1, спр. 6, арк. 156–159, 242, 378–387 зв., 395–401, 414–433.

⁴⁰ Там само, спр. 1, арк. 34, 39.

⁴¹ Там само, спр. 35, арк. 25–27.

⁴² Там само, арк. 33–35.

лад, штати кущової комендатури, комендатур та охорони заводів 2-го Білоцерківського куща за період від кінця вересня до кінця грудня 1922 р. скоротилися майже вдвічі — із 205 до 116 осіб⁴³. Однак фактично до кінця 1922 р. ці процеси відбувалися доволі повільно. Відповідно до наказу обласного коменданта з охорони цукрової промисловості Правобережжя № 37 від 10 листопада 1922 р., кількість командного й адміністративно-господарського складу кущових і заводських комендатур станом на 1 листопада 1922 р. становила 173 особи. А в наказі обласного коменданта № 57 від 14 грудня 1922 р., де було оголошено новий штат кущових комендатур і позакущових заводів Правобережжя, кількість цієї категорії співробітників мала скоротитись до 160 осіб⁴⁴. Одночасно наказами обласного коменданта Правобережжя № 63 і № 67 від 23 та 29 грудня 1922 р. передбачалося скорочення охоронців цукрових заводів на 20% і доведення їх загальної кількості до 2095 осіб. У середньому на кожен кущ залишалося від 100 до 180 охоронців, а на кожен позакущовий завод — від 20 до 25⁴⁵.

Лінія на подальше скорочення чисельності охорони на Правобережжі була визнана правильною у пункті 2 протоколу № 6 об'єднаного засідання з охорони цукрової промисловості УСРР від 24 січня 1923 р., оголошеному в наказі по охороні цукрової промисловості УСРР № 4 від 29 січня 1923 р. Зокрема, у постанові засідання з цього питання зазначалося про встановлення тимчасової кількості охорони на Правобережжі у 2 тис. осіб із подальшим її скороченням протягом двох місяців до 1,5 тис. осіб. Затверджувалися нові штати комендатур окремо для діючих заводів — комендант, політрук, коновод і 15 охоронців, і недіючих — командир взводу та 6 охоронців. Команда охорони недіючого заводу підпорядковувалася комендантові найближчого діючого заводу. Крім цього, обласний комендант Правобережжя мав погодити з управляючим Цукротресту Правобережної області питання про скасування кущових коменда-

тур. Як і в Лівобережній Україні на Правобережжі весною 1923 р. замість скороченої воєнної охорони оформлялися вільнонаймані сторожа. Однак, уважалося, що запроваджувати це можливо тільки у місцевостях, безпечних у плані бандитизму. Отже, унаслідок поступового скорочення штатів і змін у структурі, зокрема, ліквідації у березні 1923 р. кущових комендатур, станом на травень 1923 р. загальна чисельність охорони цукрової промисловості УСРР скоротилася втричі — з 4227 до 1400 осіб⁴⁶.

Належне правове регулювання функціонування охорони цукрової промисловості УСРР забезпечувала система наказів по охороні, які видавалися у центрі начальником (з листопада 1922 р. — заступником командуючого) військ ДПУ УО, в областях, кущах і на заводах, відповідно, обласними, кущовими й заводськими комендантами. Накази по охороні цукрової промисловості УСРР, крім начальника (заступника командуючого) військ ДПУ скріплювалися також підписами начальника штабу військ ДПУ УО, а починаючи з 2 серпня 1922 р. — помічником начальника (командуючого) військ ДПУ по політичній частині і начальником посеку. Після ліквідації штабу військ ДПУ з листопада 1923 р. накази підписували старший інспектор і помічник старшого інспектора військ ДПУ УО. Застосовувалися також спільні міжвідомчі накази командуючого військами ДПУ УО й уповноваженого Цукротресту в Україні. У 1922 р. було видано 29 наказів по охороні цукрової промисловості УСРР, з яких два — № 13 і № 26 — спільно з Цукротрестом, а у 1923 – січні 1924 рр. — 36, з яких один (№ 36) спільно з Цукротрестом⁴⁷.

Накази обласних комендантів стосувалися переважно питань кадрового характеру (прийняття на службу, призначення на посаду, переведення, відрадження тощо), регулювали забезпечення особового складу речами і зброєю, організацію охорони заводів, визначали загальну процедуру діловодства і нормотворчості, у тому числі й кущових комендантів⁴⁸.

⁴³ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 6, арк. 6, 73–73 зв., 94–95.

⁴⁴ Там само, спр. 2, арк. 94–95 зв., 121–122.

⁴⁵ Там само, арк. 129.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 6, 8, 25–26.

⁴⁷ Там само, ф. 4574, оп. 1, спр. 1; ф. 4575, оп. 1, спр. 10, 13, 35.

⁴⁸ Там само, ф. 4574, оп. 1, спр. 2–4.

Із 6 вересня 1922 р. на Правобережжі, згідно з наказом обласного коменданта № 130, діловодство комендатури поділялося на стройове і господарське. Відповідно, окремо стали видаватися накази по управлінню комендатури та накази по області — перші стосувалися утримання команди управління, змін його складу, господарських розрахунків тощо, а другі містили розпорядження загальнонормативного характеру, закріплювали призначення комендантів кушів, оголошували накази центру⁴⁹.

Накази кушових і заводських комендантів мали переважно індивідуально-правовий характер. Інколи в них також оголошувалися найбільш важливі накази обласних і кушових комендантів⁵⁰. Копії наказів обласних комендантів передавалися до відділу охорони цукрової промисловості, а копії наказів кушових комендантів — до обласних комендатур.

Важливу роль у вирішенні проблем функціонування охорони відігравали також об'єднані засідання з охорони цукрової промисловості УСРР. Вони періодично проводилися у складі командування військ ДПУ, представників ДПУ УСРР, як правило, відділу по боротьбі з бандитизмом, і Цукротресту. Засідання могли скликатися з ініціативи Цукротресту, командуючого військами ДПУ УО або голови ДПУ УСРР. Головував на засіданнях начальник (згодом — заступник командувача) військ ДПУ УО або голова ДПУ УСРР, як, наприклад, на другому засіданні від 18 серпня 1922 р., коли головуєчим був В. А. Балицький. Діловодство й секретарські функції здійснювали співробітники штабу військ ДПУ або відділу з охорони цукрової промисловості при штабі військ ДПУ. За період з 15 липня 1922 р. по 21 травня 1923 р. було проведено 7 об'єднаних засідань — 15 липня, 18 серпня, 25 вересня, 23 жовтня і 29 листопада 1922 р. та 24 січня і 21 травня 1923 р. Рішення об'єднаних засідань мали обов'язковий характер та оголошувалися у наказах по охороні цукрової промисловості УСРР для «точного й неухильного виконання»⁵¹.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 2, арк. 51.

⁵⁰ Там само, спр. 5–26.

⁵¹ Там само, спр. 1, арк. 17–21, 39; ф. 4575, оп.1, спр. 35, арк. 6, 25–26.

Крім державних заводів, війська ДПУ на тих же підставах здійснювали охорону приватних або взятих в оренду підприємств. Охоронявся не тільки сам завод чи комбінат, але й прилеглі сільськогосподарські угіддя (економії), для чого використовувався кінний патруль. Так, наказ по охороні цукрової промисловості № 23 від 17 серпня 1923 р. «Про реорганізацію охорони цукропрому на Лівобережжі» дозволяв із заводів, які охороняються, виділяти кінний патруль для об'їзду економій та найближчих заводів. При цьому, цей патруль не міг віддалятися від заводу на понад 20 верст і вважався добовим нарядом⁵².

Звичайно, початок сезонного виробництва цукру супроводжувався посиленням охорони заводів від бандитських нападів. У такі періоди навіть могла збільшуватись кількість охоронців. Наприклад, відповідно до наказу обласного коменданта Правобережжя № 14секр від 11 жовтня 1922 р., який був оголошений комендантом 2-го Білоцерківського куща у наказі № 6/секр/209 общ. від 20 жовтня 1922 р., указувалося на необхідність посилення охорони заводів, проведення несподіваних тривог, збільшення охоронців на кожному підприємстві до 30 осіб⁵³.

Проводилися також заходи щодо запобігання розкраданню цукру робітниками з території заводів. Зокрема, згідно з наказом коменданта 2-го Білоцерківського куща Правобережної області № 207 від 14 жовтня 1922 р., на всіх заводських входах та виходах цілодобово чергувала озброєна охорона. Для працівників кожної зміни видавалися перепустки різного кольору. Окремі перепустки запроваджувалися для адміністративно-технічного персоналу кушового управління Цукротресту і відповідальних працівників кушової комендатури. Список виданих перепусток заносився в опечатаний, прошитий та пронумерований зошит. Наказ дозволяв проведення особистого обшуку всіх, хто виходив з території заводу, крім тих, у кого були окремі перепустки. На затриманих із цукропродуктами осіб складалися відповідні акти, які передавалися до органів міліції⁵⁴.

⁵² ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 33–35.

⁵³ Там само, ф. 4574, оп. 1, спр. 6, арк. 27.

⁵⁴ Там само, арк. 25.

Хоча у стройовому й адміністративному плані охорона цукрової промисловості підпорядковувалася ДПУ УСРР, однак її матеріально-технічне (крім забезпечення зброєю) і фінансове забезпечення здійснювалося за рахунок коштів і можливостей Цукротресту. Це було особливістю правового статусу охорони. Основним нормативно-правовим актом, який урегулював норми і порядок забезпечення її продовольством та обмундируванням, був спільний наказ начальника військ ДПУ УО й уповноваженого Цукротресту в Україні № 13 від 8 вересня 1922 р.⁵⁵ У документі оголошувалися добова розкладка продовольчого пайка й таблиць термінів носіння речей, єдиний для всієї охорони. Продовольче, грошове та речове утримання, наголошувалося у наказі, проводилося управліннями Цукротресту.

Із 1 січня 1923 р., відповідно до наказу по охороні цукрової промисловості № 2 від 10 січня 1923 р., червоноармійці охорони у питаннях грошового утримання прирівнювалися до сторожів на відповідальних постах та отримували заробітну плату згідно з відповідним колективним договором, укладеним із Цукротрестом⁵⁶. Цукротрест здійснював низку соціальних виплат — родинам військовослужбовців охорони цукрової промисловості військ ДПУ, які загинули при виконанні службових обов'язків, також тим військовослужбовцям, які звільнялися у зв'язку зі скороченням штатів. Останнім, зокрема, видавалися двотижневе грошове утримання та пайок, оплачувався проїзд до місця проживання, залишалося видане їм обмундирування⁵⁷.

Забезпечення охорони цукрової промисловості зброєю здійснювалось шляхом передачі рушниць, кулеметів, патронів, гранат, які залишалися після розформування або скорочення військових частин ДПУ. Зокрема, значна частина вказаних видів озброєння були передані охороні цукрової промисловості у вересні 1922 р. з наступних військових частин ДПУ — 15-го Південно-Західного залізничного полку, 99-го Київського, 98-го Поділь-

ського й 100-го Волинського дивізіонів⁵⁸. При цьому, для зручності й одноманітності в озброєнні на всіх заводах одного куща мали використовуватися рушниці тільки одного зразка, не допускалась їх різноманітність. За цим, відповідно до наказу обласного коменданта Правобережжя № 129 від 6 вересня 1922 р., повинні були наглядати коменданти кущів⁵⁹.

Крім цього, усе зайве озброєння підлягало здачі на склади постачання ДПУ УСРР. Відповідно до наказу по охороні цукрової промисловості № 14 від 5 травня 1923 р., встановлювалося, що кількість рушниць на заводах має дорівнювати штатній кількості охоронців. Кулемети дозволялося мати лише на тих заводах, де було не менше 10 охоронців. Обласні коменданти мали забезпечити до 1 червня 1923 р. задачу надлишкового майна, використовуючи для цього спеціальні вагони, які виділялися начальником постачання ДПУ УСРР⁶⁰.

Питання про повернення охорони цукрової промисловості до складу міліції й позбавлення військ ДПУ невластивих їм функцій розглядалося фактично з початку 1923 р. Відповідні рішення з цього приводу ухвалювала військрада при постійній нараді по боротьбі з бандитизмом на засіданнях від 8 грудня 1922 р. (протокол № 5) і 10 лютого 1923 р. Двічі це питання розглядалося також на об'єднаних засіданнях з охорони цукрової промисловості УСРР від 24 січня і 21 травня 1923 р. (протоколи № 6 і № 7).

Як на першому, так і на другому засіданнях висловлювалася одностайна думка про недоцільність вилучення охорони з відання ДПУ. Відзначалося, що за цей час значно підвищилася боєздатність, зміцнилися стійкість і дисципліна охорони цукрової промисловості, покращилася якість добору особового складу. Переведення охорони у підпорядкування міліції, на думку представників Цукротресту, могло загальмувати ці позитивні тенденції, а також спричинити зайві витрати, що зазвичай

⁵⁵ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 13.

⁵⁶ Там само, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 3.

⁵⁷ Там само, спр. 1, арк.17, 39; спр. 35, арк. 6.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 17; спр. 2, арк. 48 зв. – 49.

⁵⁹ Там само, спр. 2, арк. 50, 54.

⁶⁰ Там само, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 23.

супроводжують будь-яку реорганізацію. Крім цього, передання охорони до міліції вважалося небажаним ще й з огляду на рівень бандитизму, який суттєво не зменшився, і заводи постійно перебували під загрозою можливого розграбування⁶¹. Однак, наприкінці 1923 р., коли через брак коштів у Цукротресту охорона цукрової промисловості суттєво скоротилася і в більшості була замінена цивільними сторожами, керівництво ДПУ УСРР почало наполягати на вилучення її зі складу військ ДПУ.

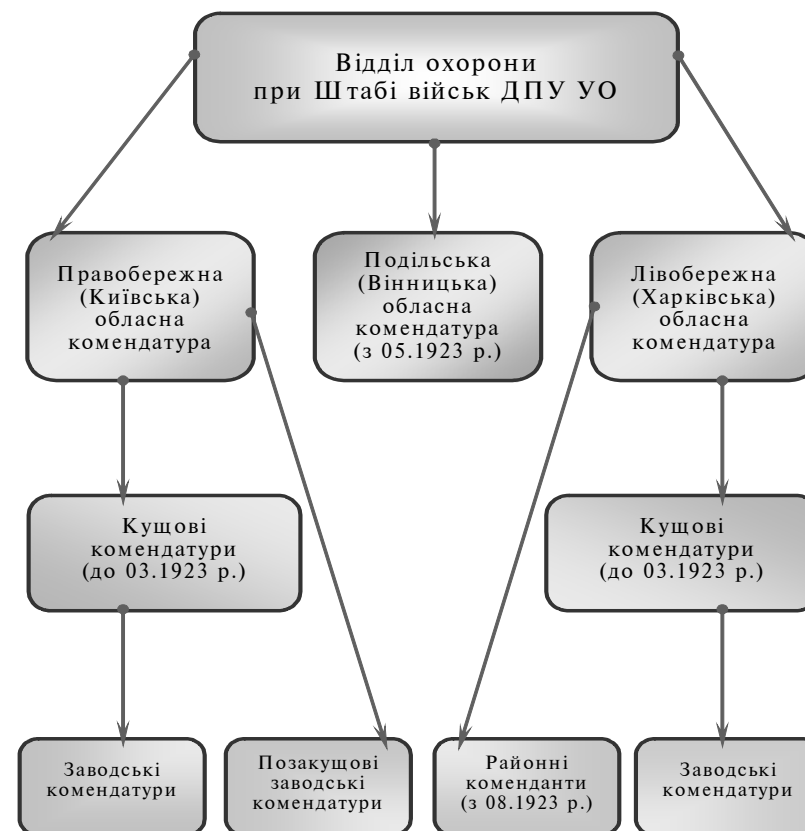
23 листопада 1923 р. під головуванням В. А. Балицького відбулося засідання військової ради при постійній нараді по боротьбі з бандитизмом, на якому постановили до 1 січня 1924 р. Цукротресту і Головнічії домовитися про заміну існуючої охорони цукрової промисловості охороною з числа промислової міліції. У грудні 1923 р. інспекція військ ДПУ УО подала до УЕН відповідну доповідну записку. Однак на засіданні бюро УЕН від 24 грудня 1924 р. (протокол № 5) вирішення даного питання було перенесене на розгляд уряду республіки. 31 січня 1924 р. РНК УСРР на своєму засіданні остаточно затвердила передачу охорони цукрової промисловості від ДПУ органам міліції⁶².

На виконання рішень державних органів, відповідно до наказу № 36 по охороні цукрової промисловості УСРР від 23 січня 1924 р., було розформовано обласну комендатуру Лівобережної України. Заходи з її ліквідації та передання справ до промислової міліції мали проводити співробітники обласної комендатури І. Н. Верзін і М. Дмитрієв, які тимчасово до завершення процесу залишалися на посадах. Для передачі справ Київської й Вінницької комендатур так само тимчасово залишався секретаріат з охорони цукрової промисловості у складі секретаря Л. К. Васильєва і старшого діловода Руденкова⁶³.

Таким чином, охорона підприємств та інших об'єктів цукрової промисловості перебувала у віданні військ ДПУ з 18 липня 1922 р. по січень 1924 р. Вона була передана ДПУ від Голов-

Додаток

СТРУКТУРА охорони цукрової промисловості (1922–1924 рр.)

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 6, 25–26.

⁶² Там само, ф. 2, оп. 3, спр. 332, арк. 364, 496–497, 499, 501.

⁶³ Там само, ф. 4575, оп. 1, спр. 35, арк. 48.

міліції з метою забезпечення належного рівня безпеки промислового виробництва цукру й посилення боротьби з бандитизмом, масові прояви якого ще мали місце на території республіки. Передача на початку 1924 р. охорони до складу створеної промислової міліції пояснювалася низкою причин, передусім зменшенням бандитизму, недостатністю коштів на утримання великої воєнізованої охорони тощо.

Керівництво охороною спочатку здійснював відділ з охорони цукрової промисловості при штабі військ ДПУ, згодом перейменованій у секретаріат. Йому підпорядковувались обласні коменданти Правобережної і Лівобережної України, у підпорядкуванні котрих перебували кущові коменданти. На Правобережжі у 1922 р. було 15 кущових управлінь, на Лівобережжі — 4. Кущові коменданти керували та спрямовували діяльність комендантів при заводах. Останні безпосередньо організували охорону конкретних підприємств, комбінатів, економій при заводах і керували через старших охорони (командирів взводів) командами охорони, які склалися з червоноармійців військ ДПУ. Із березня 1923 р. кущові комендатури були остаточно ліквідовані, на Правобережжі створена третя обласна комендатура — Подільська з розташуванням у Вінниці. Від 1923 р. діяли три ланки у системі охорони — секретаріат при штабі (згодом інспекція військ ДПУ), обласні й заводські комендатури.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

Наказ начальника військ ДПУ Українського округу № 1 по охороні цукрової промисловості УСРР про прийняття штабом військ ДПУ охорони цукрової промисловості, створення відділу охорони цукрової промисловості при штабі військ ДПУ і затвердження штатів основних структурних ланок системи охорони цукрової промисловості УСРР

18 липня 1922 р.

Приказ по охране Сахпромышленности УССР

№ 1⁶⁴

18 июля 1922 года

6

гор. Харьков

§ 1

Сего числа Охрана Сахарной промышленности УССР штабом вв/мне войск принята.

Областным комендантам охраны сахарной промышленности с сего числа по всем вопросам охраны обращаются в Штаб войск ГПУ Украинского округа.

Основание: Приказ Госполитуправления УССР № 58; приказ НКВД № 169/а и постановление УЭС за № 74/115.

§ 2

Для концентрации работы и руководства при Штабе вв/мне войск создать отдел охраны сахарной промышленности УССР по ниже объявленным штатам, с непосредственным подчинением его начальнику Штаба войск ГПУ Украинского округа.

§ 3

При сем отдельным приложением объявляются штаты:

- а) отдела охраны сахарной промышленности;
- б) отделения Посекра при отделе охраны сахарной промышленности;
- в) управления коменданта по охране сахарной промышленности Правобережной области;

⁶⁴ Тут і далі текст, виділений курсивом, вписаний чорнилами.

- г) управления коменданта по охране сахарной промышленности Левобережной области;
- д) управления кустового коменданта охраны сахарной промышленности;
- е) управления коменданта охраны сахарной промышленности при сахарном заводе.

Начальник войск ГПУ Украинского округа **Якимович**
 Начальник штаба **Терпиловский**

*ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 1.
 Завірена копія. Машинопис.*

№ 2

Протокол № 2 об'єднаного засідання по охороні цукрової промисловості УСРР про призначення командного складу на посади в охороні цукрової промисловості УСРР

18 серпня 1922 р.

Копія

Сов. секретно

Протокол № 2

об'єдиненого засідання по охороні сахарной промышленности УССР

Председательствует: Председатель ГПУ УССР тов. Балицкий
 Присутствуют: Начвойск ГПУ Укротряда тов. Якимович, Уполномоченный Сахаротреста тов. Модылевский, начальник Особого отдела ГПУ УССР тов. Быстрых, Уполномоченный Сахаротреста на Правобережье тов. Бондаренко.

18 августа 1922 года Собрание открыто в 15 часов

Слушали:

1. О назначении комсостава на должности по охране сахарной промышленности.

[Постановили:]

1) Назначение на должности по охране сахарной промышленности производить непосредственно Штабу войск ГПУ Украинского округа через Управления областных комендантов.

В случае несогласия Сахаротреста с тем или другим назначением таковой в каждом отдельном случае имеет право возбуждать вопрос об отводе данного лица.

Слушали:

2. Об отзывании областного коменданта на Правобережье т. Гзовского и назначении на эту должность тов. Савицкого.

[Постановили:]

2) Временно допущенного к исполнению должности областного коменданта сахарной промышленности на Правобережье т. Гзовского освободить от исполнения таковой.

Областным комендантом по охране сахарной промышленности УССР на Правобережье назначить тов. Савицкого.

В 16 часов собрание закрывается.

Председатель /Балицкий/

Члены: /Якимович, Модылевский, Бондаренко, Быстрых/

С подлинным верно:

Вридначстройотделения **Сергеев**

ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 21; ф. 4575, оп. 1, спр. 10, арк. 22. Завірена копія. Машинопис.

№ 3

Витяг з наказу начальника військ ДПУ Українського округу № 16 по охороні цукрової промисловості УСРР з оголошенням положення і зобов'язання про прийняття на службу в охорону цукрової промисловості УСРР командного, адміністративно-господарського складу і червоноармійців

30 вересня 1922 р.

Приказ

по охороні Сахпромышленности УССР

30 сентября 1922 года № 16 гор. Харьков

§ 4

Ниже сего объявляю положение и обязательство о приеме на службу командного состава и кр-цев в охрану Сахпромышленности УССР, каковые принять к сведению и неуклонному исполнению.

Основание: Приказ ГПУ УО от 13 сентября 1922 г. за № 628 и телеграмма Наштавойск ГПУ Республики от 22 сентября с. г. за № 232303

Положение
о приеме на службу комадмхозсостава и кр-цев
в охрану сахарной промышленности УССР

О приеме комадмхозсостава.

§ 1. На службу могут быть приняты все граждане РСФСР, удовлетворяющие ниженазванным требованиям:

- а) свободные от действительной военной службы, уволенные в бессрочный отпуск.
- б) проходившие военную службу и со стажем не ниже комроты (неотд[ельной]).
- в) не состоящие в период гражданской войны в рядах и вообще на службе в белых армиях.
- г) не состоявшие под судом и следствием и не несшие никаких наказаний по суду.
- д) физически и умственно здоровые.

§ 2. Перечисленное должно быть подтверждено соответствующими документами. Кроме того, желательны отзывы о предшествующей службе от командиров частей или губуездвоенкомов по месту, где состоящий в бессрочном отпуске находился по учету, а также отзывы профсоюзов, парторганизаций, фабзавкомов и проч.

§ 3. Поступившие на службу в охрану Сахпромышленности УССР в качестве добровольцев на командные должности граждане обязываются служить в течение 6 месяцев. По истечении указанного срока поступившие могут быть уволены, изъявившие желание продолжать службу в названной охране могут быть вновь приняты на тот же срок, при чем вновь дают собственноручную свою подписку (обязательство), каковая должна храниться по месту назначения на должность поступившего.

§ 4. До истечения положенного срока поступившие освобождению от службы по собственному желанию не подлежат.

В случае утери физической и умственной способности, предания суду или вообще при несоответствии должности, комсостав может быть уволен или перемещен на низшие должности, в последнем случае при их согласии, распоряжением областных комендантов, с донесением о том начальнику Штаба ГПУ.

§ 5. Прием добровольцев производится по мере действительной в том надобности.

§ 6. Принятые добровольцы на службу в охрану Сахарной промышленности получают денежное содержание согласно штатов, объявленных в приказе по охране сахарной промышленности от 18 сего июля № 1 и прочее довольствие согласно приказа по охране сахарной промышленности от 8 сентября за № 13 от областных, кустовых и заводских администраций по месту службы.

§ 7. Все предметы вещдоловствия, выданные добровольно поступившим, по истечению установленных табелью сроков, обращаются в собственность добровольцев.

О приеме красноармейцев.

§ 8. Прием на службу кр-цев (охранников) производить согласно § 1 п. п. А, В, Г, Д и §§ 2, 5, 6 и 7 настоящего положения и при соблюдении следующих условий:

1. Проходившие военную службу.
2. Грамотные.
3. Подписку на 2 года.
4. Не увольняются по собственному желанию, но при несоответствии увольняются распоряжением коменданта куста.

Примечание: форма подписки (обязательства) о добровольном вступлении на службу в охрану сахарной промышленности УССР объявляется ниже сего.

Обязательство

192__ года _____ м-ца ____ дня. Я, нижеподписавшийся сын трудового народа, гражданин _____ губ[ернии] _____ уезда _____ волости _____ села или деревни _____ лет, даю настоящую подписку о том, что состоя на службе по охране сахарной про-сти буду стоять на страже Рев[олюционного] пор[ядка] и защищать интересы рабочих и крестьян и достояние последних и в первую очередь охранять завод от разграбления бандами.

Кроме того, обязуюсь:

- 1^х. Прослужить в названной охране не менее _____ м-цев _____ лет, т.е. по _____ м-ц _____ 192__ года.
2. Беспрекословно исполнять все приказы и распоряжения своих начальников как представителей Сов[етской] вл[асти].
3. Соблюдать строгую дисциплину и порядок.

4. Беспощадно подавлять все выступления против Сов[етско-го] правит[ельства] и искоренять хищения нар[одного] достояния.

5. Быть честным, трезвым, исполнительным и вежливым со всеми гражданами.

6. Носить как на службе, так и вне ее форменную одежду.

За нарушение с моей стороны хотя бы одного из перечисленных пунктов, я, как лицо специально поставленное для наблюдения за сохранностью нар[одного] достояния, подлежу законной ответственности, в чем собственноручно и подписываюсь.[...]

^x Примечание: 6 м-цев для коадмхозсостава и 2 года для красноармейцев (охранников).

Начальник войск ГПУ Укрокруга

Якимович

Помначвойск и начполитсекретариата ГПУ Укрокруга

Комлев

Начальник штаба

Терпиловский

*ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 18–18 зв.
Завірена копія. Машинопис.*

№ 4

Інструкція куцтовим комендантам з охорони цукрової промисловості військ ДПУ Українського округу⁶⁵

15 грудня 1922 р.

Копія

Утверждено

Замкомандвойск ГПУ

15 декабря 1922 г.

Укрокруга Якимович

Инструкция куцтовым комендантам
по охране сахарной промышленности

§ 1

Комендант куста непосредственно подчинен областному коменданту.

⁶⁵ У верхній частині документа є напис чорнилами: «Приложение к приказу по охране Сахпрома УССР за № 28 § 3». Це наказ від 20 грудня 1922 р.

§ 2

Организует охрану промышленности вверенного ему куста, за каковую всецело и отвечает.

§ 3

Непрерывно наблюдает за правильным выполнением своих обязанностей заводскими комендантами и охраной, принимая немедленно соответствующие меры к устранению причин, тормозящих таковые.

§ 4

Руководит постановкой воспитания охраны в военно-строевом отношении и несения специальной службы, поддерживает дисциплину и наблюдает за правильной постановкой таковой.

§ 5

Возможно чаще посещает заводы вверенного ему куста, проверяя лично знания как комендантов, так и охранников в деле обучения и несения службы, а равно и общую постановку дела.

§ 6

Устанавливает непрерывную связь с Управлением областного коменданта и комендантами заводов своего куста, а также с ближайшими кусткомендантами.

§ 7

Своевременно информирует как в порядке подчиненности, так равно и ближайшие местные органы ГПУ о положении на территории куста.

§ 8

Имеет непрерывную и тесную связь и взаимное информирование с органами ГПУ, милицией и штабами вблизи расположенных воинских частей.

§ 9

Своевременно предоставляет все требуемые сведения и донесения в Управление областного коменданта.

§ 10

Проверяет и утверждает табель постам заводов своего куста, согласуясь с администрацией последних.

§ 11

Издает приказы по кусту, помещая в них распоряжения, связанные с функциями кусткоменданта.

§ 12

В случаях, не терпящих отлагательств, отстраняет от должностей заводских комендантов, немедленно донося об этом областному коменданту с подробной мотивировкой.

§ 13

В отношении к своим подчиненным пользуется правами командира отдельной части.

За начпосекра Штавойск ГПУ Укротрога Трофимов

Начальник Штаба войск ГПУ Укротрога Терпиловский Военком Гавриш

Начальник отделения по борьбе с бандитизмом ГПУ УССР Добродицкий

Уполномоченный Сахаротреста Модылевский

За Секретарь Руденко

Верно: За секретаря охраны Сахпрома УССР **Б. Полищук**

ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 36–36 зв.
Завірена копія. Машинопис.

№ 5

Інструкція комендантам цукрових заводів УСРР з охорони цукрової промисловості військ ДПУ Українського округу⁶⁶

15 грудня 1922 р.

Копія

Утверждено Замкомандвойск ГПУ

15 декабря 1922 г. Укротрога Якимович

Инструкция комендантам сахарных заводов УССР

§ 1

Комендант сахзавода непосредственно подчиняется коменданту куста, в состав коего входит охраняемый завод.

§ 2

Приказы, приказания и все распоряжения высших инстанций комендант сахзавода получает через посредство кустового коменданта, за исключением оперативных, в исключительных случаях, не терпящих промедления, когда распоряжения могут быть даваемы высшими инстанциями непосредственно.

§ 3

Точно и своевременно исполняет все получаемые приказы и распоряжения кустовых комендантов и высших инстанций.

§ 4

Своевременно представляет сведения и донесения в Управления кустовых комендантов по установленным формам и в установленные сроки.

§ 5

Ведет дневники о состоянии завода с указанием в нем положительных и отрицательных явлений, имевших место в жизни завода по вопросам охраны и промышленности.

§ 6

Издает приказы с помещением в них распоряжений, связанных с функциями коменданта. Имеет список лиц, руководящих деятельностью завода, с указанием их точных адресов, занимаемых ими должностей и номеров телефонов.

§ 7

Руководит воспитанием охранников в отношении военностроевом и несении спецслужбы, а равно поддержанием дисциплины среди своих подчиненных.

§ 8

Непрерывно наблюдает за правильным исполнением своих обязанностей вверенной ему команды охранников.

§ 9

Организует действительную охрану завода, а также входящих в его район хозяйств, за каковую всецело и отвечает.

§ 10

Рационально использует охранников по выполнению специальных охранных задач и принимает своевременно меры к устранению причин, вызывающих неправильное использование таковых.

⁶⁶ У верхній частині документа є напис чорнилами: «Приложение к приказу по охране Сахпрома УССР за № 28 § 3». Це наказ від 20 грудня 1922 р.

§ 11

Разрабатывает совместно с администрацией завода план постов и табель постам, кои утверждаются комендантом куста, с ведома коего впоследствии могут быть сделаны те или иные изменения или дополнения.

§ 12

Своевременно принимает меры к устранению хищения продуктов производства и вообще всех причин, наносящих ущерб как Рабоче-крестьянской Республике, так равно и промышленности.

§ 13

Составляет протоколы в случаях каких-либо преступлений или хищений на заводе и, при задержании совершивших хищение или преступление, немедленно под конвоем препровождает таковых в ближайшее Управление милиции.

§ 14

Обращается за содействием по высылке вооруженной силы (если того требует обстановка) в ближайшие инстанции, могущие оказать содействие: кусткоменданту, уездвоенсовещанию, начуездмилиции, находящимся вблизи воинским частям и к органам ГПУ.

§ 15

По всем вопросам снабжения обращаться к администраторам заводов и о всех случаях неудовлетворения его законных просьб немедленно о том доносить кустовому коменданту.

§ 16

Наблюдает за своевременным удовлетворением охраны положенными видами довольствия и принимает меры к своевременному удовлетворению таковыми. Следит, чтобы помещение для команды удовлетворяло требованиям Устава внутренней службы РККА и отвечает за его санитарное состояние.

§ 17

Оказывает полное содействие, в смысле охраны, администрации в деле проведения производственных заданий.

§ 18

Принимает меры к ограждению промышленности, рабочей силы, гужевого транспорта и вообще всего инвентаря завода от посягательств бандитов.

§ 19

Ведет борьбу с бандитизмом всех видов и, в частности, с петлюровщиной на территории охраняемых им сахарозаводов.

§ 20

Комендант завода ни в коем случае не вмешивается в распоряжения администрации по ее линии, равно как и администрация заводов не может вмешиваться в служебные распоряжения коменданта и внутренний распорядок, установленный в команде охранников.

§ 21

Комендант и военком сахарозавода для служебных поездок получают лошадей от администрации завода.

§ 22

Имеет непрерывную и тесную связь и взаимную информацию с органами ГПУ, милицией и штабами вблизи расположенных воинских частей.

§ 23

Ведет непрерывную разведку войсковую и агентурную. Там, где комендант беспартийный, агентурную разведку в р-не охраняемого завода, с целью искоренения бандитизма ведет военком, получая ср-ва на агентурную разведку от администрации завода.

§ 24

Своевременно информирует как в порядке подчиненности высшим инстанциям, так равно и местным органам ГПУ о положении на заводе и настроении окружающего населения.

§ 25

Комендант завода по отношению к подчиненным ему охранникам пользуется правами командира отдельной роты.

За начпосекра Штавойск ГПУ Укротряда Трофимов

Начальник Штаба войск ГПУ Укротряда Терпиловский

Начальник отделения по борьбе с бандитизмом ГПУ УССР Добродицкий

Уполномоченный Сахаротреста

Модылевский

За Секретарь Руденко

Верно: За секретаря охраны Сахпрома УССР Б. Полищук

*ЦДАВО України, ф. 4574, оп. 1, спр. 1, арк. 37-38.
Завірена копія. Машинопис.*

Окипнюк В. Правовое регулирование охраны войсками ГПУ предприятий сахарной промышленности УССР.

В статье рассматриваются правовые аспекты охраны войсками ГПУ УССР предприятий сахарной промышленности. Выявлены причины передачи подразделений охраны из подчинения Главного управления рабоче-крестьянской милиции в ГПУ УССР, структура и границы компетенции охранных комендатур, источники материально-технического обеспечения.

Ключевые слова: войска ГПУ, сахарная промышленность, охрана, комендатура, сахарный завод.

Okipnyuk V. The legal regulation of guarding of the enterprises of sugar industry of the UkSSR by GPU troops.

The present article dedicated to legal aspects of guarding of the enterprises of sugar industry by GPU troops of the UkSSR. The reasons of transfer guard units from the subordination of Chief administration of workers' and peasants' militia to GPU of the UkSSR were disclosed. The structure and jurisdiction of guard commandants as well as the sources of material and technical support were investigated.

Key words: GPU troops, sugar industry, guard, commandant's office, sugar enterprise.

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Юрій Ніколаєць**

Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.)

У статті досліджується динаміка політичних настроїв селян України на початку радянсько-німецької війни. На основі аналізу архівних документів автор визначив причини зміни ставлення селянства до політики радянського уряду та окупаційної влади.

Ключові слова: настрої, селяни, радянсько-німецька війна, вермахт, НКВС.

Глобальна катастрофа, якою була Друга світова війна та її складова — війна СРСР з нацистською Німеччиною, породила довготривалу надзвичайну ситуацію, що сколихнула суспільство. Швидке просування вермахту на початку бойових дій проти СРСР породжувало цілий спектр політичних настроїв, що були вмотивовані як передвоєнною репресивною політикою радянської влади, так і обіцянками окупантів, пов'язаними зі зміною системи господарювання. Настрої українського насе-

* *Ніколаєць Ю.О.* — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

лення, яке пережило голод та існували в умовах постійного тиску державних органів, не могли відбивати лише «безмежну відданість» радянській системі, як це намагалася представити пропагандистська машина СРСР.

Доцільно виділити кілька груп політичних настроїв селянства України, динаміку змін яких можна дослідити за історичними джерелами. Це настрої, пов'язані зі ставленням до радянської влади, нацистської Німеччини та її союзників. Обмеження щодо їх дослідження виникають унаслідок специфіки документування настроїв населення та обмеженості проведення соціологічних опитувань. Повідомлення органів НКВС СРСР та УРСР щодо цього питання певною мірою розрізнені й у багатьох випадках містять характеристику виключно антирадянських настроїв. Вони пов'язані з отриманням інформації від конкретних осіб про інших людей, а також відображають рівень загальноосвітньої та професійної підготовки працівників, які їх склали. Співробітники органів держбезпеки СРСР та апарату ЦК КП(б)У, аналізуючи дані розвідки, особисті враження від зустрічей із підпільниками та командирами партизанських загонів, доповідали вищому керівництву УРСР про окремі прояви настроїв населення.

У німецьких документах наявні свідчення очевидців, які спілкувалися із мешканцями України з приводу певних політичних подій. Однак вибірка осіб для співбесід проводилася здебільшого тенденційно, головним критерієм була лояльність до нової адміністрації. Крім того, у певних документах фіксувалися особисті враження німецьких військовослужбовців від стосунків із місцевим населенням, іноді сучасні враження порівнювалися з ситуацією на українських землях у 1918 р. Такі дані дозволяють зробити певні висновки щодо змін, які відбулися в українському суспільстві за роки радянської влади. Це стосується ставлення до ідеї проголошення національної державності, можливості та доцільності ведення одноосібного господарства, а також до соціально-економічного ладу загалом.

Порівняти інформацію подібних джерел можливо, спираючись на дані про висловлювання мешканців певної місцевості з того чи іншого приводу. Точний кількісний аналіз однотип-

них висловлювань провести складно з огляду на відсутність (або ж недоступність) подібної статистики. Водночас простежуються тенденції у динаміці політичних настроїв населення певної території.

Найбільш важливими чинниками, які визначали зміни селянських настроїв, було прагнення захистити свою землю від загарбників, поразки Червоної армії у ході бойових дій, декларування окупаційною владою зміни системи господарювання, пам'ять про передвоєнні голодомор та репресії. Природне бажання людей вижити у складних воєнних умовах визначало трансформацію впливу цих чинників на поведінку людей.

Керівництво нацистської Німеччини було переконане, що суспільство, яке перебуває під пресом сталінського державного терору, не зможе встояти проти удару ззовні. За словами міністра озброєнь і військової промисловості Третього райху А. Шпеєра, А. Гітлер, будучи переконаним у власній теорії «неповноцінності слов'янської раси», називав війну з СРСР «заняттям на ящику з піском»¹. Однак серед вищого керівництва Німеччини були й інші думки щодо війни проти СРСР. Так, А. Йодль, не розраховуючи особливо на успіх плану «Барбаросса», вірив, що «геній фюрера» допоможе розгромити СРСР². Інший керманіч вермахту Г. фон Рундштедт від самого початку був проти «авантюри у Росії»³.

Передвоєнна радянська пропаганда переконувала населення у можливості швидкого розгрому сил противника на ворожій території із мінімальними втратами. Реалії бойових дій підтвердили поспішність планів і розрахунків воюючих сторін. Армія агресора зітнулася з сильнішим опором, ніж очікувала, а на дії радянських військ впливали нерозпорядливість стратегічного й тактичного командування, дезертирство, панічна втеча військовослужбовців із поля бою та ін.

¹ Шпеєр А. Воспоминания. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 423.

² Митчем С., Мюллер Дж. Командиры «Третьего Рейха». – Смоленск: Русич, 1997. – С. 34.

³ Митчем С. Фельдмаршалы Гитлера и их битвы. – Смоленск: Русич, 1998. – С. 166.

Одним із проявів політичних настроїв населення стало його ставлення до мобілізаційних заходів влади. Уже з перших днів війни велика кількість колгоспників була мобілізована або добровільно пішла на фронт. Протягом літніх місяців війни мобілізація була фактично зірвана на території західноукраїнських областей і більш-менш успішно провадилася у центральних регіонах УРСР.

Уже по війні ЦК КП(б)У надіслав запити до обласних та центральних архівів про проведення мобілізації в різних регіонах республіки. Згідно з даними, у деяких областях України через швидке просування німецьких військ мобілізаційні заходи не було проведено взагалі⁴. Наприклад, у Рівненській області — частково, і не у всіх районах⁵. На Вінниччині 23 червня 1941 р. план мобілізації був виконаний на 72%, а наступного дня — на 80%⁶. У Чернівецькій області мобілізаційні заходи були повністю завершені ще 25 червня 1941 р.⁷ Кам'янець-Подільська (нині — Хмельницька) область виконала план мобілізації 23 червня лише на 75%⁸. Настрої більшості мобілізованих до армії українських селян у перші тижні війни недоцільно характеризувати як переважно антирадянські. За даними співробітників НКВС УРСР, які відстежували це питання, основна маса мобілізованих бійців і командирів непокоїлася через розлуку та подальшу долю власних сімей⁹. В окремих колгоспах у перший день мобілізації багато хто з селян не вийшов на роботу, проводжаючи призовників в армію¹⁰.

Поряд із патріотичними настроями на окремих призовних пунктах відзначалося незадоволення мобілізацією. Обурювалися, головним чином, жінки, твердячи, що, начебто, «усі ко-

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 57, оп. 4, спр. 11, арк. 21.

⁵ Там само, спр. 12, арк. 230.

⁶ Там само, арк. 13.

⁷ Там само, спр. 11, арк. 24.

⁸ Там само, спр. 39, арк. 19.

⁹ Там само, ф. 59, оп. 1, спр. 226, арк. 56.

¹⁰ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 39, арк. 13.

муністи залишилися на своїх місцях», а їхніх синів чи чоловіків «відправляють на бійню», прирікаючи тих, хто залишається, на голод¹¹. У перші дні війни спостерігалися масові факти, коли мешканці центральної та східної частин України непризовного віку бажали добровільно йти в армію або вступали до народного ополчення. Активну участь селяни брали у спорудженні укріплень на шляху можливого просування ворога¹².

Проведення мобілізації в перші дні війни продемонструвало чітку різницю ставлення до бойових дій населення різних регіонів України. Свідомість більшості мешканців Західної України не була готова сприйняти радянську модель економіки, безоплатну працю (в тому числі й на новобудовах військового призначення), колективізацію та індустріалізацію. Рівень життя мешканців західної частини республіки після приєднання до УРСР значно знизився, люди вже не могли вільно вести господарство в умовах ринку, руйнувалися усталені традиції та звичаї. Особливо постраждали у матеріальному плані ті, хто володів різноманітними приватними підприємствами. Часто місцева комуністична влада конфіскувала дрібні заклади, невеличкі крамниці та майстерні, забираючи навіть будинки. Причому багато радянських службовців прагнули збагатитися за рахунок жителів Західної України. Московське керівництво нехтувало місцевими кадрами та фахівцями. На керівні посади призначалися особи, що прибували зі східних областей і не були готові до роботи в новій місцевості. Усе це призводило до численних конфліктів та ворожого сприйняття радянської влади більшістю західноукраїнських жителів, які на початку війни з Німеччиною та її союзниками нерідко проводжали відступаючі частини РСЧА пострілами¹³.

Натомість у Центральній і Східній Україні наступ німецьких військ та їх союзників в основному сприймався як «ворожа навала», яка буде швидко відбита. Попри проблеми з організацією харчування, наданням медичної допомоги, забезпеченням

¹¹ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 17, арк. 144.

¹² Історія українського селянства: Нариси у 2 т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 273.

¹³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 76.

транспортом сільське населення цих регіонів республіки було загалом готове до боротьби із загарбниками.

Було б помилкою твердити, що відразу ж після нападу гітлерівців українці отримали надію на створення власної незалежної держави — комуністичний режим за час свого панування фізично знищив майже всіх українських національних лідерів, викоринивши будь-які національні прагнення. Така політика призвела до того, що абсолютна більшість солдатів-українців навіть не намагалася повернути зброю проти радянської влади для того, щоби створити власну державу. Державницькі прагнення були розповсюджені, головним чином, серед інтелігенції західних областей УРСР. У радянських збройних силах панував «інтернаціоналізм», що невтомно культивувався командирами й політпрацівниками, а націоналістичні ідеї не знаходили широкої підтримки серед солдатів та офіцерів. Звичайно, бійці переймалися долею власної землі, по якій просувалися загарбники, однак національна самосвідомість більшості українців-військовослужбовців не виходила за межі «радянської української державності».

Ситуація поступово змінювалася в умовах поразок радянських військ. Стрімке просування ворожих частин углиб країни сприяло зміні політичних настроїв селянства. Потрібно відзначити, що особи, які дезертирували з армії, негативно впливали на моральний стан населення. Їхні розповіді про поразки на фронтах, за свідченням начальника охорони тилу Південно-Західного фронту полковника Рогатіна, підривали готовність боротися з ворогом¹⁴. Панічна втеча з позицій окремих військових з'єднань викликала у цивільного населення зневіру в перемозі.

Величезний вплив на політичні настрої українського суспільства справила катастрофа радянських військ під Києвом, де було втрачено 700 544 особи, з них безповоротні втрати становили 616 304 особи.¹⁵ Можна стверджувати, що ця подія стала

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 57, арк. 44.

¹⁵ Гриф секретности снят: Потери вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование. — Москва, 1993. — С. 166.

переломним моментом у визначенні політичних настроїв українців початку війни. Поширення занепадницьких настроїв, страх перед можливою загибеллю призвели до виникнення у середовищі українського селянства регіональної ідентичності, коли особа асоціювала себе, у першу чергу, із певною територією, а не країною загалом. Інтереси багатьох українців обмежувалися масштабами окремого села, району. Це відбилося у прагненні за будь-яку ціну повернутися до рідної домівки, як місця, що забезпечувало більше шансів на виживання. А оскільки значна частина українських земель опинилася під окупацією, то політика нової влади та перспективи співіснування чи співробітництва з нею стала привертати все більше уваги. Мобілізовані до радянської армії солдати частіше ставали на шлях дезертирства, маючи на меті у першу чергу порятунк власного життя.

Пропаганда окупантів обіцяла українцям ліквідувати колективні господарства, повернути особам, що були розкуркулені чи вислані більшовиками, конфісковане майно. Гітлерівці намагалися схилити радянське населення на свій бік, обіцяючи відновлення права приватної власності на засоби виробництва, заохочуючи особисту ініціативу. Вони наголошували, що саме ринкові відносини дадуть можливість українцям плідно працювати, а, отже, жити у достатку.

Після катастрофи під Києвом дезертирство з радянської армії набуло загрозливого характеру. Так, із 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 р. бійцями винищувальних батальйонів в районах Ворошиловградської (нині — Луганської) та Харківської областей було затримано 1152 дезертири, 4920 осіб, що ухилялися від призову до армії¹⁶. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10%, а на Клімівський — 18%¹⁷. Станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському військовому округу на станції зосередження прибули лише 65% (43 740 осіб) призваних, або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову¹⁸.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 15, арк. 21.

¹⁷ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 141.

Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58%¹⁹. Згідно з даними на 25 жовтня 1941 р., по Сталінському (нині — Донецькому) обласному військкомату було призвано 61 245 осіб (74% від загальної кількості чоловіків, які підлягали призову), по Харківському — 34 373 особи (81%), по Ворошиловградському — 66 093 особи (63%). Загалом по Харківському військовому округу було призвано лише 69% військовозобов'язаних. Причому повторно громадян, що не з'явилися до військкоматів, не викликали, і розшук осіб, які ухилялися від призову, не провадився²⁰.

На околиці м. Орджонікідзе на початку грудня 1941 р. органами НКВС УРСР було виявлено понад тисячу колишніх червоноармійців, які чекали відступу частин регулярної армії, розраховуючи пробратися до рідних домівок. Серед них були навіть організовані групи, які вели активну антирадянську агітацію²¹.

За даними органів НКВС УРСР, у сільській місцевості групи селян займалися виготовленням фальшивих документів, за допомогою яких можна було уникнути призову. За винагороду фабрикувалися довідки, що давали право на звільнення від військової служби. Як бачимо, на намагання радянської влади посилити боротьбу з дезертирством люди часто відповідали організацією груп, які сприяли тим, хто прагнув уникнути призову.

У цей час спостерігалися також численні факти, коли військовослужбовці, місця проживання яких ще не були захоплені ворогом, залишалися у селах на окупованій території, чекаючи можливості після відступу радянських частин повернутися до сімей²².

Наприкінці жовтня 1941 р. спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу. Так, на

¹⁸ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 143 зв.

¹⁹ Там само, арк. 142 зв.

²⁰ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 141 зв.

²¹ Там само, ф. 62, оп. 9, спр. 4, арк. 75.

²² Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 117, арк. 33, 88; ф. 62, оп. 9, спр. 3, арк. 36; спр. 4, арк. 122 зв.; спр. 5, арк. 81; спр. 7, арк. 11; ф. 1, оп. 22, спр. 120, арк. 17, 74, 107; оп. 23, спр. 19, арк. 21; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 4620, оп. 3, спр. 157, арк. 144.

шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату — 30%, Сталінському — 35%, Ізюмському — 45%, Дергачівському — 50% мобілізованих²³.

Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. значно почастишали антирадянські виступи у тилу, ініціаторами яких нерідко виступали селяни. У цей період органами НКВС було викрито групи, що готувалися допомагати ворогові. Вони склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу радянської армії, та представників інтелігенції, родичі яких були репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано саботувати заходи влади (зокрема, зі знищення шахт та підприємств), а після приходу окупантів йти на співпрацю з ними²⁴.

Політичні настрої українського селянства проявлялися під час проведення евакуації, засвідчивши поступову зміну ставлення до радянської влади та військ агресора. Певна частина комуністів під загрозою розправи з боку односельців змушена була виїжджати з рідних сіл. Порахунки зводилися швидко, і партійним активістам іноді доводилося робити непростий вибір — або негайний виїзд на схід, або смерть чи каліцтво від рук покривджених ними перед війною земляків²⁵. Це явище було широко розповсюджене вже наприкінці літа 1941 р. Селяни республіки не забули, з якою жорстокістю радянська влада проводила колективізацію, і щойно позиції комуністів похитнулися, родичі репресованих, розкуркулених громадян відразу ж нагадали про себе.

Відступ радянської армії нерідко викликав, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а, з іншого, озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські вояки, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх навмисно кидають напризволяще²⁶. Формуванню антирадянських настроїв у середовищі українського селянства сприяв вибірковий принцип проведення евакуації. Стан транспортної

²³ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 26, арк. 143.

²⁴ Там само, ф. 1, оп. 22, спр. 84, арк. 118.

²⁵ Там само, ф. 62, оп. 8, спр. 58, арк. 43.

²⁶ Там само, ф. 1, оп. 23, спр. 19, арк. 19.

системи й об'єктивні труднощі визначали, що абсолютна більшість цивільного населення мала залишитися на окупованій території. Розуміння цього факту диктувало поведінку, спрямовану на виживання за умов окупації. Ця мета йшла врозріз із політикою «випаленої землі», яку проводила відступаюча радянська влада. Прагнення людей забезпечити своє існування у важких умовах війни призводило до незаконного, на думку партійних функціонерів, привласнення суспільного майна під час відступу частин радянської армії. З огляду на ситуацію на фронті боротися з цим явищем було практично неможливо.

Величезні масштаби привласнення селянами майна колгоспів і радгоспів зафіксовано у матеріалах про діяльність винищувальних батальйонів. 3 серпня 1941 р. бійцями такого підрозділу Покровського району Дніпропетровської області було відібрано й передано райвоєнкомам та колгоспам 2 автомашини, 1 мотоцикл, 9 коней в осіб, які евакуювалися з прилеглої до лінії фронту місцевості²⁷. У Запорізькій області під час очищення плавнів від «куркулів, дезертирів та іншого контрреволюційного елементу» загонами НКВС було переправлено вглиб країни близько 4000 голів рогатої худоби, залишеної місцевими колгоспами під час евакуації і привласненої селянами²⁸. За неповними даними на 1 жовтня 1941 р., бійцями винищувальних батальйонів тільки Сумської, Полтавської та Запорізької областей на місці злочину було затримано 26 мародерів²⁹. У період з 1 жовтня 1941 по лютий 1942 рр. у районах Ворошиловградської та Харківської областей у мародерів та цивільного населення вилучено незаконно привласнених 860 коней, 516 голів великої рогатої худоби, 105 свиней, 97 возів, 105 саней³⁰. Окрім цього, співробітники НКВС УРСР заарештували членів «бандформувань», що грабували евакуйованих із прифронтових областей³¹.

Будучи зацікавленими у привласненні усупільнених цінностей, селяни нерідко намагалися зірвати проведення евакуації. Деякі люди, що залишалися на окупованій території, прагнули перешкодити знищенню радянськими органами майна, яке не вдавалося вивезти. Подібні дії зумовлювалися також тим, що селяни не схвалювали тактику «випаленої землі», коли при відступі армії знищувалися заводи, майстерні, висаджувалися у повітря пекарні та інші об'єкти соціальної інфраструктури. Офіційна позиція радянського уряду, що ці заходи здійснюються, щоби цінне майно «не потрапило в руки ворога», не задовольняло пересічних людей. Адже вони змушені були залишатися на окупованій території, і їм потрібно було якось жити, а знищення чи вивезення запасів хліба, пального, різноманітної техніки й устаткування тощо зменшувало шанси на виживання. Селяни залишалися без засобів до існування.

Відступ радянських військ породив зневіру. За даними органів НКВС УРСР, у сільській місцевості вже у листопаді 1941 р. почали поширюватися чутки про повну поразку та втечу уряду СРСР тощо³². У Сталінській області значна частина населення втратила надію на перемогу. Співробітники місцевих структур НКВС УРСР фіксувалися як типові розмови про «безперспективність повернення радянської влади»³³. Багато селян Кам'янець-Подільської та Вінницької областей дотримувалися думки, що оскільки навіть Червона армія не могла впоратися з ворогом, то німців з території України вже ніхто не вижене³⁴.

Згідно з даними агітаторів ЦК КП(б)У, ті, чиї родичі служили в армії, воліли швидшої перемоги над нацистами, щоб їхні близькі люди змогли повернутися до рідних домівок³⁵. Водночас сім'ї, чоловіки з яких залишалися вдома, дезертирувавши з лав діючої армії, негативно відгукувалися про радянську владу. Звичайно, члени таких родин заявляли, що для них краще було б, якби СРСР зазнав поразки, адже в іншому випадку їхнім

²⁷ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 8, спр. 43, арк. 2.

²⁸ Там само, спр. 50, арк. 13.

²⁹ Там само, спр. 15, арк. 38.

³⁰ Там само, арк. 22.

³¹ Там само, арк. 39.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 117, арк. 76 зв.

³³ Там само, спр. 119, арк. 197.

³⁴ Там само, оп. 23, спр. 19, арк. 16.

³⁵ Там само, ф. 62, оп. 9, спр. 7, арк. 22, 25.

чоловікам доведеться тікати разом із німцями³⁶. В очах багатьох пересічних людей вермахт постав як найсильніша армія світу. Для них найголовнішим було не те, скільки сил віддано боротьбі, а те, хто все-таки перемагає у кінцевому підсумку.

Швидкі перемоги німців, прорахунки та помилки вищого партійно-державного керівництва, які призвели до окупації УРСР, за визнанням секретаря ЦК КП(б)У Д.Коротченка, викликали у кінці 1941 – на початку 1942 рр. в абсолютній більшості цивільного населення небажання продовжувати боротьбу проти нацизму й намагання пристосуватися до нового режиму³⁷. Люди вважали, що з німцями також можна буде співіснувати, а їхній «новий порядок» не може бути гіршим, ніж комуністичний режим³⁸. Ще довгий час населення пов'язувало боротьбу проти німців лише з наступом Червоної армії, віддаючи перевагу спостереженню за розвитком подій ніби сторонній спостерігач³⁹.

Можна стверджувати, що в умовах нацистської окупації на формування політичних настроїв найбільше впливала економічна політика нової влади та терор проти місцевого населення. На початку війни схвалення пересічних громадян отримала обіцянка окупантів ліквідувати колгоспи й відновити приватну власність. Частина колгоспників у бесідах з агітаторами ЦК КП(б)У висловлювала думку, що колгоспна система не виправдала себе саме тому, що великі податки з колективних селянських господарств не сприяли їх розвитку. Багато селян, особливо свого часу розкуркулених і висланих, були не проти ліквідувати колгоспи, розподіливши їх майно. Вони та їхні родичі вже під час відступу радянської армії агітували за найшвидший переділ колгоспної землі і повернення до одноосібних господарств. Проте, якщо більшість сільських жителів західноукраїнських земель категорично висловлювалися за ліквідацію колгоспів, уважаючи радянську модель економіки неприйнятною для себе, то східні українці дотримувалися дещо іншої думки.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 62, оп. 9, спр. 7, арк. 175.

³⁷ Там само, ф.1, оп. 22, спр. 6, арк. 28–29.

³⁸ Там само, ф. 62, оп. 9, спр. 4, арк. 47.

³⁹ Там само, спр. 5, арк. 144.

Вони більше обурювалися тим, що на колгоспи накладалися великі податки, які робили працю селян не вигідною. Загалом чимало селян центральної та східної частин України вважали, що в колективних господарствах можна працювати за умови суттєвого зменшення податкового тиску⁴⁰. По суті, абсолютна більшість селян розуміла не вигідність колективного способу господарювання у сталінській інтерпретації, однак більш радикально за ліквідацію колгоспів висловлювалися мешканці саме Західної України.

У донесенні штабу німецької 213-ї охоронної дивізії (липень 1941 р.) вказувалося, що при вступі частин вермахту на територію «староросійської області» сільське населення виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що з німцями прийде поліпшення життя. Політикою селяни практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту⁴¹. Відбудова мирного життя шляхом співробітництва з окупантами була вагомим аргументом для пересічних людей, які ставали на шлях колабораціонізму. Примусовий вивіз людей на роботу до Німеччини сприймався більшістю українського соціуму негативно.

У цьому контексті цікава позиція мешканців щодо діяльності партизанських загонів. Згідно з матеріалами «особливої папки» ЦК КП(б)У, спочатку цивільне населення України не сприймало радянських партизанів усерйоз, мовляв, якщо навіть армія виявилася нездатною протистояти натиску вермахту, то що можна було чекати від цих розрізнених груп. За інформацією радянських розвідників, населення допомагало червоним партизанам, постачало їм продовольство через побоювання вбивства ними німецьких військовослужбовців — адже у цьому випадку окупанти розстрілювали 8–10 осіб з села⁴². Саме насильницькі дії та масові страти гітлерівцями місцевих жителів поступово ставали причиною формування стійкого неприйняття загарбників населенням більшої частини України і кристалі-

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 80, 133.

⁴¹ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 156, арк. 204.

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 22, спр. 118, арк. 76–77.

зації прагнення продовжувати збройну боротьбу із ворогом. Західні українці значно стриманіше сприймали перспективу можливого повернення радянської влади. Це підтверджувалося доповідними записками НКВС УРСР у ЦК КП(б)У. Навіть у 1944 р. керівники республіки наголошували, що радянська влада не має авторитету на західноукраїнських землях⁴³.

Уже 1942 р. незадоволення німцями було значно сильнішим, ніж у 1941 р. До економічної політики окупантів у галузі сільського господарства ставлення населення України було неоднозначним. У 1941 р. багато колгоспників чекали, що земля господарств буде розподілена. Знаряддя праці з колгоспів розікрали. Але після оголошення земельного закону окупаційної влади все майно селяни були зобов'язані повернути. Проголосивши ліквідацію колгоспного ладу, німці фактично замінили їх на більшій частині України так званими громадськими господарствами, схожими на радянські колгоспи. За даними ЦК КП(б)У, наприклад, у Донбасі німецькі аграрні реформи викликали велику недовіру, мовляв, «комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також — тільки обіцяють»⁴⁴. У деяких районах Кіровоградської області після налагодження цивільної влади близько 80% місцевого населення підтримувало німців, сподіваючись на справедливий розподіл землі, але вже на початку 1942 р. лише 40% мешканців довіряли окупантам⁴⁵.

Наприкінці 1941 – у першій половині 1942 рр. окупаційна влада розділила населення України на чотири групи. До першої відносилася та частина мешканців (у документі про неї говориться як про «досить значну меншість»), яка серйозно була налаштована співпрацювати з новою владою через ненависть до попереднього режиму. Представники цієї групи сподівалися на повернення права приватної власності. До другої групи належала незначна частина населення, яка вела «подвійну гру», намагаючись допомагати окупантам і водночас таємно підтри-

муючи зв'язок із партизанами. Причому, в даному випадку йшлося не про радянських підпільників, що добували для партизанів цінні відомості про сили ворога та його наміри, а про громадян, які намагалися пристосуватися до будь-якої влади. Третю групу становили люди, які відкрито боролися з окупантами й поповнювали партизанські загони. І, нарешті, до останньої групи німецька влада віднесла абсолютну більшість цивільного населення України, яке підкорялося, але вичікувало подальшого розвитку події⁴⁶.

Німецька пропаганда твердила, що абсолютна більшість цивільного населення України прихильно ставиться до приходу вермахту і виявляє бажання «співпрацювати з німецькою владою». У цей же час радянські офіційні джерела зазначали про розгортання «масового партизанського руху» на тимчасово окупованих землях. Однак обидва ці полярні погляди по суті були прагненням відповідних пропагандистських машин ввести пересічних людей в оману, переконуючи у могутності «своєї» політичної системи.

При визначенні динаміки політичних настроїв селянства на початку війни можна виділити кілька періодів, коли оцінки політики воюючих сторін кардинально відрізнялися. У перші дні бойових дій більшість селян УРСР не вірила у можливість захоплення вермахтом усіх українських земель, виявляла бажання боротися з ворогом. Поступове просування військ агресора вглиб республіки і катастрофічна поразка Червоної армії під Києвом похитнули віру у перемогу, породивши прагнення уникнути мобілізації до діючої армії, що асоціювалося із великою вірогідністю загибелі. Поширювалися настрої щодо пристосування до життя під новою владою, що часто виражалося у привласненні майна колгоспів і радгоспів, розправах над місцевими комуністами та зустріччю частин вермахту із хлібом-сіллю. Якщо на початку війни окупаційна влада проводила певні заходи, які користувалися підтримкою цивільного населення, то поступово її політика починала викликати все більше не-

⁴³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 664, арк. 38–39.

⁴⁴ Там само, оп. 22, спр. 115, арк. 2.

⁴⁵ Там само, ф. 57, оп. 4, спр. 106, арк. 8.

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 38, арк. 62–65.

задоволення в українського селянства. Облудливі заяви нацистів про те, що вони, начебто, звільняють народи, поневолені більшовиками, дуже скоро втратили свій вплив навіть на найбільш довірливих людей. Злочини окупантів викликали ненависть до ворога й поширення руху Опору.

Николаец Ю. Политические настроения крестьян Украины в начале советско-немецкой войны (июнь 1941 – июль 1942 гг.).

В статье освещается динамика политических настроений крестьян Украины в начале советско-германской войны. На основе анализа архивных документов автор определил причины изменения отношения крестьян к политике советского правительства и оккупационных властей.

Ключевые слова: настроения, крестьяне, советско-германская война, вермахт, НКВД.

Nikolayets Yu. Political moods of Ukrainian peasantry at the beginning of Soviet-German War (June 1941 – July 1942).

The article investigated the change of political moods of Ukrainian peasantry at the beginning of German–Soviet War. Based on archival documents, the author identified what caused the change of peasantry attitudes to policy of Soviet government as well as to occupation troops.

Key words: moods, peasantry, German–Soviet War, Wehrmacht, NKVD.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

*Володимир Ковальчук, Валерій Огороднік**

Листування керівництва ОУН(Б) і УПА на українських землях

У покажчику публікуються короткі анотації ділових листів керівників ОУН(Б) та її військового крила в Україні.

Ключові слова: С. Бандера, ОУН(Б), УПА, листування, анотований покажчик.

До чергової, другої частини (блоку) під назвою «Листування керівництва ОУН(Б) і УПА на українських землях» анотованого покажчика «Листування провідників ОУН і командирів УПА» включено короткі анотації ділових листів керівників бандерівської організації та її військового крила в Україні¹. Анотовання кожного листа здійснювалося за стандартною процедурою².

* *Ковальчук В.М.* (вступна стаття, анотації), *Огороднік В.Ю.* (анотації) — кандидати історичних наук, консультанти Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

¹ У майбутньому планується опублікувати ще декілька блоків покажчика. Орієнтовно вони називатимуться так: «Листування підпілля на Волині та Поліссі», «Листування підпілля Закерзонського краю», «Листування підпілля Львівського краю», «Листування підпілля Карпатського краю», «Листування підпілля Подільського краю», «Листування командування і підрозділів УПА-Захід», «Листування командування і підрозділів УПА-Північ», «Фальшиві ділові листи», «Приватні листи».

² Кожний блок анотацій (в нашому випадку — «Листування керівництва ОУН і УПА на українських землях») складається з кількох «іменних» час-

Другий блок складається з 11 частин (підблоків), розміщених за алфавітом прізвищ авторів. Це анотації 2-х листів Миколи Арсенича-Березівського, 10-и листів Якова Бусола, 65-и листів Василя Галаса (Галадзи?), 2-х листів Олекси Гасина, 6-и листів Осипа Дякова, 19-и листів Романа Кравчука, 65-и листів Василя Кука, 6-и листів Василя Охримовича, 7-и листів Василя Сидора, 32-х листів Петра Федун, 34-х листів Романа Шухевича. Кожна зі згаданих осіб займала певне керівне положення у підпіллі ОУН(Б) чи УПА.

Василь Кук довгий час у 1940-х рр. був організаційним референтом проводу ОУН(Б) на українських землях (далі — ОУН(Б) на УЗ). Станом на липень 1942 р. він також уже керував діяльністю ОУН(Б) «на сході» — у Центральній, Східній, Південній Україні. У 1943 р. членом проводу ОУН(Б) на УЗ став Яків Бусол. Невдовзі після призначення у квітні 1943 р. керівником ОУН(Б) на Західноукраїнських землях пішов «на підвищення» й Василь Охримович. Щонайменше двічі «колегою» Бусола й Охримовича в оунівському підпіллі бував Роман Кравчук. Так, у 1944 р. останній був членом проводу, з 1950 р. — заступником провідника на УЗ. Трохи більше року, починаючи з літа 1949 р., до складу згаданого проводу входив Осип Дяків. Членом проводу ОУН(Б) на УЗ (1947–1949) вважався Василь Сидор. У тому саме проводі з 1948 р. до 1951 р. працював талановитий пропагандист Петро Федун. Упродовж 1950–1953 рр. до проводу на УЗ входив Василь Галаса. Арсенич-Березівський у 1941–1947 рр. очолював референтуру Служби безпеки проводу.

тин, розміщених в алфавітному порядку за прізвищами авторів. Кожна частина — це систематизовані у хронологічній послідовності анотації листів одного автора. На початку будь-якої частини подані: прізвище та ім'я автора, його псевдоніми в підпіллі і/чи УПА, коротка біографічна нотатка. Нижче в хронологічній послідовності друкуються анотації, розділені для зручності зірочками. Структура будь-якої анотації в кожній частині є сталою і складається з таких частин: 1) адресат листа; 2) дата; 3) текст анотації; 4) супутні записи (маргіналії) на полях документа, що анотується, де, коли і ким документ було виявлено; 5) архівна легенда; 6) якщо є інші копії документа — зазначення їхніх архівних легенд; 7) дані про оприлюднення (якщо документ вже було видано).

У 1944–1950 рр. командував УПА Роман Шухевич. Його наступник, Василь Кук, у 1950–1954 рр. де-юре вважався командиром цієї армії. Також відомо, що з 1947 до 1949 рр. військовим штабом УПА-Захід керував Олекса Гасин.

Автори листів, як правило, підписувалися псевдонімами, криптонімами (наборами чисел) або різними комбінаціями слів, букв і чисел. «Пальма першості» за їх кількістю належить талановитому конспіратору Василю Куку — 36 псевдонімів. З ним несподівано зрівнявся очільник УПА Роман Шухевич — теж 36. У Василя Галаса — 30, Петра Федун — 22, Василя Охримовича — 20.

Лише 48% з листів, які підійшли для другого блоку, є оригіналами, фотокопіями оригіналів чи проектами оригіналів. Знайдено і декілька уривків (фрагментів) оригіналів — наприклад лист Василя Кука до невідомого адресата (від 25.10.1945 р.)³ і лист Михайла Арсенича до невідомого (від 20.10.1946 р.)⁴.

Всього ж з 472-х одиниць листів (100%), які було опрацьовано під час підготовки другого блоку — на фонд 2 ГДА СБ України припадає 78 одиниць (16%), на фонд 6 — 46 (10%), фонд 13 — 75 (16%), фонд 65 — 273 листи (58%). При цьому лише кожен шостий лист з фонду 2 й кожен четвертий з фонду 65 є оригіналом чи фотокопією оригіналу. У фондах 6 і 13, навпаки, оригіналів утричі більше, ніж копій.

Як показав порівняльний аналіз ділових листів, точні дати написання яких вдалося встановити, їхньою нижньою хронологічною межею є 1944 р. 21 червня 1944 р. провідник Львівського краю Роман Кравчук написав підлеглому «Шпаку» листа, в якому торкнувся широкого кола поточних справ, зокрема поцікавився станом матеріального забезпечення однієї зі старшинських (офіцерських) шкіл УПА, дисципліною у боївках⁵. Верхньою хронологічною межею другого блоку слід вважати 1954 р.

³ ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 5, арк. 197 (конверт).

⁴ Там само, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 96–111.

⁵ Там само, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 1, ч. 3, арк. 10 (конверт).

У цей «ювілейний» для УРСР рік (відзначалося 300-річчя Переяславських подій) 14 квітня почесний головний (і останній) командир УПА Василь Кук спрямував лист до Демського О.-«Марка»⁶.

Яким чином листи керівників ОУН(Б) і УПА потрапили до архіву спецслужби? Шлях був звивистим. По-перше, внаслідок чекістсько-військових операцій працівників НКВС чи МДБ. По-друге, вони потрапляли у розпорядження чекістів під час агентурно-оперативних заходів.

Більшість листів була вилучена під час затримання чи знищення бандерівського активу, особисто у зв'язкових, кур'єрів, в умовних місцях («мертвих» пунктах зв'язку), у криївках організаційних активістів та спеціальних сховках організаційної документації. 3 жовтня 1950 р. лист Василя Кука до Петра Федуна працівники УМДБ Станіславської обл. (зараз — Івано-Франківська) знайшли в упаковці від зубної пасти серед речей ліквідованого провідника Долинського надрайону «Дорошенка»⁷.

Епістолярії найчастіше виявляли у регіонах Західної України — Галичина (Львівщина, Івано-Франківщина), Волинь (Рівненщина, Волинська обл.), Поділля (Тернопільщина, Хмельниччина). Як правило, величина посади людини в ОУН(Б) чи УПА прямо пропорційна кількості листів, що залишилися після неї. Чим вищу посаду в повстанських організаціях особа займала, тим більш розпорошеним ставав її епістолярій. Причина зрозуміла. Якщо доводиться керувати (і переписуватися з) багатьма підлеглими, будь-яка система конспірації рано чи пізно давала збій.

За деякими винятками (виявлення у 1954 р. архіву Василя Кука в Рожнятинському р-ні Івано-Франківської обл.)⁸, на великі комплекси документів (у т.ч. ділові листи) керівництва бандерівців НКВС і МДБ у повоєнну пору не натрапляли. Однак, чекісти намагалися відстежувати реальні «маршрути» пересування

⁶ ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 29, арк. 170–171.

⁷ Там само, ф. 65, спр. С-9112, т. 7, арк. 90 (конверт).

⁸ Там само, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 20 («Траса»), ч. 5, арк. 17 (конверт), арк. 4 (конверт № 2), арк. 9–11; ф. 65, спр. С-9115 («Звено»), т. 48, арк. 43–73. У цих документах лише згадується про виявлення «архіву» Кука, його повного опису немає.

активістів визвольного руху і по тих «зернятах», які вдавалося відшукати.

Листи Василя Галаси, наприклад, знаходили на станції Заксин повіту Дуба у Чехословаччині у 1947 р., в Олицькому р-ні Волинської обл. у 1949 р., в Острозькому р-ні у 1949 р., у Рівненському та Березнівському р-нах 1952 р. на Рівненщині, Рогатинському р-ні на Івано-Франківщині у 1952 р., у Лепесівському лісі на Хмельниччині у 1953 р.⁹

Так само відшукували епістолярну спадщину Романа Шухевича. Географія виявлення його листів широка: Бережанський район Тернопільської обл. у 1948 р., Городоцький район Львівської обл. у 1948–1949 рр., Золочівський район Львівської обл. у 1949 р., Миколаївський і Стрийський р-ни Дрогобицької обл. (зараз — Львівська) у 1950 р.¹⁰

Вражає розпорошеність епістолярій Василя Кука. Це Тернопільський р-н Волинської обл. у 1946 р., Березнівський р-н Рівненської обл. у 1946 р., Бережанський р-н Тернопільської обл. у 1946 р., Золочівський р-н Львівської обл. у 1947 р., Млинівський р-н Рівненської обл. у 1949 р., Волинська обл. у 1949 р., Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. у 1949 р., Бережанський р-н Тернопільської обл. у 1950 р., Болехівський р-н Івано-Франківської обл. у 1950–1951 рр., Городоцький р-н Львівської обл. у 1950 р., Демидівський р-н Рівненської обл. у 1951 р., Стрийський р-н Львівської обл. у 1951 р., Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. у 1951 р., Козівський р-н Тернопільської обл. у 1951 р., Глибочицький р-н Тернопільської обл. у 1952 р., Лепесівський ліс на Хмельниччині у 1953 р., Рогатинський р-н Івано-Франківської обл. у 1954 р.¹¹ Дивно, чому досі не знайшлося

⁹ Див.: ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 215 (конверт); ф. 13, спр. 372, т. 20, арк. 40–50; т. 75, арк. 204–207; спр. 398, т. 7, арк. 109–110; ф. 65, спр. С-7443, т. 4, арк. 93–101; спр. С-7736, т. 7, арк. 16а (конверт); спр. С-9108, т. 10, арк. 296–298; арк. 266 (конверт).

¹⁰ Див. відповідні маргіналії на листах: Там само, ф. 13, спр. 372, т. 42, арк. 197; ф. 65, спр. С-7447, т. 5, ч. 1, арк. 72–73; спр. С-9079, т. 5, арк. 110–112; т. 20, арк. 147–148; т. 57, арк. 32–33; спр. 19127, т. 18, арк. 382.

¹¹ Див.: Там само, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1, арк. 41 (конверт), арк. 6; ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 180–190; ф. 65, спр. С-7736, т. 3, арк. 145;

жодного письмового артефакту В. Кука за часів, коли він перебував не в Західній Україні, а, наприклад, на Дніпропетровщині.

Листи націоналістичного підпілля працівники НКВС–МДБ УРСР перекладали з української (інколи — з польської¹²) на російську мову, адже діловодство в спецслужбах Радянської України з кінця 1920-х рр. до початку 1950-х рр. велося виключно російською. За нашими спостереженнями, на копіях більше всього залишилося автографів осіб, котрі працювали в управлінні 2-Н МДБ УРСР¹³. Утім, трапляються позначки і працівників МВС. Так, переклад листа Василя Галаси до провідника «477» від 2 квітня 1947 р. виготовив перекладач 6-го Перемишльського прикордонного загону Прикордонних військ МВС Українського округу молодший сержант Соловйов¹⁴.

Крім зазначення назви підрозділу в структурі спецслужби, перекладачі наприкінці перекладу, як правило, зазначали власне військове звання і/чи посаду, інколи — точну дату виготовлення копії. Мабуть не мало значення, яке військове звання мав «драгоман». Так, лист Василя Кука до Миколи Козака за червень 1948 р. переклав генерал-майор Райхман¹⁵. Однак, все ж таки основний тягар несли особи з нижчими офіцерськими званнями — підполковники (Каганович¹⁶), майори (Биков¹⁷, Клименко¹⁸, Форманчук¹⁹), капітани (Ольховий²⁰, Свердлов²¹),

т. 7, арк. 16а (конверт); т. 16, арк. 253 (конверт); спр. С-9079, т. 32, арк. 80; т. 50, арк. 224–226; спр. С-9108, т. 3, арк. 20; спр. 27314, т. 33, арк. 189 (конверт).

¹² Там само, ф. 2 (ББ), оп. 90 (1951 р.), спр. 33, арк. 59.

¹³ Див. приписки про це: Там само, ф. 65, спр. С-7736, т. 8, арк. 313–314; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 59, арк. 20–21; т. 26, арк. 12 (конверт).

¹⁴ Там само, ф. 2 (ББ), оп. 90 (1951 р.), спр. 33, арк. 57–59.

¹⁵ Твердження історика В. Огородніка.

¹⁶ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 52, арк. 269–273.

¹⁷ Там само, спр. 19127, т. 18, арк. 383.

¹⁸ Там само, ф. 13, спр. 398, т. 57, арк. 24–26 (конверт).

¹⁹ Там само, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 2 («Траса»), арк. 192.

²⁰ Там само, ф. 65, спр. С-9112, т. 9, арк. 90–91.

²¹ Там само, спр. С-7736, т. 16, арк. 205–206.

лейтенанти (Бабенко²², Вакуленко²³, Нікіфоров²⁴). Перекладачі, з одного боку, часто спотворювали деякі деталі змісту листів.

Утім, самі того не відаючи, вони зробили гарну послугу нащадкам. Проїшов час, значну кількість унікальних оригіналів листів у радянські часи було знищено, а ось деякі їхні копії російською збереглися. Так підполковнику Кагановичу маємо завдячувати тим, що збереглося скопійоване ним листування між Романом Шухевичем і Василем Куком за січень 1945–1946 рр.²⁵, адже оригіналів даних джерел досі не виявлено.

Крім потреби перекладу з «чужої» як для керівного складу НКВС–МДБ української мови, поставала необхідність і в розшифруванні закодованих (повністю чи частково) ділових листів провідників ОУН(Б) і УПА. Як правило, чекістам це вдавалося. Для прикладу, збереглася повністю розшифрована копія листа Романа Шухевича до Степана Бандери від 22 липня 1946 р.²⁶, багато частково розшифрованих копій листів Василя Галаси за 1949 і 1952 рр.²⁷

Нещодавно дослідник О. Ішук намагався дослідити порядок фондоутворення документів українського визвольного руху в ГДА СБ України. Він виявив, що перша спроба систематизації документів ОУН і УПА (у т.ч. листів) була здійснена у першій половині 1960-х рр. за вказівкою голови КДБ УРСР Віталія Нікітченка. Одним з активних виконавців цього розпорядження став підполковник Махов. Що важливо, при цьому документи надсилалися і з областей. Результатом стало створення багатотомних справ 372, 376, 398 фонду 13²⁸. Однак, порядок форму-

²² ГДА СБ України, ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960), спр. 15, арк. 209–211.

²³ Там само, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, арк. 96–111.

²⁴ Там само, ф. 65, спр. С-9108, т. 2, арк. 244–245.

²⁵ Листи від В. Кука до Р. Шухевича: Там само, ф. 65, спр. С-9079, т. 52, арк. 263–273. Листи від Р. Шухевича до В. Кука: Там само, ф. 65, спр. С-9079, т. 52, арк. 27–30, 257–262, 274–276, 277–281.

²⁶ Там само, ф. 65, спр. С-9115, т. 55, арк. 54.

²⁷ Там само, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 175–177; ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 198–203.

²⁸ Ішук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних доку-

вання фондів 2, 6, 65 (там теж відкрито чимало ділових листів керівництва визвольного руху), ще необхідно дослідити.

У цілому ділові листи провідників ОУН(Б) і УПА збереглися добре. Повністю згаслий текст всього у 4–3 листах провідника Закарпатського краю на ЗУЗ Василя Галаси до провідника Перемишльської округи Мирослава Гука (за 29 червня 1946 р., липень 1946 р., 20 серпня 1947 р.), а також 1 лист Осипа Дякова до провідника Львівської округи «Бора», написаний у вересні 1948 р. Трапляються і тексти «на межі» згасання. Вже зараз листам Василя Галаси до Мирослава Гука, які датовано 15 вересня і 31 жовтня 1946 р. відповідно, конче необхідна допомога реставраторів²⁹.

Загалом, в історії ГДА СБ України систематичного відновлення пошкоджених артефактів, як це притаманно для будь-якої класичної архівної установи, не було. Реставрували лише те, що було потрібне для поточної оперативної роботи. Станом на 1951 р. графологічну експертизу рукописів здійснювало відділення «Д» МДБ УРСР³⁰. Так, у 1953 р. працівники відділення графічних досліджень 3-го спецвідділу МВС УРСР відновлювали тексти кількох розірваних на шматки листів українських повстанців³¹. Графологічна експертиза задля ідентифікації автора проводилася кабінетом дослідження документів МВС УРСР в 1954 р.³²

Хоча зміст листів керівництва ОУН(Б) і УПА має істотний інформаційний потенціал, треба обов'язково зважати на його обмеженість. У документі ОУН(Б) «Конспірація», який, очевидно, набув поширення після радянсько-німецької війни, наголошувалося, що листи-«естафети» можна писати тільки в лаконічній формі й лише у екстрених випадках. Заборонялося згадувати будь-які «звання» — провідник, командир і т. д. Не можна було вказувати місце розташування організації, лінію зв'язку, організаційні клітини, персональні дані, місця в організації,

ментів (1959–1964 рр.) // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2009. – № 1. – С. 87–90.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 56, 76–77.

³⁰ Там само, ф. 2 (4 Упр.), оп. 38, спр. 2, арк. 248.

³¹ Там само, оп. 39 (1956 р.), спр. 9, т. 9, арк. 172.

³² Там само, оп. 38, спр. 18.

які займають члени, де члени розташовуються, організаційні інструкції, зміни у діяльності організаційної клітини, плани роботи організації. Рекомендувалося писати кодом чи шифром про організаційну побудову, давати характеристику членів організації, зміни в організації. Заборонялося зовсім писати про «кількість членів, озброєння, стан продовольчих і технічних складів, точні лінії зв'язку». Коли адресат прочитав «штахетку», він її одразу мав знищити³³.

Які основні сюжети проанотованого нами листування провідників ОУН(Б) і УПА?

Одна з наріжних тем — обговорення поточних, важливих і не дуже, «внутрішніх» організаційних справ. Проводився жвавий обмін думками щодо нарад, навчання організаційного активу, візитів, поїздок провідників та командирів, підробки необхідних для безпечного пересування документів. Йшлося про рейди, діяльність кур'єрів, специфіку пересування в «ураженій» радянською владою місцевості, пункти зв'язку.

Попри заборону, в листах часто відкрито йшлося про фінансові справи. Роман Шухевич, наприклад, скаржився у листі від 26 січня 1947 р. на адресу «1516», що чомусь не одержав 100 тис. крб. і 1,4 тис. польських злотих. Містилося прохання вияснити причини зволікання³⁴.

Детально відстежувалися випадки загибелі і смерті підпільників, особливо керівного активу (Бусол, Клячківський). Як видно з листів, після смерті останнього виникла проблема з наступником³⁵. Якщо про смерть Клячківського Шухевич дізнався швидко, то вістка про загибель у Чехословаччині Дмитра Маївського-«Тараса» і Дмитра Перебийноса-«Грицяя» надійшла йому не по «гарячих слідах», а лише в квітні 1946 р.³⁶. Не виключено, що були проблеми із зв'язком. Недаремно С. Бандера, який з 1945 р. перебував у американській зоні окупації Німеччини,

³³ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 17, арк. 117.

³⁴ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 5, арк. 110–112.

³⁵ Там само, т. 52, арк. 269–273.

³⁶ Там само, арк. 247–248.

намагався, часто безрезультатно, налагодити зв'язок з підпіллям ОУН(Б) на УЗ. Функціонування зв'язку виявилось слабкою ланкою бандерівського руху, в яку швидко проникли співробітники МДБ. Однією з відомих провокацій останньої структури стала, наприклад, радіогра з ЗЧ ОУН від імені члена Проводу ОУН(Б) на УЗ Петра Федун³⁷.

Не обходили стороною учасники епістолярного діалогу і «внутрішні» конфлікти. Зокрема, не давала їм спокою проблема «далеківців» — опозиції в ОУН(Б) на Волині, яка з кінця 1945 р. громадилася навколо Степана Янишевського-«Далекого» і виступала проти бездумної «чистки» Службою безпеки організаційного активу від радянських агентів³⁸. Санкцію на «полювання на відьом» надав провід ОУН(Б) на ПЗУЗ на чолі з Миколою Козаком-«Смоком». До речі, в листах описувалися особисті конфлікти — між лідерами визвольного руху в Україні. Так, Роман Шухевич з прохолодою ставився до Василя Кука³⁹. Існували певні проблеми між Миколою Козаком-«Смоком» і Шухевичем⁴⁰.

Турбували учасників епістолярного діалогу (Петро Федун, Василь Кук) і негаразди у Закордонних Частинах ОУН, зміни у програмових засадах Української Головної Визвольної Ради (заміна положення про боротьбу за УССД ідеєю про відновлення УНР)⁴¹. Василь Кук також критикував УНРаду⁴². Мовляв, під «дахом» цієї структури так і не вдалося об'єднати різні еміграційні напрямки українства. Щоб «конфлікту думок» не сталося в ОУН(Б) на УЗ, провідники всебічну увагу приділяли дисципліні кадрів.

Цікаво також спостерігати Шухевича, Кравчука та інших у несподіваному ракурсі редакторів та критиків пропагандистсь-

³⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, арк. 69–74.

³⁸ Там само, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (Рівненська обл.), спр. 4, т. 1, арк. 142.

³⁹ Там само ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, арк. 23–25; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 257–261.

⁴⁰ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 257–261.

⁴¹ Там само, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 48, арк. 25–35.

⁴² Там само, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 180–190.

ких видань, некрологів. Роман Шухевич особисто рецензував некролог на командира УПА-Північ Клячківського⁴³. Керівництво також обмінювалося правками до навчальних розробок, листівок, брошур та іншої «поточної» пропаганди.

Провідники ОУН(Б) і УПА постійно аналізували ворожі джерела інформації. У листах йдеться про прочитані книжки, причому не лише українських авторів, оглядаються свіжі радянські та польські газети⁴⁴. Василь Кук ділився зі адресатами враженнями від почутого на радіо «Голос Америки»⁴⁵. Як справжні розвідники, керівники повстанського руху вивчали права, надані громадянам Конституцією СРСР, виборчу систему держави⁴⁶ (Федун Петро), військовий бюджет (Шухевич Роман)⁴⁷, аналізували статистику про розвиток економіки країни. Недаремно активний борець з українським націоналізмом, працівник НКВС УРСР Сергій Карін назвав вишкільного референта Проводу ОУН(Б) на УЗ Якова Бусола-«Галину» «фанатиком цифр і економічних викладок»⁴⁸. Складається враження, що Василь Кук чи Дмитро Маївський знали марксизм-ленінізм краще, ніж такі маститі їхні опоненти як, наприклад, Сергій Карін.

Роман Шухевич в листі до Василя Кука під враженням від прочитаної книги англійця Джинса погрожував розкритикувати діалектичний матеріалізм⁴⁹. Предметом дошкульної критики Кука стали політичні погляди («філософія») Дмитра Донцова⁵⁰.

⁴³ ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 27–30.

⁴⁴ Особливо вирізнявся своїм пієтетом до преси Василь Галаса: Там само, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 57–61, 69–73.

⁴⁵ Там само, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 180–190; ф. 13, спр. 376, т. 87, арк. 134.

⁴⁶ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 38, арк. 97.

⁴⁷ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 280–281.

⁴⁸ Ковальчук В. Шухевич прагнув зв'язатися з Тичиною чи Богомольцем // Країна. – 2010. – 7 травня. – № 16. – С. 56.

⁴⁹ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 280–281.

⁵⁰ Там само, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 8, арк. 305–311.

Таким чином, лідери націоналістичного руху були не лише «вояками-практиками», але й розумілися на літературі, філософії.

Активно обговорювалися міжнародні події, зокрема антагонізм між двома «імперіалізмами» — капіталістичним і радянським. Василь Кук доводив до відома підлеглим, що «ось-ось розпочнеться Третя Світова війна», в якій зіткнуться інтереси Радянського Союзу — з одного боку і США та Англії — з іншого⁵¹. Зачіпала підпільників і війна в Кореї (1950–1953 рр.)⁵². Керівники бандерівців усвідомлювали, що вони не одні у світі ведуть «боротьбу за визволення народу» — шукали контактів з націоналістичним підпіллям Естонії та Литви⁵³, вихідцями з польської Армії Крайової.

Цінними є свідчення підпільників про хід встановлення радянської влади на західноукраїнських землях. Вони відслідковували радянські «проекти» на ЗУЗ — форсовану колективізацію, насичення місцевої адміністрації вихідцями «зі сходу», післявоєнну грошову реформу⁵⁴.

Зокрема, Роман Шухевич постійно цікавився не лише конкретною інформацією про підрозділи Червоної Армії. В одному зі листів до Василя Сидора за 1945 р. він констатував, що червоноармійці, повертаючись після звільнення країн Східної Європи від нацистів назад, критикують радянські колгоспи⁵⁵. Командир УПА також цікавився ходом створення військових містечок і складів зброї. Абсолютно забута подія — пропозиція «Сови» (дехто припускає, що за цим псевдонімом Шухевича) про переговори, викладена у листі від 10 квітня 1948 р. до першого секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького⁵⁶.

⁵¹ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 26, арк. 178–191; ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, арк. 206–219.

⁵² Там само, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, арк. 206–219.

⁵³ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 75, арк. 198–203.

⁵⁴ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 5, арк. 108–109.

⁵⁵ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 134–135.

⁵⁶ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 63, арк. 103 (конверт).

Вербування працівниками МДБ агентів, створення ними псевдоповстанських структур (наприклад, організації ОБЗВУ⁵⁷, агентурно-оперативних груп), блокада лісових масивів, ув'язнення підпільників у тюрмах — все це добре відображається у листах. В травні 1949 р. Роман Шухевич у листі до «Дем'яна» застерігав, що працівники МДБ намагаються вербувати агентів навіть серед оунівської рідні та коханок⁵⁸. Радянські спецслужби часто «перегравали» бандерівців, «обплутуючи» підпілля агентурою. Варта уваги, наприклад, історія з захопленням провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ Василя Галаси, «розіграна» МДБ за участю радянського агента — колишнього провідника Кам'янець-Подільської округи Подільського краю ОУН(Б) на ЗУЗ⁵⁹.

З епістолярію складається уявлення про протидію українського націоналістичного підпілля діяльності радянського партійного активу, виборам у Верховну Раду СРСР, включенню Західної України до складу УРСР, тощо. В. Кука зацікавило вбивство радянського публіциста Ярослава Галана⁶⁰. З проханням надати всебічну інформацію про цю резонансну подію він звернувся до керівника львівського підпілля Романа Кравчука.

У листах керівний актив ОУН(Б) на УЗ уважно відстежував настрої українських громадян, їх ставлення до радянської влади та ОУН і УПА. Яків Бусел, наприклад, встановив, що цивільні українці налаштовані проти проведення переговорів між УПА та радянською владою у 1945 р.⁶¹ Фіксувалося все те, що могло дискредитувати «совіти» перед цивільними — переселенські акції 1944–1946 рр., зокрема виселення українства до Сибіру⁶² та Середньої Азії⁶³, акція «Вісла», голод 1946 р.⁶⁴ тощо.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 20, арк. 261–273.

⁵⁸ Там само, ф. 13, спр. 398, т. 23, арк. 215–217.

⁵⁹ Листи Василя Галаси до «Скоба» див: Там само, ф. 2 (4 Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 33 (КНС «Закат»), арк. 19–26; ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, арк. 171–173; ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 26, арк. 180.

⁶⁰ Там само, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, арк. 205–206.

⁶¹ Там само, т. 2, арк. 450 (конверт), арк. 16–17; 450 (конверт), арк. 9–10.

⁶² Там само, спр. С-9108 (Справа-формуляр на Галасу В.), т. 3, арк. 20.

⁶³ Там само, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 5, арк. 110–112.

Загалом провідники визвольного руху тверезо оцінювали стан, в якому після війни опинилися цивільні українці, намагалися надавати їм допомогу. Наприклад, всіляко підтримувалися родини повстанців. Однак, інколи бандерівці неадекватно оцінювали події. Так, вони чомусь вважали, що потрібно популяризувати УГКЦ, хоча популярність греко-католиків, як правило, не виходила за межі Збруча. З іншого боку, керівники критикували окремих греко-католиків за спотворення образу бандерівщини. У березні 1950 р., наприклад, Роман Шухевич написав діячу УГКЦ, члену президії УГВР Хмелевському листа, в якому дорікнув, мовляв редемпторист о. Девохт неправильно проінформував Папу Римського про визвольну боротьбу в Україні⁶⁵.

У листах помітне намагання лідерів визвольного руху реформувати ОУН(Б) і УПА, адже радянські виклики післявоєнного часу диктували своє. У 1945 р. Роман Шухевич видав наказ про подрібнення УПА на невеликі боївки і переведення останніх у глибоке підпілля. Де-факто це означало кінець для багатьох збройних формувань УПА. Але головний командир УПА не мав сталої думки. У листі до Дмитра Маївського Шухевич від 17 жовтня 1945 р., наприклад, він виступив проти ліквідації УПА⁶⁶. Зате зміст його недатованого листа до Василя Сидора протилежний⁶⁷. Так само наказується подрібнити підрозділи УПА на невеличкі боївки й перевести їх у підпілля у листі Шухевича до «Йордана» від 16 серпня 1945 р.⁶⁸ Йшло активне обговорення планів «Олег»⁶⁹, «Дажбог», «Оса»⁷⁰. Оунівцям рекомендувалося в деяких випадках виступати від імені УГВР⁷¹.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 6, арк. 183–187.

⁶⁵ Там само, ф. 65, спр. С-9079, т. 20. («Берлога». Київська колекція. Додаток), арк. 147–148.

⁶⁶ Там само, т. 3, арк. 138–139.

⁶⁷ Там само, ф. 13, спр. 372, т. 18, арк. 134–135.

⁶⁸ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 54, арк. 289–290.

⁶⁹ ГДА СБ України, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 7, арк. 16а (конверт).

⁷⁰ Там само, ф. 13, спр. 376, т. 87, арк. 301 (конверт).

⁷¹ Там само, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, арк. 280–281.

АРСЕНИЧ-БЕРЕЗІВСЬКИЙ МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ

[«Карпо»(1946), «Березовський», «Дем'ян», «Григір», «Максим», «Михайло», «432»]

(27.09.1910, с. Нижній Березів Косівського р-ну Івано-Франківської обл. — 23.01.1947, біля с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл.)

Походить з селянської родини. Навч. у Стрийській гімназії (1929) та на юридичному ф-ті Львівського ун-ту (до 1936). Член УВО, ОУН (1929). Заарештовувався польською владою. Провідник громади укр. політв'язнів у львівських «Бригідках» (1937–1938). Учасник Конгресу українського студентства (Львів, 03.1939). У 1939 навчався («проходив військовий вишкіл») під Краковом. Відповідальний співробітник СБ Краківського КП ОУН. З 02.1940 — керівник військової розвідки Револуційного проводу ОУН. Керівник СБ ОУН(Б) на УЗ (03.1941–01.1947). Нагор. Золотим хрестом заслуги ОУН (1946). Застрелився разом з дружиною Гунько Г. в оточенні спецгрупи МДБ. 02.02.1997 у с. Нижній Березів відкрито меморіальну дошку з барельєфом на честь М. Арсенича-Березівського.

* * *

До «Кучми» [Козак М.].
[Від 20 жовтня 1946 р.].

У фрагменті листа зазначається, що автора нагороджено Золотим Хрестом заслуги. Також міститься прохання автора продублювати пошту за № «1/46», «3/46», яка нещодавно надійшла йому. Подаються вказівки щодо вшанування пам'яті «Мітли» [Присяжнюк О.], організаційної роботи, фіксації результатів виконаних доручень. Автор листа обіцяє навесні надати кадрову допомогу та вказує, як краще це нове підкріплення розташувати на території, підконтрольній адресату. Подаються вказівки у справі «Далекого» [Янишевського С.], щодо розробки радянської агентури тощо.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (1953 р.), спр. 4, т. 1, спр. 96–111. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений оперуп. УББ МВД УРСР мол. лейт. Вакуленком 13.02.1947 р.

* * *

До «205» [Шухевич Р.]
Від 11 січня 1947 р.

У листі повідомляється, що записку від 08.12.1946 р. адресат отримав. Автор подає власне бачення розвитку конфлікту між СРСР і західноєвропейськими країнами. Висловлюються судження щодо можливого початку III-ї Світової війни. Автор рецензує статтю «Атомград» з журналу «Новое время» про будівництво у Таджикиській РСР центру дослідження атомної енергії. Також він аналізує причини поразки ОУН і УПА у боротьбі з більшовизмом, зокрема описує катастрофічний стан у Чортківській окрузі ОУН(Б). Характеризує діяльність радянських спецслужб, інформує про передачу адресату двох листів за № 2/46 від 5.11.1946 р. та № 3/46 від 20.11.1946 р. Пропонується на затвердження низка інструкційних вказівок для покращення організаційної роботи. Згадуються: «Мирон» [Дякун Я.], «Роберт» [Мельник Я.], «Митар» [Лівий В.], «Зов» [Кмит Д.] та інші провідники ОУН(Б) на Львівщині та Дрогобиччині. Йдеться про провокацію МДБ — діяльність організації «ОБЗВУ».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 23.01.1947 р. біля с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. під час чекістсько-військової операції з ліквідації Арсенича М.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 20, спр. 261–273. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 2 (ББ), оп. 90 (1951 р.), спр. 33, спр. 37–53; ф. 13, спр. 372, т. 23, спр. 106–122; ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 348–364; т. 50, спр. 112–127; спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 29, спр. 232–249. Інші копії.

БУСЕЛ ЯКІВ ГРИГОРОВИЧ

[«Благий», «Галина», «Дніпровий», «Заславський», «Київський», «Роман Галина», «Шахтар» (1945), «121»]

(26.01.1912, м. Митава біля Риги, Латвія (за ін. даними — Кальварія біля Вільнюса, Литва) — 15.09.1945, с. Бишки Бережанського р-ну Тернопільської обл.)

Навч. у Рівненській укр. гімназії. Був студ. юридичного ф-ту Львів. ун-ту (1932–1933). Член ОУН, організатор націоналістичного підпілля на Клеванщині (поч. 1930-х), член проводу Рівненської округи ОУН. Заарештований польською поліцією (1933–1936, 1937–1939). У 1936–1937 — організ. реф. КЕ ОУН ПЗУЗ. З 09.1939 — член реф. пропаганди Проводу ОУН. Учасник II-го ВЗ ОУН (31.03.–03.04.1941). У 06–08.1941 організовував укр. держ. життя на Волині та Поліссі. З 1941 — керівник адм. відділу Рівненської обл. управи. Кін. 1941–1944 — реф. пропаганди КП ОУН на ПЗУЗ. Ініціатор та ідеолог боротьби проти німецької окупації України. Шеф пол. штабу і кер. політ-виховного відділу вій. штабу УПА на Волині, згодом УПА-Північ. Редактор видань ОУН і УПА на ПЗУЗ. Взимку–навесні 1944 був в.о. ком. УПА-Північ. Учасник III-го НВЗ ОУН (21–25.08.1943). Член Проводу ОУН(Б) на УЗ (08.1943–09.1945). Ініціатор створення НВРО (06–07.1944). Співробітник ГОСПу ОУН (літо–осінь 1944), реф. політ. вишколу проводу ОУН (11.1944–літо 1945), реф. пропаганди проводу ОУН(Б) на УЗ. Керівник політ-вих. відділу ГВШ УПА (кін. 1944–вересень 1945). Загинув у бою з опергрупою НКВС УРСР. Посмертно відзн. Золотим Хрестом заслуги УПА і званням полковника УПА.

* * *

До «провідника» [Кук В.]
[1945 р.]

Автор повідомляє, що надалі всі листи від нього будуть підписуватись псевдонімом «Шахтар». До нього просить писати як до «ОТ-13». Також автор інформує про отримані оперативні відомості (агентура, діяльність радянської влади) з ПЗУЗ. Йдеться про арешт і використання з пропагандистською метою «Рудого» [Литвинчук І.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 14–15. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

Друже «С-Вар» [Кук В.]
Від 06 травня 1945 р.

Автор інформує, що він перебуває у «Байди». Пояснює, чому не забрав літературу в «Митаря». Звітує про виконану

ним пропагандистську, видавничу і виховну роботу серед підпілля ОУН(Б).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 1. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 15 травня 1945 р.

Автор оповідає про діяльність радянської влади та збір податків на своїй території. Також він інформує, що на момент написання листа він перебував разом з «Чупринкою» [Козак М.] та «Романом». Повідомляється про акції, проведені радянською владою під час блокади лісових масивів (16-30.04.1945 р.) та кадрові втрати. Містяться відомості про відсутність зв'язку з «Байдою», «Ярославом» та «Карпатцем». Також йдеться про ставлення населення до періоду перемир'я між УПА і радянською владою.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 16-17. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До провідника [Кук В.].
Від 21 травня 1945 р.

Йдеться про підготовку кур'єрської групи у складі «Чупринки» [Козак М.] і «Романа» з поштою до адресату, відсутності кур'єрів від «Байди». Повідомляється про смерть «Аріяна» (12.02.1944) та «Мітли» [Присяжнюк О.] (25.02.1944), акції проведені радянською владою з 16.04 по 25.05.1945 р. Описується стан підпілля. Автор інформує керівництво про проведення нарад та вишколів.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 2. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 15 червня 1945 р.

У листі автор описує нові тактичні прийоми, які використовувала радянська влада у боротьбі з націоналістичним підпіллям. Говориться про негативне ставлення населення до звернень радянської влади про перемир'я з УПА та щодо виходу з повинною. Обговорюється міжнародно-політична ситуація, зокрема щодо можливості початку III Світової війни. Подано список осіб, що загинули у 1945 р. Також автор стверджує, що передає на рецензію підготовлену ним брошуру «Більше революційної пильності».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 9-10. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 19 червня 1945 р.

У листі автор звітує про виконану ним організаційну роботу, проведені наради і вишколи. Також описується оперативна ситуація в терені у зв'язку з репресивно-каральною діяльністю більшовицької влади з ліквідації націоналістичного підпілля.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 26-27. Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 24 червня 1945 р.

У листі автор повідомляє про виготовлення, хід редагування, передачу інструктивних і пропагандистських матеріалів («Більше революційної пильності», «Протокол Степанівського»). Інформує про смерть «Чумака» з боївки «Максима», який розірвав себе гранатою.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 13. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 29 червня 1945 р.

У листі автор описує ситуацію в терені після відмови повстанців добровільно вийти з «лісів». Посилилася репресивно-каральна діяльність радянської влади (блокади, засідки, кількість, озброєння). Також автор інформує про передачу матеріалів до «Українського перця», що надійшли від «Аскольда».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 26–28. Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 02 вересня 1945 р.

Автор інформує адресат про проведену ним роботу в оунівських теренах «Одеса» і «Москва» на ПЗУЗ. Обговорюється справа агента «Тарана», діяльності агентури з СУЗ. Також повідомляється, що разом з листом передається протокол допиту Кісімова. Повідомляється про оперативну ситуацію (дислокація радянських військ, акції, озброєння).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 11–12. Фотокопія оригіналу, рукопис.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
Від 16 вересня 1945 р.

Автор оповідає обставини загибелі «Максима» («Сухота») 28.07.1945 р. та повідомляє про отриману пропагандистську літературу. Також звітує про виконання інструкції про орієнтацію на власні революційні сили. Обговорюються питання політичної ситуації в світі. Також автор відповідає на питання поставлені адресатом у попередніх листах організаційного характеру та описує оперативну ситуацію в терені (дислокація радянських військ, акції, озброєння).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 3–8. Фотокопія оригіналу, рукопис.

ГАЛАСА (ГАЛАДЗА) ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ

[«Біс», «В'юн», «В. Назаревич», «Дніпровський», «Д. Стрибун», «Зенон», «Зенон Савченко» (1949, 1952), ««КРС»(1952), «ММП» (1952), Мосейчук» (1953), «Н» (1946–1947), «Назар» (1946–1948), «О. Левенко», «Онуфрій» (1953), «Орест», «Орлан» (1948–1949), «ПСЛ» (1952–1953), «Рак» (1952), «Я» (1950–1953), «Ятер» (1951–1953), «22-44», «33», «97», «155» (1949–1950), «449» (1951), «1648» (1948–1949), «1814», «2736» (1951), «12611» (1949), «55555» (1949)]

(12.11.1920, с. Білокриниця Підгаєцького р-ну
Тернопільської обл. — 05.10.2002, м. Київ)

З робітничої сім'ї. Відвідував чотирирічну школу. Член ОУН (1937). Районний провідник юнацтва ОУН (кін. 1937). В'язень польських (1939) та радянських (11.1939–06.1940) тюрем. Родину вивезли до Сибіру, тому що відмовилася від співпраці з органами НКВС. З осені 1940 — на нелегальному становищі. Навчав юнацтво ОУН в Бережанському р-ні. З 07.1941 — пропагандист Тернопільського повіту ОУН. Провідник Тернопільської, Чорківської, Бережанської округ (06.1942–01.1943). З 05.1943 керував ОУН на Перемишльщині (Польща). Творець перших підрозділів УПА на Перемишльщині (поч. 1944). У травні 1945 був призначений заступником провідника Закерзонського краю ОУН(б, працював референтом пропаганди Перемишльщини і Лемківщини. Одружився з працівницею УЧХ Черемиського надрайону Марією Савчин («Марічка»). Займався зв'язком між УПА і Західною Європою (через Чехословаччину). Готував підрозділи УПА до рейду в Словаччину (1946). Після операції «Вісла» та розпуску загонів УПА (09.1947) повернувся в Україну. З 07.1948 — провідник ОУН(Б) на ПЗУЗ. З літа 1950 — член Проводу ОУН(Б) на УЗ. У 1952 кооптований до УГВР. Полковник-політвиховник УПА (06.1953). У серпні 1952 – липні 1953 р. перебував на Поділлі. 11.07.1953 був захоплений спецгрупою МВС під с. Ямпіль Білогірського р-ну Кам'янець-Подільської обл. (зараз — Хмельницька). Далі сидів у в'язницях МВС-КДБ Києва і Москви. 10.06.1958 засуджений до 10 р., покарання відбував у ВТК Житомира і Біличів (Київська обл.). 10.06.1960 р. Президією ВР СРСР був помилуваний. Помер у Києві. Похований на Берковецькому цвинтарі.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 3 квітня 1946 р.

Міститься застереження, що до адресата мають прийти бійці УПА. Їх необхідно прихистити і нагодувати, нагадується у листі.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 41. Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника» [Старух Я.].
Від 25 квітня 1946 р.

Автор листа просить відправити повстанця «Дона» з низкою доручень до невідомого, зазначає тематику розмови з ним. Також йдеться про пошту, надіслану до провідника «С.» [«Стяг», Старух Я.].

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 33–34. Оригінал, рукопис.

* * *

До «П.» [«Потап», Кап'як В.].
Від 29 квітня 1946 р.

У листі описуються: акція виселення українців з Томашівщини, північної Грубешівщини, brutальне ставлення Війська Польського до населення, оборонні акції відділу «Вовки II» та інших відділів УПА, боротьба з НКВС тощо.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 6, спр. 38–39. Фотокопія оригіналу, машинопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 19 червня [1946 р.].

Зазначається про загибель 13.06.1946 р. «Летуна» [Мандрика І., референт СБ Перемишльського надрайону]. Запропоновано надсилати кореспонденцію та речі для «12», «РАР», «Р». Автор також інформує, що одержав посилку від «R-zet».

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 42–43. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 29 червня 1946 р.

Текст згас.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 44. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Липень 1946 р.

Текст згас.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 45. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 2 серпня 1946 р.

Автор інформує, що передає адресатові брошуру «Рейди і робота серед польської організації» та пропагандистські звер-

нення до польського цивільного населення. Зміст останнього звернення рекомендується доповнити. Зазначається, скільки треба надалі виготовляти листівок, брошур, звернень. Міститься прохання роздрукувати повстанські гасла, а також їх поширити серед населення, подати рішення якогось суду.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 48–51. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 2 серпня 1946 р.

Йдеться про відхід «Лугового». Автор пояснює, що «Луговий» забрав його акумулятор, а свій залишив. Наказує адресатові негайно прибути до нього на зустріч для вирішення організаційних питань, розтиражувати та розповсюдити пропагандистську літературу.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 46–47. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Галини».
Від 27 серпня 1946 р.

У листі автор інформує про те, що до адресата мають прибути на постій «гості». Зазначається, яким чином їх потрібно зустрічати, розмішувати, годувати, тощо.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 52–53. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 7 вересня 1946 р.

Автор листа повідомляє, що збирається з «Хмарою» в інший терен, тому бути присутнім на організаційному суді не зможе. Він просить надіслати йому звіти, приклади газетних публікацій. Також автор подає приклади, яким чином покращити роботу підпільної ланки, якою керує адресат.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 54–55. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 15 вересня 1946 р.

У листі автор просить передати йому зброю («МП» або «ППШ»). Також міститься вказівка підготувати речі для від'їзду підпільника, псевдонім чи ім'я якого не уточнюються, до «1001».

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 56. Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 30 вересня 1946 р.

Автор листа просить налагодити безперервну роботу видавничого сектору, вказує що саме і в якому обсязі необхідно копіювати. Він також повідомляє, що *квіти* [квитанції, різновид документа], копії з газет, пропагандистську літературу надішле наступного дня. Справа «Вуйка» буде вирішена за кілька днів, резюмується у листі.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 57–61. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 3 жовтня 1946 р.

Автор листа просить повідомити чи вже почався рейд. Міститься прохання надіслати пропагандистську літературу, підготувати документи для «Любка» і «К [...]» ще до виборів.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 62. Оригінал, рукопис.

* * *

До «дорогих друзів».
Від 5 жовтня 1946 р.

Автор просить надати своїй дружині матеріальну допомогу (одяг). Також він пропонує їм написати «відкритий лист».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 6, спр. 179. Фотокопія з оригіналу, рукопис. Окремі ділянки листа пошкоджені; спр. 180–181. Копія.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 9 жовтня 1946 р.

Йдеться про справу «Вуйко» [Коханський В.?]. Перераховуються кількість і назви виготовленої пропагандистської літератури. Міститься прохання провести навчання командирів. Наводиться огляд ситуації в терені, виконана організаційна робота.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 63–66. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 12 жовтня [1946 р.].

Міститься прохання до адресата прийняти на постій упродовж 2-х днів підпільника, псевдонім чи ім'я якого не уточнюються. Повідомляється також про спрямування декількох груп підпільників з пропагандистськими матеріалами у невідомі терени. Висловлюється зацікавлення долею «1001» [Старух Я.].

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 67–68. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 13 жовтня [1946 р.].

Автор документа просить підготувати підпільний осередок до зими (криївки, харчі). Міститься вказівка надіслати «свіжі» вирізки з польських газет. Подані вказівки щодо друку пропагандистських листівок та літератури.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 69–73. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 18 жовтня [1946 р.].

У листі автор інформує про те, що через активізацію Війська Польського не зміг прибути на зустріч.

Документ виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 74–75. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 31 жовтня [1946 р.].

Автор листа повідомляє про відправлення до адресата «Крука» [Яньо-Крук Б.?]. Останній має забрати «торбу» разом зі звітними документами.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 76–77. Оригінал, рукопис. Текст згасає.

* * *

До «дорогих друзів провідників».
Від 20 листопада 1946 р.

У листі йдеться про прибуття «Бум». (його затримав «Клим») і «Риб.» (не привіз радіопередавача). Автор також пише, що потребує доларів, цигарок. До листа автор додав збірник матеріалів, які брав раніше для переписування. Йдеться про скрутне становище населення, яке потерпає від голоду.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 6, спр. 183–187. Фотокопія з оригіналу, рукопис; спр. 188–189. Копія.

* * *

До «Мирона» [Дякон Я.?].
[1946 р.].

Автор інструктує адресат щодо підготовки звернень до інтелігенції Польщі, вказуючи на необхідність пояснення чому радянська влада є репресивно-каральною. Інформується, якими методами необхідно друкувати листівки і звернення до представників радянської влади, як потрібно все це розповсюджувати.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 35–37. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
[1946 р.].

Автор зазначає, що передає адресатові 50.000 злотих. Він просить передати йому *посвідки* УЧХ і підстаршинської школи УПА (її назва не вказана). Подано рекомендації щодо діяльності копіювального сектору та вказано, що і як треба тиражувати. Також наводяться пропозиції щодо покращення організаційної роботи. Міститься прохання вийти до автора на зустріч для обговорення поточних питань.

Оригінал листа був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В. На останньому аркуші є відбиток круглої печатки: «Український червоний хрест. 4375».

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 38–40. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.».
Від 25 грудня 1946 р.

Автор інформує про передачу 100 прим. «Чужинці...», «Відозва на Різдво», просить їх розмножити та розповсюдити. Також ставить питання коли відходить «Чуйко» та які новини в терені.

Документ був вилучений 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 78. Оригінал, рукопис.

* * *

Друже «К.» [Гук М.].
Від 30 січня 1947 р.

У листі автор повідомляє, що останню пошту і 2 пакети отримав. Також міститься прохання надіслати додаткові пропагандистські матеріали. Подаються пропозиції щодо змісту і виготовлення матеріалу «Під бойовими прапорами УПА».

Автор просить надалі писати на адресу «19-46», а не на «1001» [Старух Я.], тому що останньому це не подобається.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В. На першій сторінці у правому горішньому куті міститься відбиток печатки: «Вплинуло дня 30/1.1947 р.».

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 121–124. Оригінал, рукопис.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 7 лютого 1947 р.

Автор нарікає, що чомусь не одержав «чорну штафету». Він також не може зрозуміти, чому адресат прибув на зустріч без попередньої домовленості. Ним подані критичні зауваження щодо змісту виготовленої адресатом брошури «Причинки до релігійного терору». Також автор листа повідомляє, що УБП має групову світлинку, на якій присутній адресат.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 125–129. Оригінал, рукопис.

* * *

До «дорогого друга».
15 березня 1947 р.

У листі автор інформує, яким чином пережив зиму. Подає відомості про діяльність польської влади та зазначає про кадрові втрати. Інформує про кількість висланих кур'єрів на територію ПЗУЗ та СУЗ, виготовлення пропагандистських листівок та літератури.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 130–143. Оригінал, рукопис.

* * *

До «12».
Від 2 квітня 1947 р.

Автор листа повідомляє про діяльність польської влади, спрямовану проти осередків ОУН(Б). Йдеться про причини затримки кореспонденції. Перераховуються кількість та назви пропагандистських листівок і літератури, які автор надсилає разом з листом.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 151–156. Оригінал, рукопис.

* * *

До «провідника «477»».
Від 2 квітня 1947 р.

Автор інформує, що дізнався про ліквідацію санітарного пункту, великі кадрові втрати. Повідомляє про свій перехід в інший терен [можливо в Україну з Польщі], скликання організаційного суду, призначення «Вернигори» на посаду військового інструктора. Також подаються вказівки для сотень УПА на літо 1947 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (ББ), оп. 90 (1951 р.), спр. 33, спр. 67–69. Копія, машинопис. Переклад з польської на російську мову, здійснений перекладачем 6-го Перемишльського прикорд. загону мол. серж. Соловйовим; спр. 57–59. Інша копія.

* * *

До «К.» [Гук М.].
Від 20 серпня 1947 р.

Текст згас.

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 168. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Ігоря» [провідник району «9-V» на Перемишльщині].
Від 10 вересня 1947 р.

Автор просить адресата перейти на Лемківщину і організувати діяльність підпілля у тих місцях, де тимчасово витворився вакуум влади. На цю справу є 40 тис. злотих, конкретизується у листі. Також автор інформує адресат про відбуття Кука В. в іншу місцевість (куди саме — не йдеться).

Лист був виявлений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 165–167. Копія, машинопис; ф. 13, спр. 398, т. 7, спр. 100. Копія.

* * *

[Адресат не вказаний] [Бандера С.?].
Від 10 вересня 1947 р.

Супровідний лист до пошти, яку принесли кур'єри «Аркадій» і «Пімста». Описується, як ці кур'єри виглядають. Рекомендується мати справу лише з «Аркадієм». Йдеться про те, що для відновлення боротьби проти радянської влади й з пропагандистською метою у Центральну Європу спрямовуються підрозділи УПА «Бурлаки», «Громенка» і «Бродича». Пишеться про відхід «Мара» зі штабом зі свого надрайону. Автор інформує про результати зустрічі з провідником «Стягом» [Старух Я.]. Конкретизується загибель провідного активу ЗУЗ — «Михайла» [Арсенич М.], «Роберта» [можливо Мельник Я.]. Адресат попереджається, що може отримати пошту від «Трояна» [Кавула П.] з Перемишльщини.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 23.09.1947 р. у Чехословаччині.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 7, спр. 109–110. Копія, машинопис. Переклад з польської мови.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.] і «Володимира».
Від 10 вересня 1947 р.

Автор інформує про прикмети кур'єрів «Аркадія» і «Пімсти», котрі мають привезти свіжу пошту. Він також повідомляє про рейд підрозділів «Бурлаки», «Громенка» і «Бродича» у Східну Європу з пропагандистською метою. Йдеться про дезертирство Лемківського надрайону під кер. «Мира», загибель «Михайла» [Арсенич М.] і «Роберта» [можливо Мельник Я.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 50, спр. 338–339. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кавула П., провідник
Перемишльського надрайону].
Від 18 червня 1948 р.

У листі автор повідомляє про можливі способи і шляхи передачі організаційної пошти.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 1, спр. 281. Оригінал, рукопис.

* * *

До «Трояна» [Кавула П., провідник
Перемишльського надрайону].
[1948 р.]

Автор відміняє прибуття кур'єра «Скорого». Інформує про зміну місця зберігання організаційного архіву. Повідомляється про нові канали зв'язку, через «Рена».

Документ є додатком до виписки зі контррозвідувального звіту № 28 Управління Прикордонних військ МВС Українського округу.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр на Галасу В.), т. 1, спр. 341. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1230» [Степанюк О., провідник Брестської округи ОУН(Б)].
Від 17 січня 1949 р.

У частково зашифрованому листі проаналізована робота на теренах Волинської обл. та в Білорусії. Подаються вказівки для керівників проводу ПЗК «Москва» у справах встановлення контактів з литовським та естонським підпіллям, щодо функціонування навчально-виховного процесу. Міститься критика роботи підпільника «Шаха».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 08.01.1949 р. у ліквідованого повстанця на території Дубнівського р-ну Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 75, спр. 198–203. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 6, спр. 56–64; спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 35, спр. 10–21. Інші копії.

* * *

До «171» [Шухевич Р.]
«153745» [Лютий 1949 р.].

У листі автор повідомляє про посилену активність чекістсько-військових груп у весняно-літній період з ліквідації націоналістичного підпілля. Стверджується, що втрат у підпорядкованому йому відділі немає. Йдеться про посилену роботу над «Олегом» [робота над легалізацією підпільників], підпорядкування автором територій після смерті «Смока» [Козак М.]. Також згадується «Дубовий» [Литвинчук І.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 09.09.1949 р. у Рогатинському р-ні Станіславської обл. (зараз — Івано-Франківська) під час чекістсько-військової операції у керівника пункту зв'язку проводу ОУН(Б) на УЗ «Дуна» [Тихолис П.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 7, спр. 16а (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 15–16; спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»), т. 2, спр. 316–317. Копії.

* * *

До «6293» [Кук В.?).
Квітень 1949 р.

Після звіту про отримання пошти за 1949 р. автор повідомляє про кадрові втрати та висловлює низку інструкційних вказівок щодо організаційної та виховної роботи у підпіллі ОУН(Б).

Документ було вилучено радянськими спецслужбами 19.06.1949 р. в Золочівському р-ні Львівської обл. у «Мирона» — працівника зв'язку Золочівської округи «Блакитного».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 75, спр. 204–207. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 5, ч. 1, спр. 81–86. Копія.

* * *

[Адресат не вказаний].
Квітень 1949 р.

У листі проаналізовано причини загибелі референта СБ на ПЗУЗ «Залісного» [Ковальчук П.], а також «Сірка», «Андрія», «Ярини». На думку автора, потрібно посилити навчально-виховане та ідейно-моральне виховання нових кадрів ОУН(Б). Також він стурбований відсутністю наявності належного підручника з історії України. Повідомляється про розконспірування і ліквідацію каналів зв'язку.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами 19.06.1949 р. у Золочівському р-ні Львівської обл. в «Мирона», працівника зв'язку Золочівської округи «Блакитного».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 28, спр. 69–72. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений невідомим; т. 75, спр. 204–207; ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 7, спр. 126–129. Інші копії.

* * *

До «Зінька» [Кроль І., член проводу ПСК «Одеса»].
Липень 1949 р.

Автор повідомляє, що вже дізнався про загибель 08.02.1949 р. «Смока» [М. Козак]. Він запевняє, що залишається саме його прибічником, не буде підтримувати діяльність «Далекого» [Янішевський С.]. Автор згадує документ, який є у його розпорядженні — *комунікат* про суд над «Далеким». Також автор

подає пропозиції щодо покращення діяльності оунівського підпілля на території ПСУЗ.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 24.11.1949 р. у Острозькому р-ні Рівненської обл. під час ліквідації керівника референтури пропаганди проводу ОУН на ПЗУЗ «Мручка».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 20, спр. 40–50. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Тучі».

Вересень 1949 р.

Автор інформує про виготовлення 2 прим. брошури «За волю нації» (ч. 4) і 2 прим. пропагандистського матеріалу «Передумови поширення». Просить з'ясувати біографію зашифрованої підпільниці. Також міститься прохання передати зошит інформатора з м. Дубно, папір та ковдру.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 09.09.1949 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. у керівника пункту зв'язку проводу ОУН(Б) на УЗ «Дуная» [Тихолис П.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»), т. 2, спр. 324 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 320–321. Копія.

* * *

До «171» [Шухевич Р.]

Від «158745» [кінець 1949 р.].

Автор звітує, що вже звик до нової організаційної посади провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ після смерті попередника «Смока» [Козака М.], критикує характер підлеглого — «Дубового» [Литвинчука І.], просить адресата зустрітися і якось вплинути на («обробити») останнього. Також автор повідомляє про роботу над виконанням плану «Олег». Він констатує, що радянська влада форсує темпи колективізації сільського господарства.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 09.09.1949 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. у керівника пункту зв'язку проводу ОУН(Б) «Дуная» [Тихо-

лис П.]. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений номер пошти — «2/49».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 59, спр. 20–21. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений нач. відділення управл. 2-Н МДБ УРСР майором Биковим; т. 7, спр. 192–193. Інша копія.

* * *

До «подруги «Оксани» [Фоя Л.].

[1949 р.].

Автор інформує, що вже переглянув написані адресаткою пропагандистські статті, подає зауваження щодо їхнього змісту.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами 16.07.1949 р. в Олицькому р-ні Волинської обл. під час чекістсько-військової операції. Він належав Козаку М., якого було вбито 8.02.1949 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7443 (Справа-формуляр на Фоя Л.), т. 4, спр. 93–101. Оригінал, рукопис; спр. С-8978 (Справа-формуляр на Фоя Л.), т. 4, спр. 10–13. Копія.

* * *

До «3344» [Козак М.].

[1949 р.].

Висловлюються пропозиції щодо поновлення кадрового складу підпілля за рахунок підготовки молоді з юнацької мережі ОУН. Наводяться приклади пропагандистської роботи серед працівників радянських колгоспів. Подаються інструкційні вказівки про те, як саме потрібно їх готувати. Автор листа також звітує про ситуацію в терені, кадрові втрати.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами 16.07.1949 р. у с. Летчани(?) Олицького р-ну Волинської обл. під час чекістсько-військової операції. Він належав Козаку М., якого було вбито 8.02.1949 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-8978 (Справа-формуляр на Фоя Л.), т. 4, спр. 10–13. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»), т. 2, спр. 298–302. Інша копія.

* * *

До «2640» [Кук В.].
«351865» [2 червня 1950 р.].

Автор листа запевняє, що ознайомився зі змістом листа від «1/50» на адресу «38-А» [Кузьма Б.]. Він також просить підтвердити і детально описати факт загибелі Шухевича Р. Також подається інформація про ситуацію в терені, діяльність радянської влади, кадрові втрати тощо.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр на Галасу В.), т. 5, спр. 58–70. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Петра» [Литвинчук І.].
«253515» [1950 р.].

Автор повідомляє, що МДБ заарештувало «Антоня». Висловлюється припущення, що після ліквідації працівниками МДБ підпільниць «Каті» і «Ганки» він міг «здати» важливу криївку у с. Малі Рикані. Наказується змінити пункти мертвого зв'язку.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час чекістсько-військової операції з ліквідації Литвинчука І.

ГДА СБ України, ф. 2 (2-Н), оп. 61 (1953 р.), спр. 5, т. 1, спр. 117.
Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «СК-9» [Качановський М., «Скоб», «СК-9», «Н-26» — провідник Кам'янець-Подільської округи ОУН].
[1950 р.].

У листі автор просить вийти адресат на зустріч 25.07.1950 р. і окреслює низку питань, які будуть обговорені.

Проект документа, вміщений у блокноті. Був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 215 (конверт). Проект оригіналу, рукопис.

* * *

До «Раха».
[1950 р.].

Автор листа просить доступніше роз'яснити зміст попереднього листа.

Проект документа, вміщений у блокноті. Був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений адресат пошти — «2К2М».

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 215 (конверт). Проект оригіналу, рукопис.

* * *

До «Карпа» [провідник Острозького району].
Вересень 1951 р.

Подається бачення конфлікту між «Палажкою», «Буйним» та «К-ом» [«Карпо»]. Міститься прохання надіслати звіт про виконану машиністкою друкарської ланки «Палажкою» роботу та передати для згаданої друкарської ланки витратні матеріали. Автор також повідомляє, що одержав пакети з надрукованою літературою і замовленими речами.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 21.02.1952 р. у Рівненському р-ні у ліквідованого провідника Рівненського надрайону ОУН(Б) «Буйного». На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти — «Ч. 7/51».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр на Галасу В.), т. 10, спр. 296–298. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Гонтаря» [Кузьма Б.?].
[1951 р.].

Повідомляється про смерть 17.01.1951 р. «Дубового» [Литвинчук І.], а також загибель «Сизого» (осінь 1950 р.), «Омелько», «Андрія» (грудень 1950 р.) та «Михайла» [провідник округи на Волині] (квітень 1951 р.). Автор просить надати допомогу для встановлення зв'язку з «Громом» і «Горою» [керівники ОУН(Б) на УЗ]. Подаються критичні зауваження до брошури

«Хто такі більшовики». Також у листі міститься прохання про зустріч.

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами 14.06.1952 р. у Березнівському р-ні Рівненської обл. з криївки члена крайового проводу ОУН «Степана».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан» на Галасу В.), т. 10, спр. 266 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 165–168. Копія.

* * *

До «242» [«Михайло», заступник провідника Ковельської округи].
[1951 р.]

У листі автор повідомляє, що поки що перебуває в «315» [провідника Колківського надрайону], але незабаром прибуде до адресата. У додатку до листа є 3 пакети організаційної літератури, гроші та зброя для «Дубового» [Литвинчук І.], нагадує В. Галаса.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 26.04.1951 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації «Михайла».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр на Галасу В.), т. 7, спр. 90. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Т.» [Кук В.].
«381766» [1951 р.]

У листі порушується широке коло питань: виконання доручень у справі зв'язку, видавнича діяльність, кадрові втрати і ротації, діяльність радянської влади.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 04.12.1951 р. на «мертвому» пункті зв'язку між керівництвом Берестечківського і Лопатинського районів ОУН(Б). На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти — «2/51».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 11, спр. 319 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 27314 («Бер-

лога», Львівська обл.), т. 28, спр. 36–38; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 15, спр. 163–165. Копії.

* * *

До «Ск-д» [Качановський М., «Скоб», «Ск-9», «Н-26» — провідник Кам'янець-Подільської округи ОУН].
Червень 1952 р.

Повідомляється про загибель «579» [Прокопишин І.] у травні 1952 р. Розкриваються завдання щодо роботи націоналістичного підпілля на випадок втрати організаційних зв'язків.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 171–173. Завірена копія, рукопис; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 32 (КНС «Закат», Хмельницька-Тернопільська обл.), спр. 176 (конверт); спр. 177–186; ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 11, спр. 319. Копії.

* * *

До «МКЛ» [Кук В.].
Липень 1952 р.

У листі, який частково зашифрований, повідомляється про виготовлення і передачу «Слова...», організаційні зустрічі, проведені останнім часом. Йдеться також про хворобу «Чердака». Міститься прохання передати статистичні економічні довідники з економіки СРСР. Згадуються: «Божко», «Онуфрій», «Марта», «Петро», «Балка», «141».

Лист був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 175. Копія, машинопис.

* * *

[Адресат не вказаний] [Качановський М., «Скоб», «Ск-9», «Н-26» — провідник Кам'янець-Подільської округи ОУН].
Серпень 1952 р.

Автор інформує, що дізнався про повноваження адресата. Інструктує його, з чого треба починати роботу. Принагідно

повідомляє про кадрові втрати керівного активу, нагороди, догани. У листі також подається низка вказівок щодо покращення роботи у терені. Зокрема, йдеться про необхідність посилення конспірації і переходу оунівських кадрів, які ще залишилися, у глибоке підпілля. Згадуються: «Сафрон» (Маєвський А.), «Гейниш», «Улас» (Бей В.), «111» (він же «ЛП-10», ліквідований в травні 1952 р.), «Юрко-Морозенко».

ГДА СБ України, ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 33 (КНС «За-кат», Хмельницька-Тернопільська обл.), спр. 19–26. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. упр. 2-Н УМДБ лейт. Бабенком.

* * *

До «Н-26» [Качановський М.].
Серпень 1952 р.

У листі обґрунтовується необхідність посилення конспірації і переведення кадрів ОУН(Б), які ще залишилися, у глибоке підпілля. Згадуються кур'єрські групи «Бурого», «Куле-мета», «Хвилі».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 26, спр. 180. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «МКЛ» [Кук В.].
Серпень 1952 р.

Автор частково зашифрованого листа інформує, що має списки і біографічні дані на осіб, які підпорядковані Куку В. Все це може згодитися для написання некрологів у випадку загибелі згаданих осіб. Висловлюється припущення, що дехто з підпорядкованих Куку В. осіб вже міг загинути. Автор також звітує про кадрові втрати, проведені організаційні зустрічі, передачу пропагандистської літератури. Він переказує зміст наказів 2/51 ГК УПА від 20.10.1951 р., 1/52 ГК УПА від 20.06.1952 р. та 2/52 ГК УПА від 14.10.1952 р.

Лист був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 176–177. Копія, машинопис.

* * *

До «О.» [Кук В.].
Серпень 1952 р.

У листі автор повідомляє, що пошту за липень 1952 р. отримав. Зв'язкові, повідомляється у документі, мають надіслати розтиражований наказ № 1/52 і пропагандистську літературу. Йдеться про укладання номінаційних списків. Подані рекомендації щодо покращення діяльності видавничого сектору.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 30. Оригінал, рукопис.

* * *

До невідомого [Кук В.].
Серпень 1952 р.

У листі міститься аналіз діяльності Бандери С. і Постановов III-го НВЗ ОУН. Також автор застерігає, що не буде писати листів восени, узимку і навесні.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 11, спр. 319 (конверт). Оригінал, рукопис. Уривок (без початку лише 4 аркуш, останній); спр. 320 (конверт). Фотокопія оригіналу.

* * *

До «55» [Кук В.].
Червень 1953 р.

Автор рекомендує прибути «за чоботами» [у криївку] до «Петра». Подається характеристика «Чердака» [Салата М.]. Також йдеться про те, що зв'язок з ЗЧ ОУН(Б) буде налагоджений лише наступного року. Як зазначається у листі, пункт зв'язку організовує «Петро». Наступного року буде завершена вичитка реферату «Їхня молодість», резюмує автор документа.

Лист був вилучений радянськими спецслужбами 23.07.1953 р. у ліквідованих кур'єрів Кука В. — «Байди» і «Дуба». На першій

сторонці у верхньому правому куті документа зазначений порядковий номер і адреса пошти — «3/53».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 87, спр. 147–150. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; т. 70, спр. 177–180. Інша копія.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
[1953 р.]

У листі автор наводить укладений «Скобом» [Качановський М.] перелік осіб, котрих варто нагородити чи підвищити у військовому званні.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 4, спр. 183–184. Оригінал, рукопис; спр. 175–177. Копія.

* * *

До «провідника» [Кук В.].
[1953 р.]

У листі автор інформує про виконану роботу, а саме відбуті зустрічі зі «Скобом» [Качановський М.], стан організаційного зв'язку, кадрові втрати.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 4, спр. 184–186. Оригінал, рукопис; спр. 177–180. Копія.

* * *

До «55» [Кук В.].
[1953 р.]

Повідомляється про арешт органами МДБ «Кузьми» [Охримович В.]. Автор запевняє, що цілком згідний з думками адресата про міжнародний резонанс діяльності ОУН Згадує зустрічі з «Скобом» [Качановський М.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 4, спр. 186–187. Оригінал, рукопис; спр. 180–182. Копія.

* * *

До «МКЛ» [Кук В.].
[1953 р.]

У супровідному листі поданий перелік виготовлених пропагандистських матеріалів: «Молодий революціонер», ч. 7; «За волю нації», «До дирекції «Голосу Америки», «Звернення УГВР до народів середньої Європи», «Огляд міжнародних подій».

Лист вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 51895-фп, спр. 119 (речові докази, конверт № 1). Копія, машинопис.

* * *

До «МКЛ» [Кук В.].
[1953 р.]

Автор інформує, що провів дві бесіди — з «Бакшом» і «Петром». Зазначено, що у розпорядженні «Башка» перебуває 7 осіб, а «Петру» підпорядковується 19 осіб. Йдеться також про хворобу «Чердака» [Мандрик Р.], втечу «Магістра», відсутність зв'язку з «Ільком», пересилку кадрового, господарського і фінансового звіту та вчитаній брошури «Колгоспне рабство».

Лист був вилучений 23.07.1953 р. у ліквідованих кур'єрів Кука В. — «Байди» і «Дуба». На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти — «2/53».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 87, спр. 75–77. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; т. 70, спр. 157–159. Інша копія.

* * *

До «КЛМ» [Кук В.].
[1953 р.]

Рецензується брошура «Перший з перших» (про Шухевича Р.). Також автор наголошує, що буде наполягати на прис-

воєнні «В. Ковалю» [Кук В.] генеральського звання. Просить виправити неточності у наказі ГВШ про нагороди та змінити підпис командира.

На першій сторінці у верхньому правому куті вказаний порядковий номер листа — «3/52».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 3 (Агентурна справа «За-падня»), спр. 153 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 149–152. Копія.

Згадки про листи

Галаси (Галадзи) Василя Михайловича

Адресати не вказані
[1949 р.]

Витяги з кількох листів.

Містяться у спецповідомленні про захоплення керівника пункту кур'єрського зв'язку Тихоліса Петра 16.09.1949 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 7, арк. 1–8.

* * *

До «Леміша» [Кук В.]
[Липень 1949 р.]

Витяги з кількох листів.

Згадуються у доповідній записці для міністра МДБ УРСР Савченка про результати чекістсько-військової операції 19.07.1949 р. у Золочівському р-ні.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 19, спр. 33–40. Копія, машинопис.

* * *

До [Кука В.]
[Поч. 1950-х рр.]

Витяги з кількох листів.

Містяться у плані оперативно-агентурних міроприємств з розшуку керівника оунівського підпілля у західних областях УРСР Кук В. (від 24.10.1952 р.).

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 66, спр. 99–128. Копія, машинопис.

ГАСИН ОЛЕКСА ІВАНОВИЧ

[«Вовк», «Дор», «Іван Чорнота», «Лицар» (1948), «Олекса», «Олексунько», «Сук», «Тур», «Чорнота», «Юлько», «Рак-20», «010»]

(18.07.1907, с. Конюхів Стрийського р-ну Львівської обл. — 31.01.1949, м. Львів)

З хліборобської родини. Курінний Пласту. Закінчив: гімназію в Стрию (1928), школу підхорунжих (1929), землемірний відділ на ф-ті сухопутної і водної інженерії Львівської Політехніки (1930). Член керівного ядра ОВКУГ, УВО, ОУН. Кількаразовий в'язень польських тюрем (1931, 1933, 1934–1935, 1937). Орг. і військ. реф. КЕ ЗУЗ (1935–1936), член Військ. реф. ПУН за кордоном (1938–1939), сотник. У 1934–1935 був провідником КЕ. Від поч. 1938 — у референтурі вій. справ ОУН. Член РПОУН (1940–1941), учасник ІІ ВЗ ОУН, заст. міністра оборони УДП у Львові (червень 1941). 09.1942 арештований німцями (Дрогобич). З 10.1942 у Тарногороді (Польща), 10.1943 у Львові. У 1944 — кер. орг.-моб. відділу. Заст. шефа ГВШ УПА (1943–1945), його шеф (1946–1949), член Проводу ОУН(Б) на УЗ (від 1947), полковник УПА (22.01.1948). Загинув, відстрілюючись від погоні опергрупи МДБ неподалік від Головної пошти у Львові. Генерал-хорунжий (1952). 28.05.1995 у с. Конюхові, біля рідної хати, відкрито пам'ятник, 07.07.2000 відкрито Меморіальний музей.

* * *

До «Нечая» [Лаврін І.]
[1948 р.]

У листі йдеться про грошовий обіг у націоналістичному підпіллі, кадрові ротачії та прохання передати зібрану амуніцію.

Документ вилучений 21.08.[?] р. у вбитого кур'єра Дрогобицької округи ОУН(Б) «Мороза».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 15, спр. 121 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 100. Копія.

* * *

До «С» [«Север» — Федун П.]
[1948 р.]

У листі автор розповідає про свої враження від місячної інспекції терену. Також висловлюється ставлення автора до

розкольницької діяльності Янишевського С., подаються пропозиції щодо покращення пропагандистської та видавничої роботи в ОУН(Б).

Документ вилучений радянськими спецслужбами в жовтні 1948 р. у с. Монастирець Городоцького р-ну Львівської обл. у вбитих повстанців під час проведення чекістсько-військової операції.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 2, спр. 98–105. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ДЯКІВ ОСИП

[«Артем», «Гончарук», «Горновий» (1950), «Левадний» (1949), «Наум»(1948–1950), «Осипенко», «Цвочек», «417», «605»(1950)]

(21.06.1921, с. Олесин Козівського р-ну Львівської обл. — 28.11.1950, біля с. Великополе Яворівського р-ну Львівської обл.)

Навчався у Бережанській гімназії (1931–1939). Недовго вивчав українську філологію у Львівському ун-ті. Член Юнацтва ОУН. Був заарештований 20.9.1940, сидів в Бережанах, Тернополі. З підходом фронту вирвався з Бердичівської тюрми. Член Окр. осередку проп. ОУН(Б) в Бережанах, заочно здобув вищу освіту з журн. і ек. 1943–1944 член КП Юнацтва, ред. журналу «Вісті», член редкол. журналу «Юнак». 1945–1948 член ГОСПу. Орг. реф. ОУН Львівського краю (II пол. 1948 р.). З кін. 1948 і до 28.11.1950 — провідник Львівського краю ОУН(Б) і к-р ВО «Буг». Від літа 1949 — член Проводу ОУН(Б) на УЗ, член УГВР і заст. голови ГС УГВР. Одержав Золотий і Срібний Хрести Заслуги, сотник-політвиховник УПА (з датою смерті). Один із головних ідеологів збройної боротьби, автор численних праць і статей. Загинув в бою із спецвідділом МГБ.

* * *

До «Бора» [Мошанчук М., провідник Львівської округи ОУН(Б)]. Вересень 1948 р.

Текст згас.

Документ був вилучений під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації члена Львівського крайового проводу ОУН(Б) Дякова О.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 56, спр. 78. Оригінал, рукопис.

* * *

До «99» [Федун П.].
Серпень 1949 г.

Лист, у якому містяться повідомлення про кадрові проблеми та навчально-виховні практики, а також йдеться про методичне забезпечення націоналістичного підпілля.

Документ вилучений 30.09.1949 р. у лісовому масиві на півн.-схід від с. Чолгани Болахівського р-ну Івано-Франківської обл. у вбитих кур'єрів ОУН.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 17, спр. 152 (конверт). Оригінал, рукопис; т. 8, ч. 3, спр. 23–24; т. 17, спр. 150–151; спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 4, спр. 18–19. Копії; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 260–261; ф. 13, спр. 372, т. 67, спр. 52–53.

* * *

До «1920» [Кравчук Р.].
Лютий 1950 р.

Супровідний лист до пакунка зі звітними і пропагандистськими документами («Про звітність» — 3 прим., «Селяни Західної України» — 3 прим.). Автор листа попереджає, що аналогічне вислав на адресу «99» [Федун П.]. Міститься прохання розповсюдити одержані матеріали серед інших підпільників керівного рівня.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 8, спр. 313–314. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР майором Підтепою.

* * *

До «Карбовича» [Стецько Я.].
Червень 1950 р.

Автор листа інформує про те, що одержав і ознайомився з поштою від «Явора», яка йшла на адресу до «Чупринки» [Шухевич Р.]. Також детально описуються обставини загибелі 05.03.1950 р. Шухевича Р. Обговорюються проблеми внутрішнього конфлікту в ЗЧ ОУН, подаються пропозиції їхнього

вирішення та стверджується підтримка проводом ОУН(Б) на УЗ провідника Бандери С. Також подано огляд про діяльність проводу ОУН на УЗ.

Оригінал листа був переданий до ЗЧ ОУН(Б) кур'єркою Савицькою І. Був там скопійований. Копію повернула в Україну кур'єрська група Охримовича В. Згадану копію вилучили радянські спецслужби 26.11.1954 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. з архіву Кука В.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 48, спр. 43–73. Фотокопія, машинопис; т. 50, спр. 102–135. Інші копії; ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 20 («Траса»), ч. 5, спр. 17 (конверт), спр. 4 (конверт), спр. 15–21. Копія, машинопис.

* * *

До «99» [Федун П.].
[1950 р.]

У листі автор інформує адресат про кадрові втрати, діяльність більшовицької влади. Також переказує обставини смерті Шухевича Р. та просить не приймати його зв'язкових.

Лист вилучений з бункеру 11.05.1950 р. у с. Бартагів Городоцького р-ну Львівської обл. під час чекістсько-військової операції. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти — «2/50».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 252–254. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 3, спр. 252–254; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 206–208. Інші копії.

* * *

До «Всеволода» [Гриньох І.], «Володимира» [Прокоп М.], «Ігоря» [Лебеда М.], «Орляна» [Ребет Д.], «Іваніва» [Логош О.], «Пилипа» [Охримович В.], Ребета Л., Врецьони, «Гуцула», «Калини».
Червень 1950 р.

Йдеться про стан підпілля на ЗУЗ, кадрові втрати, ставлення населення до ОУН тощо.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 4, спр. 154–156. Копія, машинопис.

КРАВЧУК РОМАН МИКОЛАЙОВИЧ

[«Василь», «Гончаренко», «Лісовий», «Максим» (1945–1946), «Панас» (1945–1946), «Петро» (1944–1948), «Семен», «Степовий», «17», «18», «88» (1951), «814» (1951), «1910» (1949), «1920» (1949–1950), «1718» (1948–49), «1876», «2021» (1951), «8/3» (1951)]

(06.10.1910, м. Кам'янка-Бузька Львівської обл. — 21.12.1951, с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.)

Член одного з куренів Пласту. Закінчив Золочівську гімназію (1929), юрид. ф-тет Ягелонського ун-ту (Краків). Під час навчання вступив до ОУН. Політв'язень польських тюрем (1932, 10.1933–?, 06.1934–03.1937, 1938–1939). Член Проводу ОУН(Б) на ЗУЗ (1940–1941). Курсант Краківської старшинської школи ОУН. Влітку 1941 в.о. крайового провідника. Від літа 1941 — керівник Золочівської округи. 1942 — керівник підпілля у Галичині. У 1943 був заарештований Гестапо (в'язниці Тернополя, Кракова), втік. Член Проводу ОУН(Б) на УЗ, керівник Львівського краю (1944). Учасник III-го НВЗ ОУН (21–25.08.1943). На межі 1945–1946 — керівник ВО «Буг-2» і «Карпати-Захід». У 1950–1951 був признач. заступ. голови Проводу ОУН(Б) на УЗ. Був відзнач. Золотим хрестом бойової заслуги УПА 1 кляси (посмертно), полковник УПА (посмертно). Загинув у криївці під час проведення чекістсько-військової операції.

* * *

До «Шпака» [Благій З.].
Від 21 червня 1944 р.

Автор просить допомогти «Барсукові» і його бійцям (10 осіб) зв'язатися з керівниками підпілля у р-ні Самбір–Турка для створення нової організаційної референтури, а також забезпечити їх провіантом та зв'язком. Забезпечення провіантом і одягом старшинської школи недостатнє, зазначається у листі. Також автор звертає увагу на посилення дисципліни і морально-політичного виховання у боївках УПА. Після усунення недоліків адресату наказується подати звіт. Згадуються: «Павленко», «Кедр», «Роберт» [мабуть провідник крайового проводу «Карпати», ліквідований 30.10.1946 р.]

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 1, ч. 3, спр. 10 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 4–6. Копія.

* * *

До «Шпака» [Благій З.]
Від 27 червня [1944 р.].

Наказується забезпечити повстанців на території адресата продуктами, зброєю та амуніцією, після чого спрямувати до однієї зі старшинських шкіл УПА. Містяться вказівки щодо господарського забезпечення цієї старшинської школи (взуття, провіант, охорона, навчальні матеріали). Йдеться про необхідність примусового виселення поляків з території України, спалення їхніх хат, здійснення акцій проти німців. Також вказується, що адресат має зменшити особовий склад боївків до 50 осіб.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 1, ч. 3, спр. 10 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 7–9. Копія.

* * *

До «Данила» [Шанайда І.]
Від 3 січня 1945 р.

У інструктивній формі автор подає план реорганізації проводу Тернопільської округи і створення на базі нього нового проводу краю «Поділля». Йдеться про співпрацю з «Шелестом» [Сидор В.], згадуються «Борис» [Кучеревський Р.], «Косич», «Київський» [Бусел Я.] та ін.

Документ вилучений радянськими спецслужбами 22–24.05.1945 р. неподалік від с. Криве Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки, у якій зберігався архів Шанайди І.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 2, т. 1, спр. 67–72. Копія, машинопис.

* * *

До «Данила» [Шанайда І.]
Від 20 грудня 1945 р.

У листі автор зазначає, яким чином протидіяти виборам до ВР СРСР.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами 27.03.1946 р. у с. Криве Козівського р-ну Тернопільської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Шанайди І.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 2 (Тернопільська обл.), т. 1, спр. 144–149. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений ст. оперуп. УББ МВС УРСР лейт. Молодчиковим.

* * *

До «Роберта» [Мельник Я.]
[1946 р.].

Лист про можливі кадрові перестановки та негайну організацію роботи типографсько-видавничої ланки.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 217. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Роберта» [Мельник Я.]
[1946 р.].

У листі автор інформує про ліквідацію референтом СБ «Митарем» [Лівий Р.] підпільника «Тура» [політичного референта КП «Карпати»] та повідомляє про кадрові перестановки.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 218–222. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.]
Від 26 грудня [1947 р.].

У листі автор висвітлює питання грошових видатків, кадрових втрат, виселення західноукраїнського населення, діяльність більшовицької влади та проведення виборчого процесу до ВР УРСР.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки Прокопишина І.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 4, ч. 3, спр. 28–29. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].
Від 20 березня 1948 р.

У листі автор просить перевірити надійність каналів організаційного зв'язку, повідомити його про обіг грошових коштів. Міститься також прохання повідомити, чи підтримує адресат зв'язок з «1315» [Кук В.]. Якщо це так, то автор просить передати йому 50 тис. крб. Також міститься вказівка зібрати відомості про діяльність радянської влади.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки Прокопишина І.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 4, ч. 3, спр. 25–26. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1315» [Кук В.].
Від 25 березня 1948 р.

У листі автор повідомляє, що «Монета» [Зарицька К.] вже заарештована і перебуває у тюрмі на вул. Лонцького у Львові. Обговорюється можливість початку III-ї Світової війни. Зиму, пише автор, він пережив добре. Просить проінформувати його про стан підпілля на Волині, нові канали організаційного зв'язку, кадрові втрати тощо.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки Прокопишина І.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 4, ч. 3, спр. 27. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Русича» [Тершаковець З.].
Від 30 травня 1948 р.

Автор документа просить адресата доповнити новими даними список старшинського складу УПА, а також передати

ще один примірник такого документа для «Назара» [реф. пропаганди Дрогобицької округи ОУН(Б)] з тією саме метою. Згадується сотенний «Лоза». Йдеться про смерть 7.06.1947 р. «Всеволода». Міститься огляд перебігу радянської колективізації у Буковині.

Оригінал документа вилучено радянськими спецслужбами в листопаді 1948 р. під час ліквідації провідника Львівського краю ОУН(Б) Тершаковця З. і референта СБ Дякона Я. («Мирона»).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 57, спр. 31 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 28–30. Копія.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].
Від 4 серпня 1948 р.

У листі автор просить вислати на зустріч зв'язкових для передачі важливої інформації та повідомити його про стан націоналістичного підпілля, яке підпорядковане адресатові.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки Прокопишина І.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 12, ч. 3, спр. 23 (конверт). Оригінал, рукопис; т. 4, ч. 3, спр. 18–19; т. 15, спр. 7–9. Копії.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].
Від 19 серпня 1948 р.

У листі автор висловлює подяку за передані листи і звіти. Повідомляє про нові канали організаційного зв'язку. Автор підозрює у агентурній діяльності зв'язкову «Олю», просить підтвердити факт смерті «Глинки» [керівник проводу Березанського надрайону, ліквідований у 1948 р.], задає адресату низку запитань та просить надати на них відповідь. Також згадуються: «Лаба», «Зов», «Шпак», «Хробак» [Демчук Я.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки Прокопишина І.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 4, ч. 3, спр. 24 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 20–21. Копія.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].
Від 20 серпня 1948 р.

Автор повідомляє, що має намір особисто принести адресатові пропагандистські матеріали (наприклад, «Хто такі бандерівці...»). Інформує, що переводить к-ра «Грома» у розпорядження «Уласа» [Бей В.] для роботи на СУЗ. Містяться розмірковування про популяризацію УГКЦ. Зокрема, автор рекомендує поширювати реферати «Людам доброї волі» та «Наше ставлення до російського народу». Також йде мова про виселення українців з території ЗУЗ.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами у листопаді 1948 р. на території Козівського р-ну Тернопільської обл. з криївки Прокопишина І.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 4, ч. 3, спр. 24 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 22–23. Копії; ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 136–138.

* * *

До «Д.» [«Демид», «Васюта», референт СБ Рогатинської округи ОУН(Б)].
Від 4 серпня 1949 р.

У листі висловлюється подяка за написання розробки «Інформативна робота». Міститься запевнення, що вона буде використана як навчальний матеріал для СБ. Подаються деякі критичні зауваження та редакційні правки.

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами під час чекістсько-військової операції 26.02.1950 р. на території Золочівського р-ну Львівської обл. у вбитого керівника охорони Кравчука Р. і референта СБ Рогатинської округи ОУН(Б) «Демида».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 8, ч. 3, спр. 22 (конверт). Оригінал, рукопис; ч. 2, спр. 145–147; т. 17, спр. 225–227. Копії.

* * *

До «провідника» [Шухевич Р.].
«1197» [1949 р.].

Автор документа звітує про виконання завдань, які були поставлені перед ним на нараді раніше. Міститься прохання передати 2 пакунки грошей (по 20 тис. крб. у кожному). Ініціюється виготовлення листівки з нагоди 10-річчя «Возз'єднання ЗУЗ зі СРСР». Небезпідставно йдеться про необхідність подальшої перевірки «Супруна» [Благій З.] (у т.ч. «Яремою» [Пришляк Є.] щодо можливої співпраці з «більшовиками». Автор прогнозує в Західній Україні у найближчий час суцільну радянську колективізацію (на 100%). Також інформується про перенесення архіву в сухе місце.

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами 09.09.1949 р. у захопленого керівника пункту зв'язку проводу ОУН на УЗ «Дуная» [Тихолиз П.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 7, ч. 3, спр. 6 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 1–2; т. 16, спр. 212–213; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 59, спр. 6–8. Копії; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 19–21.

* * *

До «401» [Дяків О.].
«1876» [1949 р.].

Автор документа наказує виготовити листівку про те, яким чином у 1939 р. здійснювалося включення ЗУЗ до складу УРСР. Також адресатові доручено відвезти «Супруна» [Благій З.], запідозреного у співпраці з «більшовиками», до «Яреми» [Пришляк Є.] на перевірку. У документі містяться згадки про «Свіста» і «Гуцула».

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами 09.09.1949 р. у захопленого керівника пункту зв'язку Проводу ОУН на УЗ «Дуная» [Тихолиз П.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 7, ч. 3, спр. 7 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 4–5; т. 16, спр. 215–216; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 59, спр. 11–12. Копії; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 22–23.

* * *

До «171» [Шухевич Р.]
«Ч-8» [1949—1950 рр.]

У листі йдеться про перенесення цінностей (документи, гроші, папір). Згадана також діяльність «більшовицької» влади.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 47, спр. 368–370. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 6, ч. 3, спр. 3–4. Інша копія.

* * *

До «99» [Федун П.]
«11365» [1950 р.].

Автор зазначає, що записку від «Ореста» [«Зенко»] до родичів передав. Висловлюється готовність передати відповідь від родичів, якщо така буде. Батько «Ореста» був ліквідований органами СБ у 1946 р. за агентурну діяльність на користь органів МДБ, застерігається у листі, тому до нього потрібно ставитися обережно.

Документ вилучений УМДБ Станіславської обл. 03.10.1950 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації «Дорошенка» — провідника одного з повстанських надрайонів на Волині.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 6 («Траса»), спр. 301 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 300. Копія.

* * *

До «99» [Федун П.]
«11365» [1950 р.].

Супровідний лист до пропагандистських видань (перераховуються їхні назви, кількість), які надсилаються окремим пакетом.

Оригінал документа вилучено УМДБ Станіславської обл. 03.10.1950 р. під час чекістсько-військової операції з ліквідації провідника одного з надрайонів у Волинській обл. «Дорошенка».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 10, спр. 216–217. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 12, ч. 3, спр. 7–8. Інша копія.

КУК ВАСИЛЬ СТЕПАНОВИЧ

[«Безіменний», «Грицько», «Д», «Іван», «Кирило», «Кочегар» (1946), «Л», «Ле» (серпень 1946), «Леміш» (1943–1953), «МКЛ» (1953), «КЛМ» (1953), «Медвідь», «О», «Р», «С-Вар» (1945–1946), «Сталевий», «Т» (1951), «Юр», «Ю» (1953), «Юрко», «Юрій» (1951), «Юрко Леміш», «XV» (1953), «0-13» (1951), «96/50» (1950–1951), «789/1», «15» (1953), «55» (1953–1954), «100» (1949), «551» (1953), «1313», «1315» (1948–1949), «2219», «2640», «4815», «9650» (1951)].

(11.01.1913, с. Червоне Буського р-ну Львівської обл. —
9.11.2007, м. Київ).

Навчався у Золочівській гімназії (1923–1932). Член «Пласту» (курінь ім. Богуна І.) (1927 р.), Юнацтва ОУН (1929), Золочівської повітової ексекютиви ОУН (1932). Після гімназії навчався у Люблінському католицькому університеті на юр. відділенні. Організатор і кер. студ. групу членів ОУН. У 1932–1934 виконував кур'єрські доручення КЕ з Кракова на Волинь. В'язень польських тюрем (1934–1936). У 1936 очолив Золочівський повітовий провід ОУН (організатор, вишкільник). З 05.1937 на нелегальному становищі. У Підгаєцькому повіті організував підпільну друкарню КЕ ОУН «Мандоліна» (осінь 1937 – жовтень 1939). У 1940 за дорученням КЕ ОУН на ЗУЗ перебував у м. Кракові, організовував нелегальні переходи кур'єрів і зв'язкових ОУН через радянсько-німецький кордон. Навесні 1941 організовував перехід похідних груп ОУН(Б) на схід України (включно з Кримом і Кубанню). У червні 1941 очолив Львівську провідну похідну групу (біля 20 чол.), яка прибула 28.06 до Львова, 30.06 скликала Народні збори, на яких було проголошено Акт відновлення Української держави. У липні–серпні 1941 керував Київською похідною групою (біля 30 осіб) для повторного проголошення української державності в Києві. 31.08 у м. Васильків був заарештований німецькою поліцією. Під час переїзду групи до Львова втік у Луцьк. Навесні 1942 очолив Провід ОУН(Б) на ПСУЗ. З липня 1942 керував діяльністю ОУН(Б) у Центральній, Східній, Південній Україні. Весною 1944 очолював УПА-Південь. З 1947 був заступником Шухевича Р. У 1950–1954 де-юре вважався головнокомандувачем УПА, хоча де-факто на той час УПА вже не існувало. Тоді саме керував Проводом ОУН(Б) на УЗ. 23.05.1954 Кук В. був заарештований. Перебував у слідчих тюрмах Києва і Москви до

1960. Після звільнення працював у Центральному державному історичному архіві УРСР, Інституті історії АН УРСР. Після написання праці «Марксизм-ленінізм про українське національне питання» був звільнений із заборону працювати в школах і наукових установах. До 1986 перебував під наглядом КДБ. В останні роки свого життя перебував у громадській організації «Братство вояків УПА». Згідно із заповітом, був похований у рідному селі.

* * *

До «провідника» [Шухевич Р.].

Від 19 квітня 1945 р.

Автор листа вказує, що минулого разу не порозумівся з адресатом стосовно того, хто очолюватиме провід ОУН(Б) на ПЗУЗ після загибелі «Охріма» [Клячківського Д.]. Також автор повідомляє, що не зустрівся з «Ганною», тому що вона не шукала його через «Юрка», як це належало б зробити. Він також виправдовується перед Шухевичем, чому не відрядив «Вереса» [Дудар Я.], з якої причини ще не зустрівся з адресатом «Смок» [Козак М.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 269–273. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

[Адресат не вказаний]

Від 9 жовтня 1945 р.

У листі міститься перелік назв і кількість листівок про діяльність УГВР, які вже виготовлені.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 34, спр. 282 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис. Бракує першої сторінки; т. 35, спр. 105 (конверт). Копія.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.].

Від 29 жовтня 1945 р.

Автор розмірковує про тактику ОУН(Б) на випадок війни між СРСР, США й Англією. Показана роль УГВР як виразника інтересів української нації. Також автор радіє з приводу повернення «Деміда» [Чижевський В.], обіцяє передати до-

ручення від адресата для «Данила» і «Архипа» [Татура А.]. В документі також згадуються «Тарас» [Трофімчук П.] і «Перебийніс» [Грицай Д.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 263–266. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполковником Кагановичем.

* * *

[Адресат не вказаний] [Шухевич Р.].

Від 29 жовтня 1945 р.

Автор інформує, що поширення листівок про діяльність УГВР серед населення не є ефективною справою. Він також стверджує, що писати листівки про УГВР не хоче, адже це суперечить його політичним переконанням.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 5, спр. 197 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис. Уривок; ф. 13, спр. 372, т. 3, спр. 192–194; ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 23. Копії.

* * *

До «Олекси» [Воробець Ф.].

Від 19 листопада 1945 р.

Автор просить адресат разом з «Василем» прибути до нього. При цьому рекомендується «Далекого» [Янишевський С.] з собою не брати, а кінноту відправити на два дні в рейд «на північ».

Документ був виявлений радянськими спецслужбами у січні 1946 р. під час арешту Воробця Ф. у с. Вотинь Теремнівського р-ну Волинської обл.

ГДА СБ України, спр. 48139, спр. 188а (конверт), спр. 68. Оригінал, рукопис.

Опубліковано: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 8. – С. 139.

* * *

До «Тура» [Шухевичу Р.].

Від 10 січня 1946 р.

Автор інформує, що дізнався про результати роботи в.о. провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ «Смока» [Козака М.] у 1945 р. Також міститься інформація про створення тимчасового про-

воду ОУН(Б) на ПЗУЗ у складі «Смока» [Козака М.], «Вереса» [Дудар Я.] і «Модеста» [Коренюк В.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 267–268. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

До «Арсена» [Скоробогатий С., радист Кука В.].
[Серпень 1946 р.].

Автор звинувачує адресата у недостатній конспірації. Міститься застереження, що того розшукує НКДБ. Також автор повідомляє, що надсилає 10 тис. руб.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 22.08.1946 р. біля с. Слав'ятин Бережанського р-ну Тернопільської обл. з криївки, в якій перебували «Арсен» і «Довбня».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 32, спр. 80. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «R—ма».

Від 1 серпня 1946 р.

Подаються відомості про загибель «Романа» [Олійник П.], «Черняка», «Гармаша», «Жена» та інших. Автор листа просить надалі писати до нього листи за адресою «1313».

На першій сторінці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер і адреса пошти — «1/53».

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 51895-фп, спр. 1–8. Копія, машинопис.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.], «Зимного» [Костецький С.], «Тараса» [Трофімчук П.].
[Від 25.10.1946 р.].

Автор стверджує, що виданий адресатами наказ від 05.12.1945 р. є нелегітимним. Відтак, міститься вказівка припинити діяльність у ПСК «Одеса» і прибути на зустріч до провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ для обговорення усіх наболілих питань.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 02.12.1946 р. біля хут. Голубне Березнівського р-ну Рівненсь-

кої обл. під час проведення чекістсько-військової операції з виявлення криївки й архіву Козака М.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1, спр. 41 (конверт), спр. 6. Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 35; спр. 33–34; спр. 60–61; спр. 61а (конверт), спр. 1; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 253 (конверт); спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 5, спр. 197 (конверт); спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 35, спр. 105 (конверт). Копії.

* * *

До «Тура» [Шухевич Р.].

Від 29 жовтня 1946 р.

У листі подані пропозиції щодо тактики діяльності підпілля ОУН(Б) у разі початку III-ї Світової війни. Йдеться про стан націоналістичного підпілля взагалі. Автор документа також розповідає про ставлення цивільного населення до діяльності УГВР.

Відповідь на лист Шухевича Р. від 12.01.1946 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 52, спр. 263–266. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].

[Кінець 1946 р.]

Автор роздумує над тим, щоб припинити розбрат між керівництвом ПСК «Одеса» і ПЗУЗ. Заперечуються твердження Янишевського С. у агентурній діяльності «Модеста» [Коренюк В.], «Василя» [можливо Гудзоватий П.], «Сотника» [він же «Вовк», «Голосіївський», «Лига»]. Йдеться про безпідставні репресії і масову ліквідацію агентури, яку проводив «Смок» [Козак М.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 02.12.1946 р. біля хут. Голубне Березнівського р-ну Рівненської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з виявлення криївки й архіву Козака М.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 95, спр. 34–35. Фотокопія оригіналу, рукопис; ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1, спр. 31–34, 62–65; спр. 41 (конверт), спр. 3–5; спр. 61а (конверт),

спр. 2–4; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 1, спр. 354–356; т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 19–21. Копії.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
[Кінець 1946 р.]

У листі автор намагається розв'язати конфлікт між керівництвом ПСК «Одеса» і проводом ОУН(Б) на ПЗУЗ. Він заперечує твердження Янишевського С. у агентурній діяльності «Модеста» [Коренюк В.], «Василя» [Гудзоватий П.?), «Сотника» [він же «Вовк», «Голосіївський», «Лига»] та ін. Також вважає голослівним звинувачувати у безпідставних репресіях «Смока» [Козак М.].

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 02.12.1946 р. біля хутора Голубне Березнівського р-ну Рівненської обл. під час проведення чекістсько-військової операції, внаслідок якої було виявлено криївку і архів Козака М.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 95, спр. 34–35. Фотокопія оригіналу, рукопис; ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1, спр. 31–34, 62–65; спр. 41 (конверт), спр. 3–5; спр. 61а (конверт), спр. 2–4; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 1, спр. 354–356; т. 2, спр. 450 (конверт), спр. 19–21. Копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Шухевич Р.].
[1947 р.]

У листі автор намагається розв'язати конфлікт, котрий через непорозуміння виник під час організаційної переписки.

Оригінал був вилучений радянськими спецслужбами 15.09.1947 р. у Золочівському р-ні Львівської обл. під час проведення чекістсько-військової операції.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 2, спр. 23–25. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «В-ра» [«Вівчар», Козак М.].
Червень 1947 р.

У листі окреслюється широке коло питань: лінії зв'язку, посилення пропагандистської роботи, виготовлення, збере-

ження та розповсюдження пропагандистської літератури. Аналізується міжнародна ситуація, зокрема зазначається, що США не вдалося втягнути СРСР у власне економічне поле. Міститься прохання популяризувати комунікат Крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ у справі «Далекого» [Янишевського С.]. Автор просить надіслати документи «Клима Савура» [Клячківський Д.] про створення УПА. Потрібно надсилати не розлогі звіти, а короткі зашифровані нотатки, готувати більше «репортажів з подорожей», зазначається у листі. Автор заперечує, що «Шелест» [Сидор В.], «Харко» [лікар Дрогобицької округи] і «Мовчазний» могли бути радянськими агентами. Висловлюються міркування стосовно тематики дереворитів «Майстра». Повідомляється про загибель «Тучі», «Боді» і «Збіра».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 33, спр. 148–152. Оригінал, машинопис; т. 4, спр. 207–218. Копії; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.С.), т. 2, спр. 33–44; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 4, спр. 171184; т. 50, спр. 227–231, 252–262; ф. 13, спр. 372, т. 23, спр. 62–69.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
Червень 1947 р.

У листі автор намагається розв'язати конфлікт між Янишевським С. і Козаком М. Зокрема повідомляється, що справа про це непорозуміння подана до в.о. генерального судді ОУН(Б) «Верховинця» [Сидор В.]. Автор інформує, що надсилає адресатові копію повідомлення суду, оскільки оригінал у жовтні 1946 р. за місцем призначення не надійшов. Пропонується посередництво у підтримці зв'язку адресата з «Верховинцем».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 8, спр. 131. Копія, машинопис.

* * *

До «провідника» [Шухевич Р.].
Від 10 вересня 1947 р.

Автор пише, що раніше не надсилав літературу, а це за нього робив «717» [Косарчин Я.] з крайового проводу «Поділля». Автор нарікає, що його можливості пересилати пропа-

гандистську літературу з «Поділля» вкрай обмежені. Згадуються: член Проводу ОУН(Б) «Тарас» [можливо Трофімчук П.], референт Проводу «Михайло» [Арсенич М.], а також «Перебийніс» [Грицай Д.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 15.09.1947 р. у Золочівському р-ні Львівської обл. під час чекістсько-військової операції.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 50, спр. 224–226. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений начальником опергрупи МДБ УРСР підполк. Шорубалкою.

* * *

До «5194».

Квітень 1948 р.

У листі автор рецензує укладені автором пропагандистські матеріали «Комінформ і його завдання», «Інформатор», «Громадяни, бережімося більшовицьких підступів і провокацій!», «Українці!», «Українські селяни західних областей України!». Він також інструктує, яким чином необхідно скласти відомості про виселення українського населення з територій Волинської і Рівненської обл. Обговорюються справи «Далекого» [Янишевський С.] і «Бориса» [Воронін].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 7, спр. 391–399. Копія, машинопис.

* * *

До «795» [Литвинчук І.].

Жовтень 1948 р.

Автор зазначає, що це є супровідний лист до пакету з пропагандистською літературою, яка вислана для перевірки надійності лінії зв'язку з «Сто» [Шухевич Р.].

Оригінал був вилучений радянськими спецслужбами 08.02.1949 р. у с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації Козака М.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 3, спр. 145. Оригінал, рукопис.

* * *

До «171» [Шухевич Р.].

Серпень 1949 р.

Автор лаконічно описує ситуацію в терені, діяльність радянської влади. Автор виправдовується, що не знає, де поділися матеріали для юнацтва ОУН(Б), видрукувані у Литвинчука І. Міститься прохання влаштувати зустріч з Литвинчуком І. Автор уперше інформує адресата, що одружений, має сина. До листа додається пакет з пропагандистськими матеріалами, які виготовив Федун П., два листа від «Давида» [Литвинчук І.], один від «55» і записка від «155» [Галаса В.].

Оригінал листа вилучений радянськими спецслужбами 09.09.1949 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. в «Дуная» [Тихоліс П.] — керівника пункту зв'язку Проводу ОУН(Б). На першій сторінці документа у верхньому правому куті зазначені порядковий номер і адреса пошти — «5/49-171», «Д.П.».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.С.), т. 7, спр. 16а (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 9–13; спр. С-8198 (Справа-формуляр на Крюченко Ю.), т. 3, спр. 294–300; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 7, спр. 186–190; т. 59, спр. 14–19. Копії; ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 83–89.

* * *

До «99» [Федун П.].

Вересень 1949 р.

Подана відповідь на запитання, сформульовані у попередніх листах від адресата. У додатку до листа подаються пропозиції, що потрібно виправити в розробці «До проекту змін і доповнень у постановках III НВЗ ОУН».

Оригінал документа був вилучений радянськими спецслужбами у серпні 1950 р. на одному з пунктів зв'язку Стрийського р-ну Львівської обл. у провідника Славського району «Шума» [Диркавець С.]. На першій сторінці зазначений порядковий номер пошти — «5/49».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 33, спр. 189 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 10, спр. 250–251. Копія.

* * *

До «Прокопа» [«Ган», «Ілько», «Хома», організаційний референт чи референт СБ ПЗК «Москва?»].

Жовтень 1949 р.

Автор листа просить передати кліше з написом «З типографії Я. Бусола — Київського», папір для друкарської машинки, типографський шрифт, інші витратні матеріали. Він також інформує, що «Зінько» [Кроль І.] та інші деякі працівники самопроголошеного проводу ПСК «Одеса» визнали свою провину. Автор нарікає на свій стан здоров'я, просить більше не надсилати пеніцилін, оскільки немає фахівця, який би міг робити ін'єкції. Також подані рекомендації щодо протидії процесам виселення радянською владою західноукраїнського населення до Сибіру.

Оригінал документа вилучений УМДБ у Волинській обл. 04.11.1949 р. під час ліквідації члена крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ «Прокопа».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр на Галасу В.), т. 3, спр. 20. Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 13-19. Копії; ф. 13, спр. 372, т. 51, спр. 287-294.

* * *

До «605» [Дяків О.].

Від 27 листопада 1949 р.

Йдеться про ідеологію ОУН(Б), колгоспну систему в Україні, еміграційні справи. Міститься критика на адресу Донцова Д. Також автор інформує про те, що пошту за №№ «34-4574», «36-3274», «44-3973», а також лист до «1920» [Кравчук Р.] вже отримав.

Документ вилучений радянськими спецслужбами 11.05.1950 р. у лісовому масиві біля с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл. у криївці, яка належала провіднику Львівського краю ОУН(Б) на ЗУЗ Дякову О. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти «5/49».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 71-81. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 8, спр. 305-311; т. 9, спр. 134-140; спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 18, спр. 8-16; т. 37, спр. 83-93. Інші копії.

* * *

До «керівника» [Шухевич Р.].

Листопад 1949 р.

У документі подане авторське бачення розвитку аграрної системи в Україні за радянськими канонами. Міститься інформація про виконання організаційної і пропагандистської роботи, канали зв'язку з еміграційними центрами ОУН. У листі зазначено про отримання пошти за №№ «34-4574», «36-3274», «44-3973» і відповідь на лист «1920» [Кравчук Р.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.05.1950 р. у лісовому масиві поблизу с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл. в криївці, яка належала провіднику Львівського краю ОУН(Б) Дякову О. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер — «5/49».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 253 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 214-224; ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 187-191. Інші копії.

* * *

До «1230» [Степанюк О.].

[1949 р.].

У листі заторкується широке коло питань — кадрові втрати, господарський стан, політична і оперативна ситуація.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 6, спр. 56-69. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «795» [Литвинчук І.].

[Травень 1950 р.].

Наголошено на важливості агітації за вчинення опору створенню комсомольсько-партійних органів у західній частині УРСР. У додатку до листа міститься пакет з переліком кількості та назв пропагандистської літератури.

Документ вилучений 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації Литвинчука І. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти — «1/50».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 33, спр. 189 (конверт). Оригінал, рукопис; ф. 2, оп. 61 (1951 р.), спр. 5, т. 1, спр. 111–112, 234–237; ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 66–69. Копії.

* * *

До «Ігоря» [Лебедь М.]
Липень 1950 р.

Автор інформує про прибуття декількох кур'єрських груп з-за кордону, пошкодження документів, які надійшли (вони не піддаються реставрації). На думку автора, згадані документи хтось пошкодив навмисне. Висловлюється готовність дати усну відповідь на поставлені запитання. Також зазначається, що кур'єри передадуть адресатові 3 тис. доларів та 10 тис. карб. Автор листа просить надіслати йому топографічні карти України, маленькі портативні радіоприймачі, друкарські машинки та амуніцію. Міститься інформація про стан підпілля та кадрові втрати у 1950 р.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 26.11.1954 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. з архіву Кука В. Після цього джерело передало адресатові через кур'єрську групу Охримовича В.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 20 («Траса»), ч. 5, спр. 17 (конверт), спр. 4 (конверт), спр. 9–11. Завірена копія, машинопис; спр. 12–14; спр. 50 («Перехоплення»), спр. 210–217. Інші копії.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.], «Ярополка» [Лебедь М.], «Карбовича» [Стецько Я.], Ленкавського С., «Орляна» [Ребет Д.], «Кам'янецького», «Володимира» [Прокоп М.], Підгайного Б., «Іванова» [Логуш О.], «Пилипа» [Охримович В.], «Турчина», «Лева», «Калини» та інших.
Липень 1950 р.

Автор листа інформує про загибель «Тура» [Шухевич Р.] і Дидик Г. 05.03.1950 р. Він просить допомоги у забезпеченні пропагандистськими матеріалами на випадок можливої війни між СРСР і США. На його думку, ставка керівництва США на російську еміграцію не виправдана, оскільки останню не підтримує більшість росіян з СРСР. Окремо аналізується

діяльність української політичної еміграції. Зокрема, автор закликає представників ЗЧ ОУН до порозуміння, наполягає на необхідності дотримання авторами видань ЗЧ постанов III-го НВЗ ОУН, просить не полемізувати з «опортуністами», критикує УНР-раду. Йдеться про виселення української інтелігенції з міст Західної України у віддалені регіони СРСР, а також переселення селян зі Західної у Південну Україну. Автор листа просить ЗЧ ОУН підготувати посібники з історії України, інтенсивніше пропагувати українську літературу (Лепкий, Кашенко, Будзиковський, Олесь, Чайковський), у т.ч. на радіо «Голос Америки».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 20.11.1951 р. з мертвого пункту зв'язку Федун П. у лісовому масиві неподалік с. Бряза Болахівського р-ну Івано-Франківської обл.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 180–190. Оригінал, машинопис; ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 20 («Траса»), ч. 5, спр. 17 (конверт); спр. 2 (конверт); спр. 35–45. Завірена копія, машинопис; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Охримовича В.), т. 7, спр. 170–216; спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 11, спр. 185–231; спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 50, спр. 11–52. Інші копії.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.]
Липень 1950 р.

Автор листа інформує про те, що документи, надіслані до «Т.» [«Тур», Шухевич Р.], надійшли йому, тому що той загинув. Автор листа зазначив, що отримав документи й від «опозиції» ОУН(Б), ознайомив зі змістом цих джерел інших провідників. Йдеться про значення постаті Бандери С. для вільного руху в Україні. Описана видавничо-пропагандистська діяльність ОУН(Б) на УЗ та подані пропозиції щодо аналогічної роботи в ЗЧ ОУН. Також повідомляється про кадрові втрати та передачу до ЗЧ ОУН грошових коштів.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 26.11.1954 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. з архіву Кука В. Після цього джерело передало адресатові через кур'єрську групу Охримовича В.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 20 («Траса»), ч. 5, спр. 17 (конверт), спр. 4 (конверт), спр. 1–2. Завірена копія, машинопис; спр. 3–4; спр. 5–6; спр. 7–8; спр. 50 («Перехват»), спр. 218–225; спр. 51 («Перехват»), спр. 165–172. Копії.

* * *

До «Горя».
Липень 1950 р.

У листі висвітлено проблемні питання розколу і об'єднання ЗЧ ОУН. Також подано інформацію про стан підпілля на ЗУЗ. Подано прохання знайти і передати зброю, амуніцію, радіоприймачі.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 4, спр. 157–159. Копія, машинопис.

* * *

До «155» [Галаса В.].
Вересень 1950 р.

Лист складається з трьох частин. У першій частині переказується зміст листів від «38-А» [Кузьма Б.] до «795» [Литвинчук І.]. Автор пояснює, чому пішов на це: «38-А» пише до «795» листи, а той не відповідає. У другій йдеться про діяльність радянської влади та кадрові втрати. Третя частина — це прогноз III-ї Світової війни і роз'яснення, як у такому разі діятиме ОУН(Б).

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хут. Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації Литвинчука І. На першій сторінці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти — «5/50».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 26, спр. 178–191. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 2, оп. 61 (1951 р.), спр. 5, т. 1, спр. 238–246. Інша копія.

* * *

До «38-А» [Кузьма Б.].
Вересень 1950 р.

У частково зашифрованому листі йдеться про проведення в МДБ агентурних навчань. Також автор документа рецензує

проект обіжника «До відома всім...», наголошує на потребі кращого навчання та поведінки провідних кадрів ОУН(Б), інформує про смерть «Титаря», просить «38-а» про зустріч.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 14.06.1952 р. у Березнівському р-ні Рівненської обл. у криївці члена крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ «Степана».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 21, спр. 46–54. Оригінал, рукопис; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 228–234. Копія.

* * *

До «795» [Литвинчук І.].
[Вересень 1950 р.]

Йдеться про нові методи виховання молоді (кандидатів у члени ОУН(Б)), діяльність радянської влади. Спеціально роз'яснюються окремі положення інструкції про те, яким чином діятиме керівництво ОУН(Б) у разі початку III-ї Світової війни.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації Литвинчука І. У документі міститься маргіналія про одержання автором цього листа 27.09.1950 р.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 26, спр. 192–195. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.].
[1950 р.]

Констатується смерть Шухевича Р. Описуються останні місяці його життя. Переказується зміст розмов цього діяча, плани з продовження визвольної боротьби. Йдеться про розкол у Закордонних Частинах ОУН(Б), висловлюється надія на швидке вирішення конфлікту в ЗЧ. Автор зазначає, що передав для ЗЧ 3 тис. доларів і 15 тис. крб. Роз'яснюється, чому погано функціонує зв'язок. Повідомляється про кадрові втрати. Подані поради щодо видавничої діяльності. Автор наголошує, що «Горновий» — не його псевдонім.

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами у листопаді 1951 р. в одній з криївок Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 14, спр. 373 (конверт). Фотокопія оригіналу, машинопис; спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 50, спр. 1–10. Копія.

* * *

До «155» [Галаса В.].
[1950 р.].

Автор подає відомості про кадрові втрати, описує моральний і матеріальний стан підконтрольного йому підпілля ОУН(Б) із зазначенням кадрових перестановок. Одна з інших тем листа — початок війни в Кореї. Прогнозується можливість початку III-ї Світової війни. Відтак, автор пропонує перейти до тактики збереження кадрів і посиленої антирадянської пропаганди.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. на хуторі Синяки біля с. Золочівка Демидівського р-ну Рівненської обл. під час чекістсько-військової операції з ліквідації Литвинчука І. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти — «4/50».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 56–65. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 2, оп. 61 (1951 р.), спр. 5, т. 1, спр. 113–116; ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»), т. 5, спр. 291–299. Інші копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Федун П.].
[Дата не вказана] [1950 р.].

Тематика листа — недоліки шифрування організаційної переписки. Автор пропонує нові зразки кодів для зашифрування. Окремо йдеться про діяльність органів МДБ на території Іловського лісу в Миколаївському р-ні Дрогобицької обл. (*зараз* — Івано-Франківська обл.).

Документ був вилучений працівниками УМДБ Станіславської обл. 03.10.1950 р. у ліквідованого провідника Долинського надрайону «Дорошенка». Початок і адресат листа зашифровані. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти — «2/50». Документ був загорнутий у целулоїдний папір і захований в упаковку від зубної пасти.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 7, спр. 90 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 123–128, 232–236. Копії; т. 5, спр. 76–78; ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 76–78, 122 (конверт), 232–236.

* * *

До «Жеста» [Панас М.].
[1950 р.].

Автор дорікає адресату за недотримання конспірації і дисципліни та наказує усунути ці проблеми.

Документ був виявлений радянськими спецслужбами 23.05.1950 р. у лісовому масиві біля с. Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл. у польовій торбі, яку залишили невідомі повстанці.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-8198 (Справа-формуляр на Крюченко Ю.), т. 3, спр. 41. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 8, спр. 227; спр. С-9114а (Справа-формуляр «Тропа»), т. 1, спр. 155. Інші копії.

* * *

До «проводу ЗЧ ОУН».
Від 13 квітня 1951 р.

Відмова взяти участь у черговій конференції ЗЧ ОУН. Пояснюються причини такого рішення.

Лист вилучений радянськими спецслужбами 15.05.1951 р. біля с. Бишки Козівського р-ну Тернопільської обл. у кур'єрів ЗЧ ОУН.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 20 («Траса»), ч. 5, спр. 17 (конверт), спр. 1 (конверт), спр. 43. Копія, машинопис; ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 3, спр. 126–128. Інша копія.

* * *

До «101» [Федун П.].
Від «1209» [листопад 1951 р.].

У листі, який частково закодований, констатовано, що політична ситуація в ЗЧ ОУН(Б) нестабільна. Йдеться про ставлення проводу ОУН(Б) на УЗ до конфлікту між ЗЧ ОУН(Б) та ЗЧ УГВР. Автор пропонує за таких умов не підтримувати

жодну зі сторін конфлікту. Він повідомляє, що має намір з'ясувати причини розбіжностей у поглядах з «182» під час зустрічі з ним. У документі стверджується, що канал радіозв'язку, про який повідомляли ЗЧ ОУН(Б), є провокацією органів МДБ. Відтак, наказано не тримати усіх радистів в одному місті, а розподілити їх по віддаленим теренам (наприклад, когось спрямувати до Кравчука Р.). Також йдеться про необхідність організації і військового вишколу «українських легіонів».

Розшифрований і нерозшифрований примірники листа були вилучені радянськими спецслужбами 23.12.1951 р. у Рогатинському р-ні Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Кравчука Р. і Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 8 («Траса»), спр. 291 (конверт). Оригінал, рукопис; ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 69–74. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, спр. 62–74, 185–197; спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 3, спр. 148–155; т. 9, спр. 271–276. Копії.

* * *

До «23» [Федун П.].
[1951 р.].

Йдеться про блокування та перевірку радянськими чинниками лісових масивів для виявлення провідних кадрів оунівського підпілля (від надрайону і вище). До ЧА йде мобілізація підлітків 1929–1931 рр. народження, констатує автор. Обговорюються події міжнародного життя (війна у Кореї). Як зазначається у листі, населення очікує на початок III-ї Світової війни. Автор повідомляє, що прослуховує радіо «Голос Америки», занотовує новини.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 16.04.1951 р. упродовж агентурної комбінації.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 134. Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 129–133; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр Кука В.), т. 7, спр. 16а (конверт); т. 12, спр. 144–147, 156 (конверт). Копії.

* * *

До «38-А» [Кузьма Б.].
[1951 р.].

У листі повідомляється про кількість літератури, яка була передана на адресу Галаси В. і «Уліяна». Автор застерігає адресата, що «Костя» [охоронець Литвинчука І.] проводить агентурну діяльність на користь органів МДБ.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 14.06.1952 р. з криївки члена крайового проводу ОУН(Б) на ПЗУЗ «Степана» в Березнівському р-ні Рівненської обл. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти «1/51».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 19, спр. 241 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; т. 16, спр. 175–176. Копія.

* * *

До «23» [Федун П.].
«4524» [1951 р.].

У листі автор інформує про те, що надіслав до адресата 2 листи і отримав на них 2 відповіді. Подається звіт про виконану роботу у 1950 р., йдеться про напрями організаційної роботи у 1951 р.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 16.04.1951 р. під час агентурної комбінації. На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер — «1/51».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 7, спр. 135 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 12, спр. 149–154; т. 17, спр. 112–116; спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 7, спр. 129–133. Інші копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.].
[1951 р.].

Автор документа просить зібрати детальну інформацію про вбивство бандерівцями радянського публіциста Галана Я. Також повідомляється про Чортківський і Львівський процеси над членами ОУН(Б). Фігурує протокол «Назара».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. на території Станіславської обл. під час ліквідації Федуна П. і Кравчука Р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 205–206. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим. Витяг.

* * *

До «Яроша» [Савира О.].
Липень 1951 р.

У витягах з листа наводиться перелік завдань для оунівського підпілля на 1951–1952 рр. Автор радить у подальшому підтримувати зв'язок з «842» [«Борис»], а не з ним. Також йдеться про смерть «Орлика» і «Славка» [охоронці Галаси В.]. Повідомляється про арешт «Назара» [зв'язковий Галаси В.] 08.10.1950 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 26, спр. 12 (конверт). Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 194–195. Копія.

* * *

До «201» [Савира О.] та [Кравчук Р.].
Липень 1951 р.

Згадується війна в Кореї. Міститься припущення, що може початися III Світова війна. Говориться про необхідність учинення опору виселенню радянською владою українців зі ЗУЗ. Подані нові вказівки щодо роботи підпілля у 1951–1952 рр. у таких сферах: пропаганда, збереження кадрів, протидія радянзації та створенню колгоспів. Йдеться про роль церкви у житті населення, освіти.

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 21.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Кравчука Р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, спр. 206–219. Копія, машинопис. Переклад з українсь-

кої на російську мову; спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»), т. 10, спр. 149–162. Інша копія.

* * *

До «201» [Савира О.] та [Кравчук Р.].
Липень 1951 р.

Інформується про стан зв'язку, пересилання звітної документації до 842» [«Борис»] і «31055».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. на території Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) під час проведення операцій з ліквідації Федуна П. і Кравчука Р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 194–195. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «8/3» [Кравчук Р.].
«1208» [вересень 1951 р.].

У листі автор повідомляє, що пакунок з поштою він отримав завдяки допомозі «199» [Охримович В.]. Він уточнює, чи отримав адресат повідомлення про смерть «Артема» [Дяків О.?]. Автор документа також затверджує пропозиції щодо роботи націоналістичного підпілля ОУН(Б) на 1951–1952 рр. Рекомендується надалі підтримувати зв'язок з «812» [«Олесь»] і «287» [Пришляк Є.].

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 21.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Кравчука Р. На першій сторінці у верхньому правому куті зазначено номер «1» і зашифровану дату «1208».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, спр. 163. Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 27–40, 140–162. Копії; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 201–202.

* * *

До «101» [Федун П.].
«1209» [листопад 1951 р.].

У частково зашифрованому листі автор описує ставлення ОУН(Б) на УЗ до конфлікту між ЗЧ ОУН та ЗЧ УГВР. Пропо-

нує адресатові не підтримувати жодну зі сторін, що сприятиме примиренню сторін конфлікту. Автор листа також інформує про прибуття зв'язкових від Бандери С., однак нарікає, що їх ніхто не зустрів. Стверджується, що радіозв'язок від імені Федуну П. є провокацією органів МДБ. Також йдеться про необхідність організації і військового навчання українських легіонів. Подані рекомендації не тримати усіх радистів в одному місці, а розосередити їх по віддалених теренах (напр. до Кравчука Р.).

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 23.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Кравчука Р. Відомо, що існувало два варіанти перекладів цього листа на російську мову: перший — без розшифрування закодованих ділянок листа, другий — з розшифруванням.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 69–74. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Свердловим; ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 203–204; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 26, спр. 12 (конверт); спр. С-9112 (Справа формуляр «Шакал»), т. 12, спр. 62–74, 185–197; спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 3, спр. 148–155; т. 9, спр. 271–276. Інші копії.

* * *

До «8/3» [Кравчук Р.].
«1209» [листопад 1951 р.].

Зазначається, що пересилаються пропагандистські матеріали та література. Подаються пропозиції щодо роботи націоналістичного підпілля ОУН(Б). Згадується, що нещодавно надійшла пошта від Федуну П.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 23.12.1951 р. біля с. Вишнів Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації Кравчука Р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, спр. 41–51. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; спр. 52–61, 164–183. Інші копії.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.].

Грудень 1951 р.

Висловлюється бажання автора найближчим часом встановити зв'язок з Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 23, спр. 105.

* * *

До «Уласа» [Бей В.].

Від 15 травня 1952 р.

Розкривається авторська позиція щодо перебігу слідчих дій у справі «802».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 22.05.1952 р. у Черняхівському лісі Глибочицького р-ну Тернопільської обл. (?) під час ліквідації провідника Крайового проводу ОУН(Б) «Поділля».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 16, спр. 21 (конверт). Фотокопія оригіналу, рукопис; спр. 253 (конверт); т. 17, спр. 38 (конверт); спр. С-7765 (Справа-формуляр на Охримовича В.), т. 5, спр. 65 (конверт). Копії.

* * *

До «70» [Косарчин Я.?.]

Від 20 травня 1952 р.

Проаналізована політична ситуація у світі. З листа можна дізнатися про ставлення автора до політичних реалій та суспільного життя в СРСР.

Документ був виявлений органами МДБ УРСР 06.10.1952 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 17, спр. 226 (конверт). Фотокопія оригіналу, машинопис; спр. 438; спр. 227–235. Інші копії.

* * *

До «ПСЛ» [Галаса В.].

[1952 р.]

Йдеться про надання списків осіб, яких потрібно нагородити чи підвищити у військовому званні з нагоди 10-ї річниці УПА. Автор просить переслати за призначенням кореспонденцію для «2К2М» (її адресат отримав ще в 1950 р.). Також містить-

ся інформація про кадрові переміщення, зміну псевдонімів. Міститься прохання відредувати статтю «Перший з перших».

На першій сторінці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти — «4/52».

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 6, спр. 178. Оригінал, машинопис.

* * *

До «СХ» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

Автор радіє за спокійну зиму, яку пережив спільно з «СХ». Інформує про фінансовий стан, втрати націоналістичного підпілля. Йдеться про стан зв'язку з Львівським крайовим проводом ОУН(Б) і проводом ОУН(Б) на ПЗУЗ. Охарактеризовані деякі радянські чекістсько-військові операції. Висловлюється готовність зустрітися найближчим часом. Також автор зазначає, що його нова адреса «XV», а до адресата він буде звертатися «ОК». У листі повідомляється, що попередня кореспонденція (від 30.03.1953 р.) одержана. Йдеться про кількість листів, отриманих упродовж 1952 р. Автор відзначає, що йому надійшли «значки» УПА (26 шт.).

Оригінал документа потрапив до МДБ від «Гая», «Гаврила» та «Михайла» — власних агентів у Станіславській обл. (*зараз* — Івано-Франківська). Ті, в свою чергу, роздобули його в кур'єрів Кука В. у Вишнівецькому лісі Рогатинського р-ну Станіславської обл. На останній сторінці у нижньому лівому куті вказаний порядковий номер листа — «1/53».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 3 (Агентурна справа «Западня»); спр. 22–25. Копія; спр. 26 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «СХ» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

У листі автор повідомляє, що захворів, прибути на зустріч не може, замість себе відправляє кур'єрів. Подано пароль для контактів з ними. Автор також просить адресата написати, якщо ці кур'єри справляють враження надійних людей.

Оригінал документа потрапив до МДБ від «Гая», «Гаврила» та «Михайла» — власних агентів у Станіславській обл. (*зараз* — Івано-Франківська). Ті, в свою чергу, роздобули його в кур'єрів Кука В. у Вишнівецькому лісі Рогатинського р-ну Станіславської обл.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 3 (Агентурна справа «Западня»); спр. 27–28. Копія; спр. 29 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

Міститься прохання переслати зброю, гроші, радіоприймач, топографічну карту, політичну літературу, свіжу пресу. Також зазначено, що надсилаються виправлення, внесені Галасою В. до брошури «Перший з Перших» [про Шухевича Р.]. Кук В. пропонує адресатові зустрітися.

Оригінал документа потрапив до МДБ від власного агента «Тараса Степановича» [Тучак Р.]. Тому цей лист надійшов 26.05.1953 р. від функціонерів Рогатинського надрайону ОУН(Б). На останній сторінці у нижньому лівому куті вказаний порядковий номер листа — «2/53».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 3 (Агентурна справа «Западня»); спр. 146–147. Копія; спр. 148 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].

Від 13 травня 1953 р.

Автор листа повідомляє, що через хворобу прибути на зустріч з адресатом не зможе, хоча з «Кузьмою» і «Зеноном» побачитися готовий. Автор також просить надати організаційний і фінансовий звіт. Його дивує, чому нічого не надходить від ЗЧ ОУН.

Оригінал документа потрапив до МДБ від «Гая», «Гаврила» та «Михайла» — власних агентів у Станіславській обл. (*зараз* — Івано-Франківська). Ті, в свою чергу, роздобули його 17.05.1953 р. у функціонерів Рогатинського надрайону ОУН(Б)

«Данила» і «Дубка». На останній сторінці у нижньому лівому куті вказаний порядковий номер листа — «2/53».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 3 (Агентурна справа «Западня»); спр. 257–262. Копія; спр. 263 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Онуфрія» [Галаса В.].
Червень 1953 р.

У листі автор інформує про виконану організаційну роботу, зокрема результати зустрічей зі «Скобом». У фокусі і численні облави радянської влади, втрати підпілля. Дається дозвіл на публікацію праць «Зенона» про міжнародне положення і внутрішній стан підпілля ОУН(Б). Автор підтверджує, що кореспонденцію за липень 1952 р., «3/52», «1/53» та «2/53» він отримав.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74914-фп, т. 4, спр. 188–190. Оригінал, рукопис; спр. 191–195; спр. 51895-фп. (Кук В.) [конверт № 2 (речові докази)]; ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 5 (Агентурна справа «Западня»), спр. 60–67. Копії.

* * *

До «Онуфрія» [Галаса В.].
[Червень 1953 р.].

У листі автор переказує зміст переписки з «Кузьмою» [Охримович В.] про обставини його прибуття і перебування в Україні. Повідомляє про нестабільну політичну ситуацію в ЗЧ ОУН. Заперечує причетність Охримовича В. до співпраці з органами МДБ.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 11.07.1953 р. у Лепесівському лісі Кам'янець-Подільської обл. (*зараз* — Хмельницька) під час захоплення Галаси В.

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 5 (Агентурна справа «Западня»), спр. 38–53. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу 4-го упр. МВС УРСР майором Клименком.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].
[Червень 1953 р.].

У листі автор говорить про хворобу, яка заважає йому зустрітися з адресатом, радить тому задля збереження життя постійно змінювати місця перебування. Повідомляє про повну ліквідацію проводу Подільського краю. Зазначає, що підпілля на Волині та Львівщині на межі повного знищення, подає свою версію причин цього. Інформує про стан справ у надрайоні «Шувара» [провідник Рогатинського надрайону], висловлює бажання перейти туди або кудись в Карпатський край на постій. Аналізує стан справ в ЗЧ ОУН та подає власне бачення розвитку подій.

Оригінал документа потрапив до МДБ від «Гая», «Гаврила» та «Михайла» — власних агентів у Станіславській обл. (*зараз* — Івано-Франківська). Ті, в свою чергу, роздобули його 10.07.1953 р. у функціонерів Рогатинського надрайону ОУН(Б) «Данила» і «Дубка». На останній сторінці у нижньому лівому куті вказаний порядковий номер листа — «4/53/XV».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 5 (Агентурна справа «Западня»); спр. 38–53. Копія; спр. 54 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].
[Червень 1953 р.].

У лаконічній формі порушуються тільки конче важливі питання, наприклад провокації у проводі Карпатського краю. Також автор листа дякує за кореспонденцію, що надійшла, просить надіслати звіти, висловлює надію на скору зустріч.

Оригінал документа потрапив до МДБ від «Гая», «Гаврила» та «Михайла» — власних агентів у Станіславській обл. (*зараз* — Івано-Франківська). Ті, в свою чергу, роздобули його у функціонерів Рогатинського надрайону ОУН(Б) «Данила» і «Дубка». На останній сторінці у нижньому лівому куті вказаний порядковий номер листа — «5/53».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 5 (Агентурна справа «Западня»); спр. 75–77. Копія; спр. 85 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «243» [Демський О.].

Від 29 жовтня 1953 р.

Автор інформує, що не отримав листа від «Данила». Через це зв'язок було перервано, він відновиться лише навесні. Також автор пропонує адресатові зустрітися до початку зими.

Конверт з цим документом потрапив у КДБ в ніч з 10 на 11.04.1954 р. від радянської агентки «Гарячої». Йї він надійшов від «Дубка» [Петрунь В.], «Влодка» [Данкевич В.] та бійців боївки «Білого». «Гаряча» мала передати конверт для «Шувара» або «Лісника». У квітні 1954 р. працівники радянських спецслужб розпечатали цей конверт, дістали звітти лист, проаналізували почерк його автора, встановили, що ним був Кук В., виготовили копію листа, поклали його назад. Далі конверт був доставлений на місце, надійшов за адресою.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 21, спр. 331–332, 344. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «243» [Демський О.].

Від 29 жовтня 1953 р.

Подаються вказівки щодо подальшої організаційної роботи на 1953–1954 рр. Автор радить, яким чином найкраще з ним встановити зв'язок.

Документ потрапив до МДБ у ніч з 10 на 11.04.1954 р. від власної агентки «Гарячої». Тій, в свою чергу, його надали підпільники «Дубок» [Петрунь В.], «Влодко» [Данкевич В.] та бійці боївки «Білого». За даними «Гарячої», документ насправді призначався для «Шувара» чи «Лісника».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 21, спр. 331–332, 344. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «ОК» [Охримович В.].

[1953 р.].

Констатовано фактичну ліквідацію підпілля ОУН(Б) на ПЗУЗ. Містяться розмірковування щодо можливості об'єднання УГВР і УНРади. Автор зазначає, що попередню кореспон-

денцію від адресата отримав у повному обсязі, просить того про зустріч.

На першій сторонці у верхньому правому куті зазначений порядковий номер пошти — «15», «4/53».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Охримовича В.), т. 10, спр. 98–112. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Марка» [Демський О.].

Від 14 квітня 1954 р.

Оскільки автор перебуває в оточенні військ МДБ, йдеться у листі, на зустріч з адресатом він прибути не зможе. Перелічені нові місця і паролі для проведення організаційних зустрічей.

Конверт з цим документом потрапив у КДБ від радянської агентки «Гарячої». Конверт розпечатали, звітти вилучили листа, проаналізували почерк, встановили що автором документа був Кук В., виготовили копію листа, поклали його назад. Далі конверт був доставлений на місце, надійшов до адресата.

ГДА СБ України, ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960 р.), спр. 29 (КНС Станіславська обл.), спр. 170–171. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову

Згадки про листи Кука Василя Степановича

[Адресат не вказаний].

1947 р.

Витяги з листів, захоплених радянськими спецслужбами 10.09.1947 р. у лісі біля с. Деревляни(?) Золочівського р-ну Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 8, спр. 4–19.

* * *

До Козака М.

1948 р.

Витяги з листів, захоплених радянськими спецслужбами 07.08.1948 р. у Станіславській обл. (зараз — Івано-Франківська).

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 28, спр. 234–255.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.].

Вересень 1951 р.

Йдеться про одержання кореспонденції за посередництва провідника Золочівської округи ОУН(Б) «812» [«Олесь», Червак І.] та провідника Львівського краю «287» [«Ярема», Пришляк Є.]. Міститься прохання і надалі користуватися посередництвом цих осіб.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами у грудні 1951 р. на території Рогатинського р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) під час ліквідації Федуна П. і Кравчука Р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр Кука В.), т. 16, спр. 201–202. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

[Адресат не вказаний] [Кравчук Р.].

[Листопад 1951 р.].

Обговорюється справа «Романа».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 26, спр. 12 (конверт). Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову. Витяги.

* * *

[Адресат не вказаний] [«Ілько»].

[Дата не вказана]

Кілька листів, виявлених радянськими спецслужбами 04.11.? р. у Торчинському р-ні (*зараз* — Луцький) Волинської обл. у вбитого Невірівця А.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 19, спр. 48–49.

ОХРИМОВИЧ ВАСИЛЬ ОСТАПОВИЧ

[«Апостол», «Бард», «Грузин» (1951), «Давид», «Далекий», «Кузьма», «Охало», «О. Далекій», «Павелко», «Пилип», «Ромб», «Серб», (1951), «Філософ», «Чабан», «Чужий», «ОК» (1953), «СХ» (1952–1953), «К»(1952), «84», «787»]

(24 чи 25.05.1914, с. Дичків Велико-Барківського р-ну Тернопільської обл. – 18 чи 19.05.1954, в'язниця МДБ у Києві)

Походить з родини священика. Вступив до ОУН під час навчання у Тернопільській гімназії. В'язень польських тюрем (1935–1939). Перебував у Березі Картузькій. У 1940 закінчив юридичний ф-т Берлінського ун-ту. Навчався на курсах підготовки командного складу (1939–1940). Під час розколу в ОУН став на бік Бандери. Від липня 1941 очолив провід ОУН(Б) на Тернопільщині. З 1942 був одним із співorganizаторів УПА та керівників школи підготовки підпільних кадрів ОУН для роботи на СУЗ. Учасник II-ї та III-ї Конференцій ОУН. З квітня 1943 очолював Провід ОУН(Б) на ЗУЗ. Згодом був кооптований до Проводу ОУН(Б) на УЗ. Через хворобу був переведений до політичної референтури Проводу ОУН(Б). З другої половини 1944 був керівником мережі ОУН(Б) на території Польщі. Від серпня 1945 — голова проводу в Аугсбурзі (Німеччина), член Баварського крайового проводу. Восени 1946 приєднався в ЗЧ ОУН до опозиційної щодо Бандери С. групи Ребета Л. Перебував там до 1948. У 1946–1951 — член ЗП УГВР. Навчався на американських курсах розвідників. 20.05.1951 закинутий з групою нелегалів на ЗУЗ з метою схилання керівників підпілля ОУН(Б) на УЗ до визнання ЗП УГВР репрезентантом збройного руху опору в Україні. 06.10.1952 затриманий органами МДБ. За вироком Київського військового трибуналу розстріляний. Не реабілітований.

* * *

Адресат невідомий.

18 листопада 1945 р.

Йдеться про стан української еміграції у союзницьких зонах окупації Німеччини, відносини між емігрантами і союзницькою адміністрацією. Сформульовані подальші плани ОУН(Б), зокрема стосовно співпраці з англійцями, американцями. Інформується про переговори з представниками АК.

ГДА СБ України., ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 3, спр. 96–97. Копія, машинопис.

* * *

До «Сто.» [Шухевич Р.]

Від 28 грудня 1948 р.

У листі автор повідомляє адресат про отримання організаційної пошти і пропагандистських матеріалів, а також перераховує, які документи передає адресату.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 08.02.1949 р. у с. Пітушків Млинівського р-ну Рівненської обл. під час ліквідації М. Козака.

ГДА СБ України., ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука-В.), т. 3, спр. 145–146. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До Косинського-«Доктора».
[1951 р.]

Зазначена інформація про кадрові втрати, діяльність радянської влади на території Стрийського р-ну. Також автор подає пропозиції щодо можливих каналів зв'язку. Міститься прохання про допомогу продуктами харчування.

Лист вилучений радянськими спецслужбами 21.12.1951 р. у лісовій місцевості під с. Вишнів Рогатинського р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) під час ліквідації Кравчука Р. Проект листа, якого написав Охримович В., але так і не надіслав адресатові.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Охримовича В.), т. 8, спр. 14 (конверт). Фотокопія оригіналу. Рукопис; т. 7, арк. 127–129. Копія.

* * *

До «друга «В-н» [«Владан», Фрайт В.?].
Від 20 червня 1952 р.

Рекомендується користуватися новими лініями зв'язку після розконспірування низки кур'єрів.

Лист був вилучений працівниками УМДБ Станіславської обл. 04.07.1952 р. у невідомого кур'єра зв'язку, ліквідованого під час спроби переправитися через р. Дністер на південний схід від с. Ганнівці Галицького р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Жидачівський р-н Львівської обл.?).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Охримовича В.), т. 9, спр. 5 (конверт). Оригінал, рукопис; т. 5, спр. 157–162; спр. 163 (конверт). Копії.

* * *

До «4/5 (Ш)» [«Шум», провідник Калуського надрайону, радянський агент «Іван Гаврилович»].
Серпень 1952 р.

Міститься інформація про загибель «І-72» [«Ірка», член провуду Калуської округи, шеф УРДП] та «КМ 567» [Косарчин Я.]. Також подані рекомендації як саме святкувати річницю УГВР. Згадується «Дем'ян» (колишній член охорони Кравчука Р.) .

Документ був переданий 05.09.1952 р. для органів МДБ радянськими агентами «Гаєм», «Гаврилом» і «Данилом».

ГДА СБ України, ф. 2, оп. 4 (1959 р.), спр. 1 (Агентурна справа «Западня»), спр. 66–69; спр. 70 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 2 (Агентурна справа «Западня»), спр. 29–31; спр. 32–35. Копії.

* * *

До «Ярополка» [Лебедь М.], «Всеволода» [Гриньох І.], «Орляна» [Ребет Д.], «Турчина» [Врецьона Є.], «Володимира» [Прокоп М.] та ін.
[Кінець 1952 р.]

Автор документа розповідає про діяльність на посаді провідника Карпатського краю ОУН(Б). Описуються труднощі, з якими йому доводиться стикатися у повсякденній роботі: відсутність фахових кадрів, нестабільне політичне становище, діяльність агентури, новації радянської влади.

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 22.01.1953 р. у с. Стратин Рогатинського р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) в ліквідованих кур'єрів ЗП УГВР «Дмитра» та «Петра». Документ входив до кореспонденції, яку Охримович В. намагався передати американському консульству у Москві. У 1954 р. працівники МДБ доповнили цей документ іншими даними і передали за кордон для ЗП УГВР.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 8 (Агентурна справа «Траса»), спр. 229 (конверт). Оригінал, машинопис; спр. 221 (конверт); спр. 219–220; спр. 223–228. Копії.

Згадки про листи Охримовича Василя Остаповича

16 травня 1950 р.

Цитати уривків з листів Охримовича В.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-0979 («Берлога», Київська колекція), т. 23, спр. 49–51.

* * *

Дата не вказана.

Цитати уривків листів між Охримовичем В., «Дем'яном» [Петрушевич С.] і «Маком» [Гошовський Ю.?).

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 63, спр. 204–210.

СИДОР ВАСИЛЬ ДМИТРОВИЧ

[«В» (1947), «Верховинець» (1946), «Вишитий», «Зов», «Конрад», «Кравс», «Крегул», «Лісовик», «Ростислав Вишитий», «Шелест» (1945–1946), «Ш» (1945), «200» (1948), «202» (1947), «624», «808» (1946), «3а/50» (1947)]

(24.10.1910, с. Спасів Сокальського р-ну Львівської обл. —
14.04.1949, біля с. Лімниця Рожнятівського р-ну
Івано-Франківської обл.)

Походить з селянської родини. Член Пласту в Сокалі. Також був членом ОВКУГ. В ОУН перебував з 1929. Закінчив Перемишльську гімназію (1931), школу підхорунжих Польської армії, юрид. ф-т Львівського ун-ту. Р. Член Сокальського повітового проводу ОУН (до 1934). В'язень польських тюрем (1935–1936, 1937–1939). Бойовий оч. Сокальського повіту ОУН (1937). Член проводу Сокальської округи та військовий референт КЕ ОУН на ПЗУЗ (від 1937). Також був членом Просвіти, керівником районної молочно-терористичної групи ОУН «Вовки» на Поліссі (1937). Учасник II-го ВЗ ОУН в Кракові (31.03–3.04.1941). Викладав на старшинських курсах ОУН у Кракові, в.о. військового референта КЕ ОУН(Б) на ЗУЗ (1940–1941). Командир сотні в батальйоні «Нахтігаль» і 2-ї сотні 201-го батальйону «Щуцманшафт» в Білорусі (12.1941–12.1942), поручник. Один з організаторів і керівників УПА на Волині і в Галичині. Керував військовим осередком при Проводі ОУН(Б) на УЗ (лютий-травень 02–05.1943). В'язень німецьких тюрем (1943). Заступник військового референта Про-

воду ОУН(Б) (1943), шеф крайового військового штабу УПА на ПЗУЗ (05–08.1943) в ранзі майора УПА (08.07.1943). Член ГВШ УПА (1943–04.1949). Командир групи УПА «Захід», заступник Головного командира УПА (26.01.1944–04.1949). Член Проводу ОУН на ЗУЗ (поч. 1944–1949) та українських земель (1947–1949). Провідник Карпатського краю ОУН(Б) (від 1947). Генеральний суддя ОУН. Полковник УПА (1946), нагороджений Срібним хрестом бойової заслуги 1 класу (1945). Загинув у бою зі спецгрупою МДБ, обороняючи свою криївку.

* * *

До «К-ий» [можливо «Київський», Бусел Я.].
Від 4 березня 1945 р.

Опубліковано: Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – Ч. 1. – С. 256–258.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
Від 10 жовтня 1946 р.

Відкритий лист-звернення в.о. головного судді ОУН(Б) «Верховинця» [Сидор В.] до керівника самопроголошеного проводу «Одеса» Янишевського С. («Далекого») у справі провадження над ним слідства. Містяться вказівки, які має виконати адресат, аби розслідування було неупередженим.

Оригінал листа був вилучений 23.01.1947 р. біля с. Жуків Бережанського р-ну Тернопільської обл. з криївки Арсенича М.
ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (Рівненська обл.), спр. 4, т. 1, спр. 142. Оригінал, машинопис; ф. 13, спр. 376, т. 8, спр. 104. Копія.

Опубліковано: Літопис УПА. Нова Серія. – Т. 8. – С. 1267–1268.
9.03.1947 р. Сидор В. написав до Янишевського С. листа з тотожним цьому змістом. Див. копії: ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57, спр. 4, т. 1, спр. 180–181, 185.

* * *

До «Далекого» [Янишевський С.].
Від 09 березня 1947 р.

Дещо видозмінений лист від 10.10.1946 р. У ньому йдеться, що конфлікт між адресатом і проводом ПЗУЗ буде вирішувати-

тися у судовому порядку. Автор документа подає низку вказівок, які адресат має виконати для здійснення неупередженого розслідування.

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 57 (Рівненська обл.), спр. 4, т. 1, спр. 185. Копія, машинопис; спр. 180–181. Інша копія.

* * *

До «02/8».

Від 11 серпня 1948 р.

У листі уточнюються кадрові втрати підпілля ОУН(Б). Також міститься інформація про діяльність органів МДБ щодо ліквідації націоналістичного підпілля ОУН на території Станіславської обл.

Документ був вилучений 04.04.1949 р. у Рожнятівському р-ні Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації керівника Крайового проводу ОУН «Захід-Карпати» «Шелеста» [Сидор В.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 151–154. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «02/8».

Жовтень 1948 р.

У листі автор повідомляє про те, що 28.09.1948 р. він надіслав через «С-20» передані від «О-5» матеріали (червень 1948 р.). Також міститься інформація про організаційну ситуацію в терені, провокаційну діяльність радянської влади (поширення листівок, спрямованих проти ОУН).

Документ був вилучений 04.04.1949 р. у Рожнятівському р-ні Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) під час проведення чекістсько-військової операції з ліквідації керівника Крайового проводу ОУН «Захід-Карпати» «Шелеста» [Сидор В.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 23, спр. 73–74а. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

ФЕДУН ПЕТРО МИКОЛАЙОВИЧ

[«А» (1948), «Волянський», «Петро Полтава» (1950), «С», «Север», «Шакал», «11» (1951), «19», «23», «57» (1947), «75» (1947), «81», «81-с», «99» (1949–1950), «101» (1951), «123», «173», «811», «811-с» (1946, 1948), «с-811», «р-1157», «р-1197»]

(23.02.1919, с. Шнирів Бродівського р-ну Львівської обл. — 22.03.1951, лісовий масив біля с. Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл.).

Походить з селянської родини. Долучився до юнацтва ОУН, навчаючись з 1931 у Бродівській гімназії. Далі студював на медичному факультеті Львівського університету, але не довчився — у 1940 був мобілізований на радянсько-фінську війну. В червні 1941, під час радянсько-німецької війни, потрапив до німецького полону. Звільнився звідти у жовтні 1941. Працював при референтурі культурної праці УДК. 1942 – літо 1944 — провідник юнацтва ОУН(Б) на ЗУЗ. З літа 1944 — інструктор школи кадрів юнацтва ОУН(Б) в Карпатах. Того ж року очолив Головний осередок пропаганди і інформаційної служби (ГОПІС) ОУН(Б) і УПА. Створив систему навчальних курсів («вишколів») для пропагандистів ОУН(Б). Працював у політично-виховному відділі УПА-Захід (1944–1946). Керував Бюро інформації УГВР (1946–1951). Знайний як заступник голови Генерального секретаріату УГВР (1950–1951). У 1948–1951 працював у проводі ОУН(Б). Редагував оунівські часописи «Юнак» (1942–1944), «За Українську Державу» (1944–1945), «На допомогу пропагандистам» (1944), «На допомогу інструкторам-пропагандистам» (1944), «Ідея і чин» (1946), «Самостійність» (1946–1948), «Осередок пропаганди і інформації при проводі ОУН» (1948–1951). Також був редактором видань УГВР: «Вісник» (1944–1945), «Бюро інформації УГВР» (1948–1951). Загинув у бою.

* * *

До «Ришарда» [Сусік Д.].

Від 13 травня 1946 р.

Міститься прохання надати інформацію, яка необхідна для завершення написання пропагандистської статті.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 379. Оригінал, рукопис.

* * *

До «друга».

Листопад 1946 р.

Лист-формуляр, підготовлений ГОПІС-ом щодо пересилання необхідної пропагандистської літератури.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 10, спр. 424. Завірена копія, машинопис.

* * *

До «друга».

31 березня 1947 р.

Лист-формуляр, у якому йдеться про необхідність обміну досвідом щодо поширення пропагандистської літератури різними способами (залізниця, авто тощо).

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 10, спр. 347. Копія, машинопис.

* * *

До «Данила» [Лико В.].

Від 22 квітня 1947 р.

Перераховуються документи, які адресат зобов'язаний надіслати на адресу «Л.» [можливо Кук В.]. Автор просить вислати йому витратні матеріали для роботи видавничого сектору. Міститься прохання в'яснити, де подівся другий пакет з кореспонденцією.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Вадима» [Лико В.].

Травень 1947 р.

Йдеться про те, що пропав спільний знайомий — есбіст «Артем». Можливо він пішов до «більшовиків», припускає автор. Відтак, його цікавить чи утікач щось знав про листування оунівців.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Вадима» [Лико В.].

Травень 1947 р.

Йдеться про стан підконтрольного авторові націоналістичного підпілля, діяльність СБ. Міститься прохання надіслати нові протоколи допитів з навчально-виховною метою.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Данила» [Лико В.].

Червень 1947 р.

Міститься прохання до адресата і «Вільхового» прийти на зустріч з метою обговорення господарських питань. Також автор листа уточнює, чи відома адресатові доля спільного знайомого (ім'я цього повстанця не конкретизується).

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Данила» [Лико В.].

Від 13 серпня 1948 р.

Автор повідомляє, що за сприяння «Марти» [Голояд М.] передав листа для «Ікара». Просить так само передати йому дві пари чобіт.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 1, спр. 6. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «1648» [Галаса В.].

[кін. 1948 р.].

Автор інформує про те, що виготовив і надсилає пропагандистські матеріали «Хто такі бандерівці і що вони хочуть», «Дискусія продовжується». Також подаються копії листів «311»

та «171» [Шухевич Р.], у яких йдеться про стан підпілля у Карпатському краї Автор листа цікавиться здоров'ям дружини адресата — «Марічки» [Савчин М.].

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 08.01.1949 р. у с. Уїздці Дубнівського р-ну (*зараз* — Млинівський) Рівненської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9108 (Справа-формуляр «Орлан»), т. 2, спр. 244–245. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. упр. 2-Н МДБ УРСР ст. лейт. Нікіфоровим.

* * *

До «555» [Лаврів І.].
[1948 р.]

Супровідний лист до пакету з документами: «Повідомлення про смерть «Безпалька» (1 прим.), «Чим цікавитись у терені» (5 прим.), «Неопановані терени» (4 прим.).

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуна П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Кума».
Від 19 липня 1949 р.

У документі автор пояснює, чому раніше не міг відповісти адресатові, а також призначає нову дату зустрічі — між 20 і 30 серпня. Для цього, як зазначається у листі, адресатові необхідно підтримувати контакт з «Юрком» [Грица Ю.] або «Бором» [Друль П., провідник Стрийського району]. Також згадуються: «Старий», «Дорошенко».

Документ був вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. у с. Конюхів Стрийського р-ну Дрогобицької обл. у криївці «Махмета» [Барабаш М.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 265. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відд. упр. 2-Н МДБ УРСР майором Биковим; ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 18, спр. 383. Інша копія.

* * *

До невідомого (-их).
Вересень 1949 р.

У документі роз'яснюється Конституція СРСР та специфіка виборчої системи країни.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 38, спр. 97. Копія, машинопис.

* * *

До «102/22».
Жовтень 1949 р.

У листі роз'яснюється, як треба використовувати пропагандистські листівки задля критики виборчої системи СРСР.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 38, спр. 97. Копія, машинопис

* * *

До «Бабенка».
Липень 1950 р.

Автор заперечує думку адресата про те, що ідеологія ОУН(Б) є марксистською. Вважає цю ідеологію націоналістичною. Також згадується, що кореспонденція надійшла до ОУН(Б) на УЗ у непошкодженому вигляді.

Лист переданий до ЗЧ ОУН(Б) через Савицьку І., скопійований і повернутий в Україну для ознайомлення і підтвердження автентичності.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 48, спр. 10–14. Фотокопія, машинопис; т. 50, спр. 136–150. Копія.

* * *

До «друзів за кордоном» [ЗЧ ОУН].
Серпень 1950 р.

У листі автор ділиться з керівниками ЗЧ ОУН міркуваннями щодо діяльності підпілля ОУН(Б) в Україні.

Оригінал листа мав бути переданий кур'єром на Захід у серпні 1950 р.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 78–126. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «друзів за кордоном» [ЗЧ ОУН].
Серпень 1950 р.

Автор розкритикував статтю Горнового О. [Дяків О.] «Яка філософія — матеріалістична чи ідеалістична — зобов'язує членів ОУН», наголосивши, що потрібно відрізнити філософію від ідеології. На його думку, не слід пов'язувати ідеологічні засади ЗЧ ОУН з християнським світоглядом, як це зроблено у часописі ЗЧ «Сурма», тому що має бути свобода релігійного вибору. Міститься критика Декларації ЗП УГВР (заміна положення про боротьбу за УССД ідеєю про відновлення УНР, тези про безкласове суспільство та загальну рівність).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 48, спр. 25–35. Фотокопія, машинопис; т. 50, спр. 53–101. Інша копія; ф. 13, спр. 398, т. 14, спр. 78–126. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «96/50» [Кук В.].
Від 24 вересня 1950 р.

У листі подається уніфікована схема діяльності націоналістичного підпілля на зразок роботи радянських ревкомів. Також згадується «Байрак» [Косарчин Я.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 49–50. Оригінал, рукопис.

* * *

До «друга «Мороза» [Піль М.?].
Дата не вказана [до 11.1950 р.]

У листі автор повідомляє, що адресат на момент написання листа був підпорядкований провіднику «Владану» [Фрайт В.]. Дякує за раніше виконані завдання та бажає адресатові успіхів.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуні П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «К-121/7-С» [Шухевич Р.].
«4739/1» [1950 р.].

Автор пише про завдання, які ОУН(Б) має виконувати найближчим часом: збереження кадрового потенціалу організації (план «Дажбог»), розширення організації (план «Орлик»), пропаганда організаційних ідей серед червоноармійців і східноукраїнської інтелігенції та підготовка їх до можливої війни Англії, США з СРСР (план «Оса»). Критикуються ліберальні засади, які розділяє чимало членів УГВР. Роз'яснюється справжня ідеологічна платформа УГВР. Автор висловлює судження, що не потрібно змінювати базові ідеї, пропаговані ОУН. Згадується наказ ГК УПА про формальний розпуск УПА.

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами 06.05.1950 р. у «Марти» [Голянд М.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 301 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 372, т. 11, спр. 868–895; т. 19, спр. 276–295; спр. 376, т. 87, спр. 273–300; ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 3, спр. 317 (конверт). Фотокопія оригіналу; спр. 273–300; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 64, спр. 239–267; спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 15, спр. 263–289; т. 20, спр. 3–30. Копії.

* * *

До «96/50» [Кук В.].
Від 20 серпня 1951 р.

Міститься правова оцінка переходу частини УРСР до Польщі. Описується стан справ у терені «К.» [Охримович В.] (кадрові втрати, агентурна діяльність радянської влади), діяльність кур'єрських груп «Гриця» і «Каменя». Наводиться перелік осіб, яких необхідно відзначити бойовими нагородами та званнями («Осип», «Кузьма», «Орест» з надрайону «24»). Перераховані причини, які завадили авторові надіслати кореспонденцію раніше: відсутність організаційного зв'язку, діяльність радянської влади. Йдеться про ЗЧ ОУН(Б).

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 380–404. Проект оригіналу, рукопис.

* * *

До «орг. керівників на терені «23/1» [Калуська округа].
[Серпень 1951 р.]

Міститься прохання допомогти «Осипу» [кур'єр ЗЧ ОУН] у безпечному переході через територію округи.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 2 («Траса»), спр. 192. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу 2-Н УМДБ Станіславської обл. майором Форманчуком.

* * *

До «78».

«1509» [20 вересня 1951 р.]

У частково зашифрованому листі автор пояснює, що вийти на зустріч з адресатом 07.09.1951 р. йому завадили постійні спецоперації військ МДБ. Висвітлюється діяльність радянської влади у селах, назви яких зашифровані. Йдеться про ймовірність втрати ліній організаційного зв'язку. Згадуються псевдоніми і криптоніми: «96/50» [Кук Василь], «Кузьма» [Охримович Василь].

Лист виявлений співробітниками МДБ УРСР 08.10.1952 р. у архіві Кука В. Зашифрований автором документ власноручно розшифрував Кук В.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 39–41. Оригінал, машинопис.

* * *

До «78».

«2906» [4 жовтня 1951 р.]

Йдеться діяльність радянської влади, кадрові втрати.

Лист виявлений співробітниками МДБ УРСР 08.10.1952 р. у архіві Кука В. Зашифрований автором документ власноручно розшифрував Кук В. Зазначено номер пошти — «6/51».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 42–45. Оригінал, машинопис.

* * *

До «2021» [Кравчук Р.]

«2907» [6 листопада 1951 р.]

Йдеться про те, що органами МДБ було заарештовано «Мака» [Попович Ю.]. Також подаються організаційні вказівки

для уникнення розконспірування підпільників, котрі з ним були пов'язані.

Оригінал листа був виявлений МДБ УРСР 21.12.1951 р. під час проведення чекістсько-військової операції у лісовому масиві на північний схід від с. Вишнів Рогатинського р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська) серед речей ліквідованого Кравчука Р.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 81 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 75–77, 78–80; ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960), спр. 3 («Траса»), спр. 157–158; ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 12, спр. 75–77, 78–80, 199–201, 202–205. Копії.

* * *

До «Гомона» [Фрайт В.]

Дата не вказана [1951 р.]

У листі міститься прохання надіслати звітно-організаційну документацію.

Оригінал документа в запечатаному вигляді був виявлений 22.03.1951 р. радянськими спецслужбами у лісовому масиві поблизу с. Верхня Рожанка Сколівського р-ну Львівської обл. серед речей «Сиротюка» [Петрик В.]

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 10, спр. 74 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. С-9112 (справа-формуляр «Шакал»), т. 6, спр. 389. Копія.

* * *

До «Гомона» [Фрайт В.] або «Шума» [Диркавець С.]

Дата не вказана [1951 р.]

Міститься прохання розмістити «Сиротюка» [Петрик В.], «Відважного» і «Чорноморця» у підпільних осередках на зимовий період.

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 18.05.1951 р. з мертвого пункту зв'язку на території Долинського р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 10, спр. 74 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 6, спр. 389–390. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «10» [Петрик В].

Дата не вказана [1951 р.].

У листі, який частково зашифрований, автор просить організувати зустріч «Василька» [Мандрик В] з «Грицем». Також він подає низку мертвих пунктів зв'язку для встановлення зв'язку зі ЗЧ ОУН(Б). Автор інформує, що збирається вирушити у запланований раніше рейд.

Оригінал листа був вилучений радянськими спецслужбами 12.08.1951 р. під час захоплення провідника Сколівського району ОУН(Б) «Василька» [Мандрик В] біля с. Поляниця Болахівського р-ну Станіславської обл. (*зараз* — Івано-Франківська). На упаковці листа міститься напис: «Барвінок — для 10 і Гр.»

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 10, спр. 262–263; спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 8, спр. 191–192. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «10» [Петрик І.] чи «Гриця».

Дата не вказана [1951 р.].

У частково зашифрованому листі автор пропонує місце і час для зустрічі, просить узяти з собою акумулятори до радіостанції.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 8, спр. 193. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 10, спр. 264. Інша копія.

* * *

До «Тараса» [Слободян С., керівник охорони референта КП «Єфрема»].
[1951 р.]

Автор інформує, що до адресата вирушив «Осип» [кур'єр ЗЧ ОУН]. Він має повідомити, що тому робити надалі.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 2 («Траса»), спр. 193. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу упр. 2-Н УМДБ Станіславської обл. майором Форманчуком.

* * *

До «Клима» [керівник охорони Фрасуляка С.-«Хмеля»].

Дата не вказана [1951 р.].

Висловлюються співчуття адресатові у зв'язку із загибеллю «Хмеля» [Фрасуляк С.], йдеться про підпорядкування адресата «Прутові» (він же «Черемош», керівник Долинського надрайону ОУН(Б), убитий 18.08.1951 р.). Останньому також даються організаційні завдання, які необхідно негайно виконати.

Оригінал листа був вилучений працівниками МДБ УРСР 26.09.1951 р.

ГДА СБ України, ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 2 («Траса»), спр. 283–284. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений оперуп. упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Ольховим; ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 9, спр. 90–91. Інша копія.

* * *

До «Богуна» [Коцуляк Ю.?).

Дата не вказана [1951 р.?).

Автор скасовує домовленість про зустріч. «Рак-20» [Галаса В.] просив передати автору, щоб він відправив «Кульку» до нього, зазначається у листі. Повідомляється також, що «Рак-20» [Галаса В.] передав 2 тис. крб.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

* * *

До «Богуна» [Коцуляк Ю.?).

Дата не вказана [1951 р. ?].

Йдеться про кадрові зміни і проблеми у господарсько-фінансовій сфері.

Документ було вилучено радянськими спецслужбами особисто у Федуну П.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 17, спр. 401 (конверт). Оригінал, рукопис.

Листи, ймовірно автором яких може бути Федун Петро Миколайович

До «0204» [Сидор В.-«Шелест» чи Шухевич Р.-«Тур»].
Від 23 травня 1948 р.

Йдеться про методичне забезпечення ідеологічно-політичних вишколів, зокрема у філософській галузі.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 87, спр. 232–234; Там само, ф. 65, спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шакал»), т. 1, спр. 232–234.
Копія уривку, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «друга».
Серпень 1948 р.

Лист-формуляр, у якому роз'яснюється, як правильно укладати документ під назвою «вістки з терену».

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 29, спр. 283–285. Копія, машинопис.

* * *

До «55» [Кук В.].
Листопад 1948 р.

У листі-формулярі зазначено, що адресатові надсилається брошура «Хто такі бандерівці і чого вони хочуть». Вказується, що її необхідно поширити, в першу чергу, серед східноукраїнського населення. Автор просить уникати помилок, розмножуючи брошуру на друкарській машинці.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 376, т. 88, спр. 335. Оригінал, машинопис.

* * *

[Адресат не вказаний].
Дата не вказана [1949–1950 рр.?].

Лист-формуляр, в якому йдеться про виборчу кампанію 1950 р.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 51, спр. 358. Копія, машинопис.
Переклад з української на російську мову.

Згадки про листи Федун Петра Миколайовича

До «Тараса».

Дата не вказана.

Витяги з листів Федун П.-«Шакала» [радянський зашифрований оперативно-розшуковий псевдонім Федун П.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 66, спр. 197–206.

* * *

До Кравчука П., Косарчина Я. («Байрак»).

Дата не вказана.

Витяги з листів Федун П.-«Шакала» [радянський зашифрований оперативно-розшуковий псевдонім Федун П.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 67, спр. 175–190.

* * *

До Кравчука Р.

Дата не вказана [1951–1952 рр.].

Витяги з листів Федун П.-«Шакала» [радянський зашифрований оперативно-розшуковий псевдонім Федун П.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 12, ч. 1, спр. 106–129.

ШУХЕВИЧ РОМАН ОСИПОВИЧ

[«Батько» (1951), «Білий», «Борис Шука», «Василь», «Гомін», «Гриць», «Дзвін», «Жар», «Кар», «Лука» (1945), «Мамай» (1945–1946), «Роман Лозовський», «С. Вар» (1945), «Сова» (1948), «Старий», «Степан», «Тарас Чупринка», «Тур» (1945–1946, 1948–1950), «Туча» (1945), «Шуб», «Шух», «Чагар» (літературне псевдо), «Чернець» (1945), «Чумак», «Чупринка», «Щука», «171» (1948–1950), «205» (1947), «277», «315», «401», «558», «777», «808», «1197», «К-121/7-С» (1950)]

(17.07.1907, м. Львів — 05.03.1950 р., с. Білогорща біля Львова)

Син, повітового судді. Навчався в Українській Академічній гімназії, Політехніках міст Данціг та Львова. Був членом пластових ку-

ренів «Лісові чорти», «Чорноморець». Служив в Польській армії, старшина. Став членом УВО, ОУН. У 1926 взяв участь у замаху на шкільного куратора Собінського. Від 1930 — бойовий референт КЕ ОУН на ЗУЗ. У 1934 був засуджений на 4 р. у зв'язку з атентатом на Перацького. 1938–1939 — у штабі Карпатської Січі, організовував постачання зброї, брав участь у боях з угорцями. 1939–1941 — крайовий провідник ОУН на ЗУЗ, член ГВШ ОУН. Заступник міністра оборони в УДП. Політичний керівник «Нахтігалья», опісля — заступник командира 201-го батальйону в Білорусії. Після його розформування на початку 1943 став нелегалом. З весни 1943 — член Проводу ОУН(Б) на УЗ, військовий референт. У серпні на III-му НВЗ ОУН був обраний головою бюро Проводу ОУН(Б). Один з організаторів УГВР. У липні 1944 на I ВЗ УГВР обраний головою Генерального Секретаріату. Працював генеральним секретарем військових справ. Станом на 1944 і далі — Головний командир УПА, провідник ОУН(Б) в Україні. Від 1946 — генерал-хорунжий УПА. Нагороджений Золотим Хрестом Заслуги, Золотим Хрестом Бойової Заслуги I-ї класи посмертно. Інкогніто лікував виразку шлунка у Криму. Їздив «дивитися життя» до Дніпропетровська, на Донбас. Коваль В. («Кук») вважав, що він погано дотримується конспірації.

* * *

До «С-Вара» [Кук В.].
Від 12 січня 1945 р.

У листі йде мова про діяльність радянської влади у Західній Україні та стан підпілля ОУН(Б).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 262. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «С-Вара» [Кук В.].
Від 18 січня 1945 р.

У листі йдеться про стан підпілля, конкретизується хід виконання організаційних вказівок тощо.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 278–279. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Сталя» [Савчак В.].
Від 02 лютого 1945 р.

У листі автор просить адресат знайти і передати йому реферат «Україна повстане». Також міститься прохання відправити «Марину» до «Бориса», оскільки вона потрібна йому як редактор. Також інформує, що у «Бориса» залишить інструкції, які треба передати референту пропаганди Буковинської округи ОУН(Б).

ГДА СБ України, ф. 2 (Упр. 2-Н), оп. 56 (1953 р.), спр. 6, т. 2, спр. 209. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Сталя» [Савчак В.].
Від 01 березня 1945 р.

У повторному листі автор просить адресата взяти у «Віри» [«Чорна», можливо Петричук М. — референтка жіноцтва одного з надрайонів на Буковині] чи «Ігоря» з Буковини пропагандистський реферат «Україна повстає» і спрямувати разом з ним «Марину» до «Бориса». Також міститься прохання передати для «керівника пропаганди на Буковині» низку інструкцій.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 1, спр. 494 (конверт). Оригінал, рукопис; спр. 493. Копія. У правому нижньому кутку міститься маргіналія російською мовою: «Це мабуть Шухевич! Чи є у нас його почерк? 24.IV».

* * *

До «Йордана» [Лівий В.].
Від 16 серпня [1945 р.].

Міститься вказівка реорганізувати підрозділи УПА (створити невеликі боївки), призначити 3-х нових працівників мережі ОУН(Б) (у т.ч. «Довбню») з метою виконання організаційних завдань у Закарпатті. Автор рекомендує, щоб «Довбня» [можливо Кедюлич І. — к-р ТВ ВО 3 «Лисоня»] встановив зв'язок з підпіллям у Чехії та Словачії. Йдеться про загибель на Бережанщині сотенного УПА «Борового» [Брилевський В.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 54, спр. 289–290. Копія, машинопис. Переклад з

української на російську мову, здійснений капіт. Підтепою; спр. 292–293. Інша копія.

* * *

До «Бистрозора».

Від 16 серпня [1945 р.].

Міститься прохання повідомити про стан зв'язку з «Марком», «Максимом» [Кравчук Р.] і «Курганом» [Маївський Д.]. Автор також скаржиться, що довго не отримує від нього вісток. Повідомляється криптонім нової адреси автора для зв'язку — «Карпо».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 54, спр. 291. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову; спр. 294. Інша копія.

* * *

До «С. Вара» [Кук В.].

Від 21 жовтня 1945 р.

Автор документа просить доручити «Тарасу» [Маївський Д.] сфальсифікувати неназваний документ. Також він прохає адресата підшукати іншого керівника «у область». Згадуються: «Данило» [можливо Якимчук М.], «Яр» [можливо Зварах (Зварич) П.], «Архип» [можливо Татура А.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 274–276. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений працівником НКВС УРСР підполк. Кагановичем.

* * *

До «С. Вара» [Кук В.].

Від 23 жовтня 1945 р.

Міститься прохання написати відозву від імені УГВР у зв'язку з наближенням зими та загостренням міжнародного становища. Автор також обіцяє розкритикувати діалектичний матеріалізм після прочитання книжки англійського ученого Джинса. Містяться міркування з приводу радянського військового бюджету.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 280–281. Копія, машинопис. Переклад з

української на російську мову, здійснений працівником НКВС УРСР підполк. Кагановичем.

* * *

До «С-Вара» [Кук В.].

Від 25 грудня 1945 р.

Йдеться про візит «Вереса» [Дудар Я.] зі ПЗУЗ на ЗУЗ. Також автор просить відтермінувати приїзд до нього Козака М. («Смока»). Зазначається про загибель на Львівщині провідника краю «Золотаря» [Слюзар Д.], «Ватюги» [Ваврук В.], члена штабу «Аркаса» [Рудий В.], провідника надрайону «Володимира» [Вітюк П.] і к-ра одного з тактичних відтинків «Чайчука» [Грицина М.]. Автор просить нагороджувати не тільки представників УПА-Захід, але і УПА-Північ та УПА-Південь.

У листі автор переказує зміст іншого листа який він отримав від командира ВО «Буг», а той, у свою чергу, його отримав від к-ра ТВ «Розточчя» [західний ТВ ВО «Буг»] «Угриновича» [«Буковий»; бл. 1910 р.н. —?]. (Див: *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 12. — С. 315–316).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 257–261. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений працівником НКВС УРСР підполк. Кагановичем.

* * *

До «Конрада» [Сидор В.].

Від 16.08.[1945 чи 1946?] р.

Автор інформує, що передає у підпорядкування адресата «Довбню». Наводиться його кадрова характеристика. Стверджується, що «Довбня» може бути корисний для організації зв'язку зі Словаччиною та Польщею. Міститься інформація про повернення частин ЧА з Німеччини, Угорщини, Словаччини та їхнє негативне ставлення до колгоспної системи СРСР. Також автор наказує переформатувати відділи УПА, підпорядкувавши їх територіальним провідникам. Описується оперативна ситуація на теренах Кам'янець-Подільської округи.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 18, спр. 134–135. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений капітаном Підтепою.

* * *

До «Карпа» [Арсенич М.].

Без дати [кін. 1945 р. – поч. 1946 р.].

Автор повідомляє про нагородження референта СБ на ПЗУЗ Козака М. («Смока») Золотим Хрестом заслуги за «порятунок організації на ПЗУЗ» і успіхи у роботі СБ [08.10.1945]. Він пропонує надалі підтримувати зв'язок через «С-Вара» [Кук В.]. Йдеться про загибель «Золотаря» [Слюзар Д.] і референта одного з надрайонів «Володимира» [Вітюк П.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 249–250. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений працівником НКВС УРСР підполк. Кагановичем.

* * *

До «Карпа» [Арсенич М.].

Без дати [кін. 1945 – поч. 1946 рр.].

У листі містяться організаційні вказівки і повідомлення про кадрові втрати.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 244–245. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «С. Вара» [Кук В.].

Без дати [кін. 1945 – поч. 1946 рр.].

Сформульовані зауваження щодо змісту некрологу про смерть головного командира УПА Клячківського Д. і «Київського» [Бусел Я.]. Міститься критика діяльності «Вереса» [Дудар Я.]. Також автором згадуються «Север» [Федун П.], «Данило» [можливо Якимчук М.], «Карпо» [Арсенич М.], «Тарас» [Маївський Д.] та інші.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 52, спр. 27–30. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений працівником НКВС УРСР Кагановичем; спр. 251–256. Інша копія.

* * *

До «С-Вара» [Кук В.].

Від 12 січня 1946 р.

Автор просить повідомити «Тарасові», аби той підробив печатку, яка потрібна для документів «Ганни».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 262. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

До «С-Вара» [Кук В.].

Від 18 січня 1946 р.

Міститься вказівка для адресата після спільної наради навесні 1946 р. очолити провід ОУН(Б) на ПЗУЗ, а також спрямувати Козака М. («Чупринко») з «Карпом» [Арсенич М.] для отримання вказівок. Автор документа також рецензує некролог з приводу смерті колишнього провідника ОУН(Б) на ПЗУЗ Клячківського Д.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 278–279. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

До «С-Вара» [Кук В.].

Від 23 лютого 1946 р.

Автор документа нарікає на те, що зв'язок з адресатом «лопнув». Повідомляється про план проведення наради за участю провідника ОУН(Б) на ЗУЗ «Максима» [Кравчук Р.], а також повернення технічного спеціаліста «Тараса».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 277. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

До «Панаса» [Кравчук Р.].

Від 20 квітня 1946 р.

Йдеться про загибель у Чехословаччині «Тараса» [Маївський Д.] (застрелився) і «Перебийноса» [Грицай Д.] (заарештований). Зазначається також, що «Демид» [можливо Чижевсь-

кий В.] ув'язнений у Чехословаччині. Автор просить адресата організувати спільну розмову з «Карпом» [Арсенич М.] і «С-Варом» [Кук В.]. Повідомляється про зміни у шифруванні організаційного листування.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 52, спр. 247–248. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений підполк. Кагановичем.

* * *

До «Бийлиха» [Бандера С.].
Від «17.06.» [22 липня 1946 р.].

У листі автор повідомляє, що кур'єр «Славко» загинув, його місце займе зв'язкова [Савицька І.], якій можна цілковито довіряти. Тільки вона знатиме спеціальний шифр. Автор листа також обіцяє, що з конспіративних міркувань відповіді на лист Бандери С. (під № 3/46) ця жінка передасть усно. Також заторкується питання змін у бюро Проводу ЗЧ ОУН(Б), автор просить врахувати думку членів Проводу ОУН(Б) на УЗ з приводу цього.

Розшифрована машинописна копія листа. Була передана у 1951 р. зв'язковими кур'єрської групи ЗЧ ОУН «Любомира» [Климаш В.] для ОУН(Б) на УЗ. Цю копію зроблено з оригіналу листа, якого раніше у зашифрованому вигляді передала для ЗЧ ОУН кур'єрка Шухевича Р. «Бистра» [Савицька І.]. Про дату оригіналу радянські спецслужби дізналися від «Бистрої».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9115 (Справа-формуляр «Звено»), т. 55, спр. 54. Розшифрована копія, машинопис; т. 47, спр. 2 (конверт), спр. 34. Інші копії; ф. 2 (4 Упр.), оп. 40 (1960 р.), спр. 8 («Траса»), спр. 324–325; ф. 13, спр. 372, т. 46, спр. 271–272.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].
Від 26 січня [1947 р.].

Автор документа повідомляє, що 100 тис. крб. і 1,4 тис. польських злотих не отримав. Міститься вказівка детально звітувати про хід виселення радянською владою місцевих жителів у Середню Азію. Також автор просить підготуватися

до відзначення 300-річчя від початку Визвольної війни українського народу під кер. Богдана Хмельницького.

Документ вилучено 12.04.1948 р. у лісі біля хут. Пилипці Бережанського р-ну Тернопільської обл. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівного активу ОУН.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 5, спр. 110–112. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений ст. оперуп. упр. 2-Н МДБ УРСР Рубаном.

* * *

До «1516» [Прокопишин І.].
Від 20 березня 1948 р.

Автор документа просить перевірити зв'язок, повідомляти про втрати, наслідки грошової реформи. Також міститься прохання надіслати 50 тис. крб. частинами. Йдеться про необхідність збору відомостей про радянські акції упродовж зимового періоду, хід мобілізації до ЧА у березні, колективізацію. Також автор просить повідомляти про активність партійних діячів у містах. Міститься прохання надати відомості про «1315» [Кук В.].

Документ вилучено 12.04.1948 р. у лісі біля хут. Пилипці Бережанського р-ну Тернопільської обл. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівного активу ОУН.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 5, спр. 108–109. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений ст. оперуп. упр. 2-Н МДБ УРСР Бондаренком 17.04.1948 р.; спр. 113–114; спр. 262–263. Інші копії.

* * *

До «1315» [Кук В.].
Від 25 березня 1948 р.

Автор інформує, що надсилає звітні матеріали. У листі зазначається, що «Монета» [Зарицька К.] перебуває у Львівській в'язниці по вул. Лонцького. Автор просить повідомити про стан справ «на півночі» [Волинь], надіслати інші цікаві пропагандистські книжки. У документі також згадується «553» [Козак М.].

Документ вилучено 12.04.1948 р. у лісі біля хут. Пилипці Бережанського р-ну Тернопільської обл. під час чекістсько-військової операції з ліквідації керівного активу ОУН(Б).

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 5, спр. 115–116. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений ст. оперуп. упр. 2-Н МДБ УРСР Бондаренком.

* * *

До Грушецького І.
Від 10 квітня 1948 р.

Автор, Шухевич Р., під виглядом звичайного підпільника ОУН(Б) пропонує свої посередницькі послуги для організації переговорів між Шухевичем Р. і представниками органів радянської влади в УРСР. У листі підкреслюється, що радянська влада має ставитися до ОУН як до рівноправних партнерів. Переговори можуть розпочатися тільки тоді, коли радянська сторона звільнить з ув'язнення одного з керівників ОУН, на якого вкаже Шухевич. У разі згоди на початок перемовин автор пропонує побилити стіну на розі вулиць Коханівського і Пилсудського у Львові.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 63, спр. 103 (конверт). Фотокопія, рукопис, на 4-х арк. без 1-го арк.; спр. 104–109; спр. 207–210. Копії.

* * *

До «44» [Тершаковець З.].
Жовтень 1948 р.

Автор інформує, що це є загальний лист до Тершаковця З. та Дякова О. Вказується на недоліки наказу, який адресат спрямував для «Буга». Йдеться про смерть «Бурунди», згадуються підпільники «Бор», «Микола», «Цувачок».

Оригінал документа захоплено радянськими спецслужбами 04.11.1948 р. під час ліквідації «Федора» [Тершаковець З.] у лісовому масиві біля с. Великий Любінь Городоцького р-ну Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 57, спр. 32–33. Копія, машинопис. Переклад документа з української на російську мову, здійснений оперуп.

упр. 2-Н МДБ УРСР, молодшим лейтенантом Бабенком 09.11.1948 р.; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 209–211. Інша копія.

* * *

До «401» [Тершаковець З.] і «441».
[1948 р.].

У листі зазначається, що листівки до «східняків» не є успішними, тому їх потрібно доручити писати місцевим оунівцям – «східнякам». Автор документа пропонує видавати матеріал «Хто такі бандерівці» лише російською мовою. Відзначено здібності хорунжого «Бора», а також звіт з території «Славка» [можливо «Славко»-«Ромко» — реф. пропаганди Турківського району ОУН(Б)]. Згадується справа «Супруна» [Благий З.].

Оригінал документа захоплено радянськими спецслужбами 04.11.1948 р. під час ліквідації «Федора» [Тершаковець З.] у лісовому масиві біля с. Великий Любінь Городоцького р-ну Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 57, спр. 24–26 (конверт). Копія, машинопис. Переклад документа з української на російську мову, здійснений нач. відд. упр. 2-Н МДБ УРСР капітаном Клименком 08.11.1948 р.

* * *

До «Д-1315» [Кук В.].
Від «190466» [19 квітня 1949 р.].

У листі автор інформує, що листи 6/48 та 1/49 він отримав. Містяться авторські судження щодо смерті «Смока» [Козак М.] і «Лицаря» [Гасин О.]. Автор припускає, що «Перебийніс» [Грицай Д.] може знаходитися у Воркуті. Він також скаржиться на відсутність зв'язку з «173» [Федун П.].

Оригінал документа було вилучено радянськими спецслужбами 14.06.1949 р. під час ліквідації одного з пунктів зв'язку Проводу ОУН(Б) в Україні та оунівських кур'єрів оунівців «Осипа», «Оксани» і «Залізняка» біля с. Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл. На ньому було зазначено номер повстанської пошти: №9.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр Кравчука Р.), т. 5, ч. 1, спр. 72–73. Оригінал, рукопис; спр. С-7736 (Справа-

формуляр на Кука В.), т. 6, спр. 50–52; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 7, спр. 121–122; спр. 290–291; т. 29, спр. 12–13; спр. 27314 («Берлога», Львівська обл.), т. 34, спр. 184–185; т. 35, спр. 56–67; спр. С-9145 («Берлога», Рівненська обл.), т. 3, спр. 70–72. Копії; ф. 2 (4-Упр.), оп. 37 (1960), спр. 15 (КНС «Провалля», Львівська обл.), спр. 24–25; ф. 13, спр. 372, т. 75, спр. 185–186.

* * *

До «Дем'яна» [Петрушевич С.].
Травень 1949 р.

Автор зазначає, що працівники МДБ намагаються вербувати агентів серед рідних та близьких знайомих підпільників ОУН(Б). Нещодавно, відзначається у листі, проводилося стеження за «Любою» [Верес Л.] і «Гасею». Висловлюється припущення, що «Міша» є радянським агентом.

Оригінал документа вилучений у лютому 1950 р. під час операції МДБ з ліквідації «Дем'яна» [Петрушевич С.].

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 398, т. 23, спр. 215–217. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений працівником МДБ УРСР.

* * *

До «100» [Кук В.].
Від «1160566» [16 травня 1949 р.].

Супровідний лист до листівки з нагоди 20-річчя ОУН і програми навчання керівних кадрів організації. Констатується посилення боротьби радянської влади проти націоналістичного підпілля. Автор також пропонує припинити організаційну чистку від ворожих агентів.

Оригінал листа було вилучено радянськими спецслужбами 14.06.1949 р. під час ліквідації одного з пунктів зв'язку проводу ОУН(Б) на УЗ та оунівських кур'єрів «Осипа» [Білінський В.], «Оксани» [Ільчин С.] і «Залізняка» [Кравчук В.] у Ковалишина І.-«Івася» — керівника технічної ланки пункту зв'язку та довіреної особи Кука В. — біля с. Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 5, ч. 1, спр. 73–74. Оригінал, рукопис; спр. С-9079

(«Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 7, спр. 124. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений невідомим; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 6, спр. 52-53; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 7, спр. 291–292; т. 29, спр. 15; спр. С-9145 («Берлога», Рівненська обл.), т. 3, спр. 73–74. Інші копії; ф. 13, спр. 372, т. 75, спр. 186–187.

* * *

До «Д-1648» [Галаса В.].
Травень 1949 р.

Супровідний лист до 3-х документів, які передаються адресатові (у т.ч. пісенник і звіт, де йдеться про враження від перебування «на сході»).

Оригінал листа було вилучено радянськими спецслужбами 14.06.1949 р. під час ліквідації одного з пунктів зв'язку проводу ОУН(Б) на УЗ та оунівських кур'єрів «Осипа» [Білінський В.], «Оксани» [Ільчин С.] і «Залізняка» [Кравчук В.] у Ковалишина І.-«Івася» — керівника технічної ланки пункту зв'язку та довіреної особи Кука В. — біля с. Зозулі Золочівського р-ну Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 5, ч. 1, спр. 74. Оригінал, рукопис; спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 6, спр. 53; спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція. Додаток), т. 7, спр. 292. Копії; ф. 13, спр. 372, т. 75, спр. 187.

* * *

До «друга» [Бандера С.].
Травень 1949 р.

Автор листа засвідчує особу кур'єра Мізерного Мартина і просить надати йому можливість встановити контакт з головним проводом ОУН(Б).

Лист виявлений радянськими спецслужбами у жовтні 1949 р. в Чехословаччині.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 42, спр. 197. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «друга провідника» [Бандера С.].

Травень 1949 р.

Автор запевняє адресата, що Мізерний Мартин має передати йому звіт про стан підпілля ОУН й організаційну роботу на території України. Також засвідчуються особи, котрі вирушили на зв'язок до ЗЧ ОУН.

Лист виявлений радянськими спецслужбами у жовтні 1949 р. в Чехословаччині.

ГДА СБ України, ф. 13, спр. 372, т. 42, спр. 198. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Д 441» і «401» [Тершаковець З.].

Серпень 1949 р.

Автор повідомляє, що пропагандистська акція з поширення листівок і звернень до переселенців з СУЗ приносить позитивні результати. Наводить приклади поширення листівок на території Карпатського краю та у м. Львові. Говорить, що йому дуже сподобались «Завваги з терену» хорунжого «Бора» та касово-фінансовий звіт «Славка» з терену «23-32». Також йдеться про справу «Супруна» [Благій З.], якого автор зрадником не вважає.

Оригінал документа було захоплено радянськими спецслужбами 04.11.1948 р. під час ліквідації «Федора» [Тершаковець З.] у лісовому масиві біля с. Великий Любінь Городоцького р-ну Львівської обл.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 15, спр. 4. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «Кума» [Барабаш М.].

Без дати [Поч. 1950 р.].

Висвітлюються питання, пов'язані з грошовим фондом і необхідністю зустрічі зі «Старим» [Гасин О.], охороною якого керував адресат.

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. у Стрийському р-ні Дрогобицької обл. (зараз — Львівська) з криївки «Махмета» [Барабаш М.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 18, спр. 382. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову.

* * *

До «100» [діяч УГКЦ, член Президії УГВР Хмелевський].

[Березень 1950 р.]

Позитивно оцінюється перебування єпископа «Б.» на заході. Критикується діяльність редемпториста о. Девохта за невірне інформування про визвольну боротьбу в Україні кіл закордонної еміграції. Автор також припускає, що згаданий отець міг зустрітися з Папою Римським.

Документ захоплено радянською чекістсько-військовою групою 04.05.1950 в Миколаївському р-ні Дрогобицької обл. (зараз — Львівська) під час ліквідації «Явора».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079, т. 20. («Берлога». Київська колекція. Додаток), спр. 147–148. Копія. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. відділу слідчої частини МДБ УРСР Горюном; спр. 222–223; т. 22, спр. 108–109. Інші копії.

* * *

До «010» [Гасин О.].

Дата не вказана.

У листі повідомляється про отримання листа «№ 14» та статті «Військова хитрість». До останньої автор надає критичні зауваження. Просить адресат використовувати правильний ключ до шифру, вказує йому на недоліки в організаційній діяльності та подає поради щодо видавничої роботи. Міститься інформація про надання нагород зашифрованим підпільникам. Також автор просить передати йому підручник з мінування.

Оригінал документа вилучений радянськими спецслужбами 18.01.1951 р. у Стрийському р-ні Дрогобицької обл. (зараз — Львівська) з криївки «Махмета» [Барабаш М.].

ГДА СБ України, ф. 65, спр. 19127 («Берлога», Дрогобицька обл.), т. 18, спр. 390–392. Копія, машинопис. Переклад з української на російську мову, здійснений заст. нач. від. упр. 2-Н МДБ УРСР майором Биковим; спр. С-9112 (Справа-формуляр «Шалкал»), т. 6, спр. 268–270. Інша копія.

Згадки про листи Шухевича Романа Осиповича

До «Кургана» [Маївський Д.].
Від 17 жовтня 1945 р.

Характеризується становище ОУН(Б) в Західній Україні. Йдеться про плани організації на найближчий час — демократизація СРСР, незалежність України, активізація боротьби в Східній Україні. Автор рекомендує не розпускати УПА. Також адресат застерігається від можливих провокацій.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-9079 («Берлога», Київська колекція), т. 3, спр. 138–139.

* * *

До невідомого (-их).
[1949 р.].

Три листи було виявлено 14.06.1949 р. в одній з криївок українського націоналістичного підпілля під час чекістсько-військової операції.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 6, спр. 40–70.

* * *

До невідомого (-их).
[1949 р.].

Кілька листів, виявлених радянськими спецслужбами 19.06.1949 р.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 5, ч. 1, спр. 79–80.

* * *

До невідомого (-их).
[1949 р.].

Лист виявлено 16.09.1949 р. під час захоплення радянськими спецслужбами керівника одного з пунктів кур'єрського зв'язку Проводу ОУН(Б) на УЗ Тихоліса Петра.

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-7736 (Справа-формуляр на Кука В.), т. 7, арк. 1–8; спр. С-7447 (Справа-формуляр на Кравчука Р.), т. 8, ч. 4, спр. 12–16; т. 14, спр. 74–78.

Ковальчук В., Огороднік В. Переписка руководства ОУН(Б) и УПА на украинских землях.

В указателе публикуются короткие аннотации деловых писем руководителей ОУН(Б) и ее военного крыла в Украине.

Ключевые слова: С. Бандера, ОУН(Б), УПА, переписка, аннотированный указатель.

Kovalchuk V., Ohorodnik V. The correspondence of the leadership of the OUN(B) and the UPA in Ukrainian territory.

The index gives brief annotation of business correspondence of the leaders of OUN(B) with its military wing in Ukraine.

Key words: S. Bandera, OUN(B), the UPA, correspondence, annotation, index.

Сергій Гальчак*

**На узбіччі суспільства:
остарбайтери Поділля у повоєнній Україні**

У статті йдеться про упереджене ставлення до колишніх невірників Третього райху — оstarбайтерів, віднесених сталінським керівництвом до політично неблагонадійної категорії населення, вірогідних «ворогів народу».

Ключові слова: оstarбайтери, упередженість, вірогідні «вороги народу», негласний нагляд, приниження, суспільна неповага.

Друга світова війна залишила кривавий слід на українській землі. Одна зі спричинених нею глибоких ран — сповнена не легких випробувань доля оstarбайтерів. Близько 2,5 млн мешканців України (найбільше з окупованих територій колишнього СРСР) було насильно вивезено на примусові роботи в Третій райх. Серед них 195 880 подолян: 117 230 осіб із Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницька) та 78 650 — з Вінницької облас-

* Гальчак С.Д. — кандидат історичних наук, директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

тей. Найбільше нацистським «мисливцям за черепами» вдалося насильно етапувати в райх мешканців Довжоцького (7 195 осіб), Новоушицького (5 237 осіб), Антонінського (4 885 осіб), Орининського (4 788 осіб), Смотрицького (4 490 осіб), Грицівського (4 285 осіб) районів Кам'янець-Подільщини та Монастирищенського (5 711 осіб), Хмельницького (4 868 осіб), Гайсинського (4 862 осіб), Теплицького (3 892 осіб) районів Вінниччини. Понад 13 400 осіб було відправлено на нацистську каторгу з Вінниці та 5 000 осіб — із Кам'янця-Подільського¹.

Бранцям довелося пройти крізь усі «кола пекла», влаштованого «примітивним слов'янам» носіями «вищої» раси: їх залякували, виловлювали під час облав, зі схованок, у нелюдських умовах етапували в неволю, торгували, наче рабами, усіляко збиткувалися над ними, виснажували рабською працею. Однак ще донедавна суспільство жило, ніби цих людей узагалі не існувало. Про них не згадували на уроках історії, у підручниках, енциклопедіях і довідниках. Ані в будні, ані у свята. Ставлення до них у колишньому СРСР було відверто упередженим. Мовчали й німці. Більше півстоліття використання нацистами рабської, примусової праці, нелюдське життя українських бранців вкривав морок забуття.

Лише після розпаду СРСР до цієї категорії людей нарешті було виявлено увагу. Зі здобуттям Україною незалежності спостерігається підвищений інтерес вітчизняних дослідників до історичної долі оstarбайтерів. Праці українських учених, опубліковані останнім часом, стосуються не лише аналізу розсекреченої джерельної бази дослідження², методологічних підхо-

¹ Гальчак С.Д. «Східні робітники» з Поділля у Третньому рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам. – Вінниця: Книга-Вега; ВАТ «Віноблдрукарня», 2004. – С. 110–111.

² Меляков А. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941–1944 рр. // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 132–145; Його ж. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941–1943 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2002. – 20 с.; Пастушенко Т.В. Остарбайтери Київщини: історико-

дів³, але й розкривають чимало раніше невідомих сторінок насильницького вивезення східних робітників до Німеччини, їх безправного становища, протидії реалізації планів гітлерівських загарбників з депортації дармової робочої сили цивільного населення, радянських партизанів, патріотичного підпілля, сил національно-визвольного спрямування, боротьби з поневолювачами самих оstarбайтерів у Третньому райху та лавах європейського руху Опору, труднощі повернення колишніх бранців на Батьківщину⁴.

статистичний та джерелознавчий аналіз // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. ст. – К.; Хмельницький; Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2004. – Вип. 28. – С. 99–115; Максимчук Є.С. Діяльність державних комісій з розслідування злочинів нацистів на території України (1941–1945 рр.): типово-видовий склад та інформаційний потенціал джерельного комплексу: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. – К., 2007. – 20 с.

³ Боряк Г., Маковська Н. Населення України за часів нацистської окупації (1941–1944): роздуми про актуалізацію джерельної бази архівів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. 4: Студії на пошану Руслана Пирога. – К., 2001. – С. 299–318; Гринченко Г.Г. Особливості реконструкції прошлого в устних свідченнях бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. – К., 2004. – Вип. 8. – Ч. 1. – С. 52–58.

⁴ Гальчак С.Д. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації «оstarбайтерів»-подолян у нацистському рейху // Студії з архівної справи і документознавства. – К., 2003. – Т. 9. – С. 148–150; Забродець О. Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні: Зб. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упор. М. М. Кучерепа. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2005. – С. 107–126; Пастушенко Т.В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2007. – 20 с.; Лалан Т.Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2005. – 20 с.; Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьківця. – Чернівці, 2008. – 20 с.

Проте дослідники недостатньо акцентують увагу на становищі колишніх східних робітників після повернення їх додому. У пропонованій статті ставиться за мету дослідити ставлення тодішньої державно-партійної влади до цивільних невільників Третього райху, їх місце у соціальній структурі радянського суспільства. Звільнені примусові робітники райху (остарбайтери) не стали у СРСР особливою категорією населення, що користувалася б певними соціальними пільгами та суспільною повагою, на кшталт, скажімо, героїв-фронтовиків.

Ще під час війни віднесені правлячим у СРСР сталінським режимом до розряду політично неблагонадійних, вірогідних «ворогів народу», примусові робітники райху не вписувалися в активно поширювану ідеологічно-пропагандистську доктрину «масового героїзму радянського народу» та його «синівської відданості Батьківщині». У критичний час вони не стали «всі, як один» на захист рідної Вітчизни, не проливали рясно кров у боях за її звільнення від загарбників. Ба більше, працювали на зміцнення ворожої мілітаристської економіки, а багато хто власними руками виробляв компоненти зброї та боєприпасів, що використовувалися на фронті проти радянської армії. За що ж, мовляв, їх любити чи поважати?.. Тим, хто визначав внутрішній і зовнішній політичний курс повоєнної країни, було байдуже, що все це робилося проти власної волі невільниками, свого часу кинутими тією ж державою на поталу ворогові.

Негативно на повоєнній політиці партійно-державного керівництва СРСР позначалася міжнародна обстановка. Майже вся друга половина ХХ ст. пройшла під зловісним знаком «холодної війни», протистояння геополітичних і воєнно-стратегічних амбіцій західних держав, з одного боку, і Радянського Союзу та його сателітів — з іншого, що вилилось у жорстке ідеологічне протистояння, нескінченну гонку озброєнь, яка поглинала колосальні кошти. Не заперечуючи певної соціальної спрямованості й досягнень політики радянської влади щодо поліпшення життя та добробуту людей, першочерговим для неї все ж було вдосконалення всіх видів озброєння, насамперед нарощування ракетно-ядерного потенціалу. Вже на початку 1950-х рр. гостро відчувався непропорційний розвиток військово-промисло-

вого комплексу, що супроводжувався автаркією важкої та оборонної промисловості, виснаженням природних ресурсів тощо⁵.

У повсякденному намаганні вистояти перед потужним натиском «імовірного супротивника», здобути нову «всесвітньо-історичну перемогу» керівництво СРСР не звертало увагу на невлаштованість репатріантів — остарбайтерів. Вітчизняні дослідники зазначали:

«Треба визнати, що у політичному дезорієнтуванні, навіть, у певному розумінні, деморалізації радянського народу були зацікавлені не тільки вороги СРСР, але й, як це не парадоксально, керівники Союзу. Їм потрібен був перманентний стан конфронтації з Заходом, аби дедалі «закручувати гайки». Довірливий, безвідмовний, невибагливий у матеріально-побутовому відношенні, але працюючий народ своєю самовідданістю повинен був компенсувати вади системи і прорахунки керівництва. Все більше з'являлося ознак, що система пробуксовує економічно, що відстає вирішення соціальних проблем. Ці вади правляча верхівка намагалася компенсувати якщо не прямими репресіями, то залякуванням, моральним терором. Система функціонувала завдяки дедалі більшим її підстьобуванням. Робилося все, аби не йти на радикальні реформи суспільства, на ризик втрати влади вищими ешелонами партії, держави. Відбудова міст контрастувала з дальшим занепадом сіл, а відносно благополуччя основної маси ветеранів війни, що стали рушійною силою повоєнного суспільства, — з нещасливими долями тих, хто не знайшов із владою «спільної мови» або пішов проти її крайнощів⁶.

Безумовно, усі причетні до опору ворогові, особливо ті, хто здобував перемогу на полі бою, заслуговували на велику подяку й гідне відзначення ратних заслуг. Але кращого ставлення до себе з боку держави потребували й остарбайтери — як жертви війни. Однак держава зайняла позицію: якщо не карати, то не помічати їх, не особливо переймаючись поліпшенням життєвого рівня цих людей, створенням умов для реалізації ними основ-

⁵ Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – С. 583.

⁶ Там само. – С. 584.

них конституційних прав і свобод. Тому такою важкою й зтяжною виявилася їх адаптація й соціальна реабілітація в радянському суспільстві.

Як показує аналіз життя східних робітників у повоєнний та наступні періоди, до всіх поневірянь цих людей додалася ще одна несправедливість: їх необґрунтовано було позбавлено грошової компенсації за моральну та фізичну шкоду, яку, згідно з рішенням Нюрнберзького міжнародного трибуналу, Німеччина мала виплачувати людям, силоміць вивезеним з окупованих територій. Не зважаючи на законні права мільйонів громадян, СРСР, проявивши великодержавну пику, не приєднався до Люксембурзьких угод 1952 р.⁷ Підписавши ці документи, канцлер ФРН К. Аденауер, міністр закордонних справ Ізраїлю М. Шарет та голова постійної Конференції з питань єврейських матеріальних претензій до Німеччини Н. Гольдман завершили тривалі переговори між Ізраїлем і Федеративною Республікою Німеччиною про грошову компенсацію з її боку єврейській державі, організаціям та окремим особам за нерухоме майно й інші матеріальні цінності, експропрійовані протягом 1933–1945 рр. в євреїв Німеччини та окупованих нею країн. Відтепер ФРН протягом 12–14 років мала виплатити 845 млн доларів.

Відмову СРСР від аналогічних претензій до переможеної сторони, мабуть, можна пояснити тим, що у повоєнний період для відбудови власної економіки радянський режим примусово використовував працю вестарбайтерів, тобто, як офіційно в Радянському Союзі називався цей контингент — мобілізованих та інтернованих громадян німецької національності. Відповідно до постанови № 7161/ат ДКО від 16 грудня 1944 р., депортації до СРСР підлягали всі працездатні німці віком 17–45 років (чоловіки) і 18–30 років (жінки), котрі перебували на зайнятій радянською армією території Румунії, Югославії, Угорщини, Болгарії, Чехословаччини. Аналогічні постанови було ухвалено й стосовно цивільного німецького населення Східної Пруссії та Верхньої Силезії.

⁷ *Забродець О.В.* Волинські оstarбайтери (1941–1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні. – Луцьк: Вежа, 2004 – С. 124.

Уряд Ізраїлю зажадав (щоправда, безрезультатно), щоби 500 млн доларів виплатила ще й Східна Німеччина — тобто, новоутворена Німецька Демократична Республіка. Оstarбайтери НДР від банкрутства, СРСР сам не отримав значних, конче потрібних, фінансових надходжень, що могли б піти на соціальні витрати, у тому числі облаштування життя оstarбайтерів, задоволення ними існуючих потреб.

Узагалі, не дбати про власний народ було характерною рисою сталінського керівництва. Так, волонтаризм «вождя народів» та його оточення у поєднанні з несприятливими погоднокліматичними умовами (небувала й тривала засуха) призвели в 1946–1947 рр. до нового, після трагічних 1932–1933 рр., масштабного голоду, котрий знову чи не найбільше вразив житницю СРСР — Україну. Безкомпромісність Кремля у питанні хлібозаготівель пояснювалася бажанням Й. Сталіна отримати політичні дивіденди від поставок зерна до країн Європи. Ще в лютому 1946 р. в Москві було підписано угоду про відправку в Польщу 200 тис. т збіжжя для весняної сівби. У квітні СРСР зобов'язався надати Франції 500 тис. т зерна за цінами, нижчими від світових, і переважно у кредит. Радянське збіжжя в голодному 1946 р. надходило також у Болгарію, Румунію, Чехословаччину. Відтак, в українському селі, з якого вичавили більшу частину зернових культур, розпочався голод. Зима 1946–1947 рр. виявилася неймовірно тяжкою, люди почали гинути від недоїдання, дистрофії, тифу та інших пошестей. У 1946 р. середньомісячний рівень смертності у сільській місцевості УРСР становив 20 тис. осіб, у січні 1947 р. він зріс до 30 тис., у лютому — до 38,5 тис., а у березні — до 51,4 тис. осіб⁸.

Лихо не оминуло й урожайне Поділля. У таємній доповідній записці у ЦК КП(б)У секретар Кам'янець-Подільського обкому партії А. Устенко, характеризуючи продовольче становище населення області, писав, що воно «українське важке», колгоспники абсолютної більшості районів потерпають від нестачі продуктів харчування, 14 863 особи, у тому числі 9 659 дітей, вражені гострою дистрофією, а 2 685 людей у важкому стані направлені в

⁸ *Литвин В.* Історія України: Підруч. – К.: Наук. думка, 2006. – С. 606.

лікарні. На той час від голоду вже померло 165 осіб, виснаження та смертність зростають із кожною декадою⁹. У документі відзначалося, що найбільш загрозливе становище склалося на півдні області. Так, у Новоушицькому районі 10 917 осіб узагалі не мали чим харчуватися, 553 перебували у стані гострої дистрофії, а 20 людей померли. У Кам'янець-Подільському районі 21 654 особи потребували нагальної продовольчої допомоги, 1 965 були вражені дистрофією, а 36 осіб — померли. Повідомлялось також, що у зв'язку з продовольчими труднощами почастишали випадки пограбувань, крадіжок худоби, продуктів, що в окремих селах набуло масового характеру. Доходило навіть до того, що деякі громадяни навмисно скоювали крадіжки, щоб їх заарештували, оскільки в'язням видавалось по 300 г хліба, а на місцях не було й цього¹⁰.

Про критичне становище подолян ішлося також у багатьох інших архівних документах, зокрема листах мешканців краю до своїх близьких та рідних, які служили в армії. Так, колгоспник с. Жибюнци Плужнянського району І. Костюк 24 вересня 1946 р. писав:

«Із колгоспу на трудовень нам видали хліба по 300 г. Отримали всього 20 кг, а в заготовку за город треба віддати 24 кг. Так що з дому доводиться віддати 4 кг, а їсти будемо землю. Для худоби корму також не дають, так як не вистає для колгоспної ферми. За що ми працювали ціле літо. Поганий час приходиться бідному народу [...]»¹¹.

В іншому листі, автором якого був колгоспник Манзюк із с. Гатна Деражнянського району, читаємо:

«Переживаєм велике горе, так як хліба видали тільки по 100 грамів на трудовень. Ми отримали 3 пуди і вже з'їли.

⁹ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО), ф. 487, оп. 4, спр. 633, арк. 35.

¹⁰ Брицький П.П., Місінкевич Л.Л. Голод на Хмельниччині 1946–1947 // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. О. М. Завальнюк (співгол.), В. І. Войтенко, Л. В. Баженов (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. – Т. 2. – С. 140

¹¹ ДАХМО, ф. 487, оп. 4, спр. 633, арк. 196.

Картоплі немає, поросята здохли, є одна корова, а кормів немає. Наклали великі податки, а платити нічим. Як подумати, то з розуму можна зійти [...]»¹².

Прохання М. Хрущова «надати продовольчу допомогу УРСР» та «провали у боротьбі з українським націоналізмом» розлютили Й. Сталіна, котрий на початку березня 1947 р. усунув його з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, залишивши за ним обов'язки голови Ради Міністрів УРСР. Республіканську компартійну організацію вдруге після 1925–1928 рр. очолив Л. Каганович. Водночас Й. Сталін задовольнив прохання керівників УРСР надати позичку для весняної сівби у розмірі 90 тис. т насіння зернових культур. Було надано й продовольчий кредит (60 тис. т) для підгодовування 3,4 млн селян, які брали участь у весняних польових роботах. Доля решти «вождя народів» не обходила¹³.

Не цікавили владу й репатріанти, які повернулися на Батьківщину та шукали своє місце у суспільстві, повною мірою ділячи разом зі співвітчизниками всі труднощі й нестатки. Проте прихований інтерес із боку держави до колишніх остарбайтерів усе ж таки був — навіть після обнародування 29 грудня 1952 р. постанови Ради Міністрів СРСР про ліквідацію репатріаційних відділів та продубльованої 22 січня 1953 р. Радою Міністрів Української РСР постанови «Про скасування відділів репатріації при Раді Міністрів УРСР і виконкомів обласних рад депутатів трудящих». Так, після повернення додому в колишніх східних робітників про всяк випадок узяли відбитки пальців. Вони, особливо ті, кого звільнили війська західних союзників, також перебували на спеціальному обліку, не могли влаштуватися на роботу на підприємства й в установи, де передбачався допуск до секретної інформації, їм було неможливо отримати закордонні паспорти. Ніхто з цих людей не мав можливості здійснити поїздку за кордон із туристичною метою (це ж стосувалося і їхніх дітей). Так, син колишнього остарбайтера І. Мартинюка зі Жмеринського району — Анатолій Мартинюк через «невиїз-

¹² ДАХМО, ф. 487, оп. 4, спр. 633, арк. 197.

¹³ Литвин В. Історія України. – С. 606.

ного» батька аж до горбачовської «перебудови» не міг виїхати на роботу в Монгольську Народну Республіку.

Остарбайтери практично не мали перспективи вступу в КПРС. З особисто опитаних автором понад 500 колишніх східних робітників, котрі мешкають на Вінниччині, лише четверо були членами партії, дев'ятьом під різними приводами було відмовлено, а решта, тверезо зваживши можливості, узагалі не подавали ніяких заяв. Дуже багатьом примусовим робітникам доводилося долати додаткові труднощі при вступі у вищі навчальні заклади, у кар'єрному зростанні, навіть при створенні сім'ї тощо.

За такого ставлення колишні остарбайтери не дуже й то намагалися афішувати своє минуле. Дійсність, з якою вони зіткнулися у повоєнний час, змушувала їх замикатися у собі, приховуючи гірке минуле, соромлячись та боячись його, немовби й справді були «ворогами народу». Колишня полонянка Зінаїда Іванівна Башлай згадувала:

«[...] Повсюдно за мною тягнулось це тавро. У чому виражалось? Заміж було вийти важко [...]. Усі в тій чи іншій мірі кар'єристи. Прагнуть певної кар'єри. Такої любові, яка б долала все це, не було. Ось чому вийти заміж тим, хто був у Німеччині, було складно. Були в мене такі конкретні випадки, які ось так закінчувались, нічим. Я сказала чому. Потім стосовно просування по роботі [...]. Як мені потім сказали, була негласна вказівка. Не давати ходу тим [...]. Не просувати їх по службі [...]. Того висувують, а мене притримують. Тому зарплату підвищують, а про мене забувають [...]. Я бачила, що навіть мої спроби розповісти про Німеччину люди зустрічали насторожено. Чому? Ну, щоб я не вмішувала їх у цю справу. Між собою ми, остарбайтери, ніколи не говорили про Німеччину. Деякі люди в анкетах ніколи не писали, що були в Німеччині [...]»¹⁴.

Дехто прагнув приховати своє остарбайтерське минуле зміною місця проживання. Так, примусово вивезений у 1942 р. в Німеччину уродженець с. Сальник Калинівського району В. Михальчук, після повернення в липні 1945 р. на Батьківщину й

¹⁴ Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упор., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Х.: Вид. дім «Райдер», 2004. – С. 205.

намагаючись не «плямувати анкетні дані» невдовзі виїхав на Крайню Північ, де влаштувався на роботу на ст. Кочмас Печорської залізниці. Проте у березні 1953 р. він усе ж потрапив у поле зору контролюючих органів, а у заведеній на нього обліковій картці з'явився лаконічний запис:

«Своє перебування в Німеччині ретельно приховує [...]»¹⁵.

Десятиліттями не наважувався повідати про підневільне минуле мешканець сусідньої з Поділлям Черкащини Микола Х. (у джерелі прізвище не вказане — С. Г.). Про те, що перебував у неволі, він розповів лише синові, та й то не вдаючись у деталі. А деталі ці просто вражаючі. Кілька років разом з іншими невільниками-смертниками провів у підземному кам'яному місті. Без сонця і свіжого повітря. А під кінець війни нацисти, приховуючи сліди злочинів, підірвали те місце. Миколі пощастило вижити. Коли ж дізнався, що опинився в американській зоні, удався до відчайдушного вчинку — через гірський перевал пробрався до своїх. Важив менше сорока кілограмів і був такий кволий, що голова ледве трималася на в'язах. А «свої», замість того, щоби відправити до шпиталю, кілька тижнів «з'ясовували», хто він і звідки. Ціле життя ця людина була наодинці зі своєю таємницею. Жив Микола Х. тихо і непомітно, аби про його «нечисту» анкету менше хто знав. Дуже хворів, але до лікарів іти не наважувався, адже треба було б розповідати, звідки оті гулі на руках та ногах, страшні шрами по всьому тілу. Навіть дружина, з якою душа в душу прожив багато літ, пішла з життя, так і не дізнавшись усієї правди про долю свого чоловіка¹⁶.

Про прагнення не згадувати минуле йдеться у численних спогадах невільників райху. Т. Семенюк із с. Білопілья Козятинського району згадувала:

«[...] Раніше була така політика, якщо ти був у Німеччині, навіть якщо тебе примусово вивезли на роботу, і повернувся додому — ти був ворогом народу. Треба було мовчати, щоби

¹⁵ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВінО), ф. Р-6023, оп. 1, спр. 44599.

¹⁶ Сільські вісті. – 2005. – 16 серпня.

жити, щоби за тобою не було гоніння, щоби не переслідували ані тебе, ані твоїх дітей, щоби діти твої потім спокійно могли навчатися у вузах, жити на своїй Батьківщині. З таким тягарем я прожила все своє життя...»¹⁷.

І не лише вона. Прожили сотні тисяч таких же змучених долею колишніх оstarбайтерів, які завдяки своєму мовчанню розчинилися серед народу, на десятки років залишившись численним, але забутим соціумом. Воліла не згадувати про цих людей і держава, з ідеологічних міркувань на десятиліття позбавивши їх власної історії¹⁸.

Отже, вище партійно-державне керівництво СРСР, розглядаючи оstarбайтерів як вірогідних «ворогів народу», не стало реальним захисником їхніх інтересів і прав. Така згубна політика стосовно власних громадян тривала не одне десятиліття. Негативно вплинула на долю радянських людей, у тому числі колишніх східних робітників, «холодна війна», під час якої чи не всі фінансово-матеріальні ресурси витрачалися на виснажливу гонку озброєнь та ідеологічне протистояння із Заходом. В умовах усеосяжної конфронтації радянському партійно-державному керівництву було не до вирішення проблем соціальної реабілітації колишніх невольників Третього райху. Офіційно про них просто забули. Тому оstarбайтери, як жертви Другої світової війни, не стали у СРСР особливою категорією населення, котра користувалася б певними соціальними пільгами, як, наприклад, ветерани-фронтовики. Водночас держава встановила за ними прихований нагляд, обмеживши ряд конституційних і громадянських прав цих людей. За таких умов колишні підневільні східні робітники прагнули розчинитись у суспільстві, ніколи і ніде не згадувати про своє перебування в нацистській Німеччині, ставши, таким чином, на багато десятиліть забутим соціумом.

¹⁷ Поточний архів ДАВінО, лист № 18/1 від 22.02.2007 р.

¹⁸ *Скоробогатов А.В.* Проблеми німецько-фашистської окупації України 1941–1944 рр. у західній історіографії // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: 36. ст. – К., 2004. – Вип. 26. – С. 62.

Гальчак С. На обочине общества: оstarбайтеры Подолии в послевоенном украинском обществе.

В статье идёт речь о предвзятом отношении к бывшим узникам Третьего рейха — оstarбайтерам, отнесённым сталинским руководством к политически неблагонадёжной категории населения, вероятным «врагам народа».

Ключевые слова: оstarбайтеры, предвзятость, предполагаемые враги народа, скрытый надсмотр, унижения, общественное неуважение.

Hal'chak S. Forgotten Sotsium: Ostarbeiters Podolia in the postwar Ukrainian society

This article deals with the preconceived attitude of the Soviet State to the former Third Reich's slaves — ostarbeiter, considered by the Stalin leadership as suspect category of population, possible «people's enemies».

Key words: ostarbeiters, preconception, possible people's enemies, humiliation, public disrespect.

ВЛАДА І ЦЕРКВА

*Олег Бажан, Олександр Лахно**

Заходи радянських спецслужб з обмеження опозиційного руху в середовищі євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр.

На основі матеріалів «самвидаву», мемуарної літератури, документів органів державної влади у справах релігії показане втручання правлячого режиму у внутрішнє життя церкви євангельських християн-баптистів протягом 1960–1980-х рр., продемонстровано механізм репресій стосовно опозиції в євангельсько-баптистському русі в УРСР.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, репресії, релігійне дисидентство.

Активізація державного наступу на релігію й церкву в 1960-х рр. у СРСР супроводжувалася значними порушеннями прав та інтересів віруючих громадян. Адміністрування з боку радянської держави набувало таких форм: незаконне закриття

молитовних будинків; необґрунтована відмова в реєстрації та зняття з реєстрації громад; незаконні обшуки; вилучення релігійної літератури; припинення молитовних зборів силами міліції та дружинників; завищене оподаткування служителів культу, непосильні штрафи й адмінарешти; товариські суди, розмови, бесіди, попередження та виклик до органів влади; тимчасові затримання з перебуванням в ізоляторах; неодноразові психіатричні обстеження; позбавлення віруючих пенсії за інвалідністю; звільнення з роботи за релігійні переконання; безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності віруючих громадян із подальшим їх багаторічним ув'язненням і засланням; позбавлення віруючих батьківських прав за виховання дітей у релігійному дусі; образа релігійних почуттів віруючих в усних виступах і на шпальтах друкованих засобів масової інформації тощо. Адміністративні методи боротьби з релігією та віруючими громадянами набули значного розмаху й брутальних форм, викликали невдоволення серед населення. Крім того, масові порушення прав віруючих спричинили посилену увагу до цієї проблеми з боку міжнародних правозахисних організацій.

До порушень радянського законодавства про культу опозиційно налаштованими віруючими церкви євангельських християн-баптистів (ЄХБ) у другій половині ХХ ст. органи КДБ відносили: нелегальне видання й розповсюдження дитячої літератури, журналу «Вестник спасения»; поширення закликів, відозв, послань, звернень, заяв релігійного змісту; виховну роботу поміж дітьми дошкільного та шкільного віку, залучення їх до співу в церковних хорах; навчання богослов'ю, організацію дитячих екскурсій із виїздом у південні райони країни; відмовляння від вступу до профспілок і вихід з них; відмовляння від складання військової присяги й використання зброї; викрадення службових документів — листування між уповноваженим Ради у справах релігійних культів (РСРК), їх фотографування та поширення світлин поміж віруючими; передачу за кордон різних матеріалів про релігійну ситуацію у СРСР для їх подальшого оприлюднення; колективне виконання пісень на релігійну тематику в автобусах, залізничних вагонах, на вокзалах і зупин-

* *Бажан О.Г.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ; *Лахно О.П.* — кандидат історичних наук, доцент Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

ках; спротив працівникам міліції, дружинникам, представникам влади; нелегальні богослужіння на приватних помешканнях віруючих, улітку — в лісі числом від 100 до 3000 осіб і більше; залучення до молитовних зборів дітей і підлітків; підпільну діяльність лідерів опозиції поміж віруючими, спрямовану на консолідацію руху спротиву діям Всесоюзної ради ЄХБ (ВР ЄХБ) і контролюючих органів; непокору місцевим органам влади, невиконання їх рішень і приписів; образливе ставлення до уповноважених РСРК на місцях; збирання грошей для благодійництва та на допомогу сім'ям ув'язнених віруючих конфесії ЄХБ, а також для оплати видавцям журналу та іншої літератури тощо¹.

Радянські органи влади та спецслужби звинувачували лідерів церковної опозиції у середовищі євангельських християн-баптистів у тому, що вони провокують до застосування адміністративних заходів щодо віруючих у відповідь на колективний спів псалмів в автобусах і на автобусних зупинках, залізничних вагонах і на станціях чи вокзалах; релігійні походи просто неба; богослужіння на вулицях і майданчиках, у лісі, приміщеннях, які належали державним установам; проведення заборонених законом богослужінь для дітей, підлітків і молоді; створення спеціальних груп і шкіл для навчання дітей релігії; проведення без дозволу органів влади масових зібрань і нарад не богослужебного характеру із запрошенням віруючих із багатьох сіл, міст, областей і республік тощо².

Таким чином, органи влади навіть у своєму адмініструванні звинувачували тих же віруючих. Крім того, існував цілий арсенал засобів ліквідації релігійної громади на території Української РСР. Наприклад, молитовні будинки громад ЄХБ закривали через «малу кубатуру приміщення й брак повітря для віруючих»³, на вимогу санепідемстанції⁴, пожежників⁵, через дрібні

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4648, оп. 4, спр. 356, арк. 69–71.

² Там само, спр. 367, арк. 150.

³ Там само, спр. 121, арк. 9.

⁴ Там само, оп. 2, спр. 414, арк. 55.

⁵ Там само, арк. 52.

непорозуміння з документами⁶, через те, що відремонтований за кошти віруючих будинок привертав увагу керівників різного масштабу⁷, через протести сусідів⁸, через підозру на тиф в одного з віруючих⁹, через фізичну неможливість виконати нереальні вимоги пожежного нагляду¹⁰, а також (і, напевно, найчастіше) без зазначення будь-яких підстав¹¹.

Типовий факт адміністративного тиску з боку органів влади на віруючих громади ЄХБ мав місце у с. Пашківка Ніжинського району Чернігівської області, в якому комісія з представників санітарної та протипожежної інспекції вирішила заборонити віруючим користуватися молитовним будинком до того часу, допоки домовласник і релігійна громада не виконають 12 приписів. Серед рекомендацій і вказівок комісії були такі: підняти висоту стін будинку на 3,3–3,5 м, перенести в інше місце сарай і вбиральню, обладнати нову криницю, встановити біля молитовного будинку 4 діжки для води по 200 л кожна, пофарбувати стіни тощо¹².

Уже від самого початку діяльності організаційного комітету зі скликання надзвичайного всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ, упродовж 1961–1962 рр., були заарештовані й засуджені Й. Бондаренко, Б. Здоровець, О. Прокоф'єв. Покарання віруючих визначалися згідно зі статтями 209 і 62 Кримінального кодексу (КК) УРСР. За неповними даними, протягом 1962–1963 рр. переслідують зазнало близько 40 лідерів церковної опозиції у середовищі віруючих церкви ЄХБ¹³.

Після арешту О. Прокоф'єва оргкомітет 18 травня 1962 р. звернувся до генерального прокурора СРСР та РСРК при РМ

⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 280, арк. 42.

⁷ Там само, спр. 294, арк. 8–9.

⁸ Там само, спр. 389, арк. 110, 181.

⁹ Там само, спр. 414, арк. 4–5.

¹⁰ Там само, арк. 30.

¹¹ Там само, оп. 4, спр. 379, арк. 1.

¹² Там само, спр. 351, арк. 22.

¹³ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ), ф. Р-6991, оп. 4, д. 149, л. 124–133.

СРСР із вимогою звільнити лідера опозиції, мотивуючи це тим, що його діяльність була суто релігійною¹⁴. Відповіді та жодної реакції з боку органів влади віруючі не отримали. 21 серпня 1962 р. у Жданові Донецької області, у клубі колгоспу імені Кірова, відбувся показовий судовий процес над О. Прокоф'євим¹⁵. На засіданні були присутні близько 200 осіб, із них 27 — свідки, 10–15 — віруючі, а всі решта — спеціально надіслані робітники-атеїсти з підприємств і будівельних майданчиків міста. Згідно з частиною I статті 209 КК УРСР, О. Прокоф'єва було засуджено до 5 років ув'язнення та 5 років заслання (це було максимальне покарання, передбачене вказаною статтею КК)¹⁶.

Радянська пропаганда відразу ж розповсюдила інформацію про суд над О. Прокоф'євим. Засудженого публічно звинуватили в «антирадянській пропаганді», «наклепі на радянську дійсність», «оголошенні радянських законів сатанинськими» та іншій «злочинній діяльності»¹⁷. Голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко у доповідній записці ЦК КПУ від 2 червня 1962 р. рекомендував використати арешт О. Прокоф'єва для дискредитації опозиційного руху в церкві ЄХБ¹⁸.

¹⁴ Hungary University Open Society Archive (далі – HU OSA), fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, subfonds 85: Samizdat Archives, series 9: Published Samizdat, archival boxes 17, AS 771: VI. Заявление от 18 мая 1962 г. – Р. 208–209; Научный архив научно-исследовательского просветительского центра «Мемориал» (далі – НА НИПЦ «Мемориал»), ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 771: VI. Заявление от 18 мая 1962 г. // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен, 1972–1978.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 326, арк. 50–52.

¹⁶ Там само, оп. 2, спр. 371, арк. 69; Суд над Прокофьевым А.Ф. [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии: Мат. и док. 4.0. – Одесса, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM).

¹⁷ «Факты обличают» (суд над Прокофьевым А.Ф.) // Наука и религия. – 1963. – № 1. – С. 32.

¹⁸ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. – К., 2000. – С. 290.

За рік розпочався активний тиск на іншого лідера оргкомітету — Г. Вінса. Так, 9 червня 1963 р. працівники міліції побили його під час молитовних зборів, після чого ще й заарештували на 15 діб. 15 жовтня на квартирі Г. Вінса працівники КДБ без санкції прокурора вчинили обшук¹⁹.

Загалом упродовж 1961–1964 рр. у СРСР за релігійними мотивами було засуджено 1234 особи. При розгляді таких справ допускалися порушення законності. Одразу після відставки М. Хрущова у жовтні 1964 р. Верховний Суд СРСР провів спеціальну нараду з цих питань. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих», відповідно до якої деякі справи вивчалися додатково й скасовувалися судові рішення. Багатьох засуджених віруючих реабілітували, дозволивши їм повернутися до місць проживання²⁰. Загальна кількість в'язнів із громад ЄХБ, засуджених від 1963 р. до червня 1964 р., становила 196 осіб. Під час допитів до та після суду в тюрмах і таборах померли М. Хмара, М. Кучеренко, О. Вібе, М. Лопаєв, І. Риженко. На червень 1964 р. у місцях позбавлення волі перебувало 174 віруючих церкви ЄХБ²¹.

Із новою силою репресії щодо вірних СЦ ЄХБ розгорнулися після ухвалення 26 березня 1966 р. Президією ВР УРСР указу про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про культу, а також внесення доповнень до статті 138 КК УРСР²². Окрім згаданої, активно застосовувалися статті 62, 64, 187 та ін.²³ Також масовим явищем стало штрафування віруючих незареєстрованих громад ЄХБ. Лише в 1967 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності близько 1300 осіб,

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 413, арк. 52; Их жизнь и служение // Вестник истины. – 1978. – № 2/3. – С. 27.

²⁰ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 4, д. 173, л. 5; д. 170, л. 14–19; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 294, арк. 269.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 435, арк. 52 зв. – 53.

²² Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р-1332, оп. 2, спр. 37, арк. 28–31.

²³ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 351, арк. 19.

в Україні — понад 400, із них половина — члени громад євангельських християн-баптистів. Проте нескінченні штрафи, завдаючи серйозної матеріальної шкоди віруючим, не були ефективним засобом припинення ними організованої релігійної діяльності. Це визнавали й працівники Ради у справах релігій (РСР)²⁴. На основі указу від 26 березня 1966 р. першого ж року його дії каральні органи УРСР притягли до кримінальної відповідальності майже 40 віруючих СЦ ЄХБ²⁵.

Прибличники Ради церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) відкрито кидали виклик владі, їх протестні акції стали відомими як у країні, так і поза її межами. Так, зокрема, у травні 1966 р. трапилася екстраординарна подія — пікетування віруючими СЦ ЄХБ (близько 500 осіб) будівлі ЦК КПРС у Москві. Для радянських релігійних організацій цей показовий виступ — унікальний (повторення таких подій стане можливим тільки наприкінці 1980-х рр., у часи горбачовської «перебудови»). З усього Радянського Союзу до Москви таємно з'їжджалися представники опозиційної деномінації для участі в клопотанні за права віруючих громадян²⁶. Делегація, яка чекала на прийом біля ЦК КПРС, на кінець дня нараховувала близько 430 осіб від 130 громад Сибіру, Середньої Азії, Уралу, Поволжя, Кавказу, центру Росії, Білорусії, України та Молдавії. За даними прокуратури Москви, отриманими з повідомлень віруючих, кількість протестантів сягнула б понад 1500, якби багатьох із них не відкликали достроково з відпусток або не зняли з потягів у дорозі²⁷. Ця акція була настільки несподіваною для влади, що в перший день, 16 травня 1966 р., нічого не було зроблено для її розгону. Члени делегації подали петицію на ім'я генсека ЦК КПРС Л. Брежнєва²⁸. Віруючі, хоч, як

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 4, спр. 351, арк. 57.

²⁵ Там само, оп. 5, спр. 72, арк. 18–19.

²⁶ Сообщение // Братский листок. – 1981. – № 1. – С. 1.

²⁷ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 6, д. 14, л. 23–39; Хранить верность // Вестник истины. – 1983. – № 1. – С. 2.

²⁸ Заявление (16 мая 1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

виявилось пізніше, і не були організовані безпосередньо РЦ ЄХБ, висували Л. Брежнєву аналогічні з Радою церков вимоги про дозвіл на проведення з'їзду, визнання РЦ і СЦ, припинення гонінь та втручання держави у внутрішньоцерковні справи, а також про реалізацію права на релігійне навчання й виховання²⁹.

Провівши ніч під стінами будівлі ЦК КПРС наступного дня віруючі організували справжню демонстрацію, в якій разом із новоприбулими членами московської незареєстрованої громади взяло участь близько 600 осіб. Органи влади застосували силу — несанкціоновану маніфестацію було розігнано, а її учасників, загнавши у 28 спеціально підігнаних до Кремля автобусів, доставили у в'язницю³⁰. Більшість із них оштрафували й наступного дня відпустили, а решті дали по 15 діб адмінарешту³¹.

19 травня Г. Вінс і М. Хорев, уповноважені РЦ ЄХБ з'ясувати подальшу долю віруючих, звернулися до приймальної ЦК КПРС із відповідною заявою³², де їх також було затримано³³. РЦ ЄХБ відгукнулася на це новою заявою³⁴.

Після подій у Москві всіма регіонами СРСР прокотилася хвиля арештів місцевих лідерів опозиційних віруючих церкви ЄХБ. Уже у травні 1966 р. заарештували 31 особу, а протягом літа за

²⁹ Срочное сообщение всем церквам ЕХБ, всем верующим евангельско-баптистского вероисповедания (20.05.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

³⁰ В те памятные дни... // Вестник истины. – 1981. – № 2. – С. 24–25.

³¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 19, арк. 58–58 зв., 77–79, 87–87 зв., 88–89.

³² НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 771: XXXII: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежнєву Л.И. (18 мая 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14. – С. 68–69; HU OSA, fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, subfonds 85: Samizdat Archives, series 9: Published Samizdat, archival boxes 17, AS 771: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежнєву Л.И. (18 мая 1966 г.).

³³ Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых для народов России в XIX–XX веках: 62 биографии с фотографиями, 2-е изд., доп. биографиями 10-ти братьев из среды ЕХБ. – К., 2000. – С. 213, 215–Д; Срочное сообщение всем церквам ЕХБ, всем верующим евангельско-баптистского веро-

гратами опинилося ще 128 осіб. Загальна кількість заарештованих у цій справі становила 202 особи. Арешти тривали, і до серпня 1968 р. до в'язниць потрапило 240 осіб³⁵.

Таким чином, після подій біля будівлі ЦК КПРС антирелігійний терор посилювався по всій країні. Так, зокрема, 20 травня 1966 р. на молитовні збори київської автономної громади ЄХБ прибув уповноважений РСР та інші офіційні особи. Уповноважений заявив: якщо віруючі не повернуться до ВС ЄХБ, то їх зібрання заборонять. 22 травня богослужінню цієї громади завадили працівники міліції та КДБ. Після візиту представників віруючих до прокуратури УРСР (23 травня) тиск із боку влади посилювався. Проте, громада й далі збиралася для богослужінь, і кожного разу збори розганялися, віруючих затримували, давали по 15 діб, штрафували та схиляли до переходу у ВС ЄХБ або й узагалі в православ'я³⁶. У результаті в Києві заарештували 181 віруючого, із них 64 особи, звинувачені у «дрібному хуліганстві», відсиділи по п'ятнадцять діб, а на решту наклали адміністративні штрафи по 25 і 50 руб. Щодо чотирьох віруючих (І. Бон-

исповедания (20.05.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

³⁴ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 771: XXXIII: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (22 мая 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 1. – С. 670; HU OSA, fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute, subfonds 85: Samizdat Archives, series 9: Published Samizdat, archival boxes 17, AS 771: Заявление генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (22 мая 1966 г.).

³⁵ *Заватский В.* Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны: Пер. с англ. – Москва, 1995. – С. 282.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 19, арк. 101–103; спр.3, арк. 27; Обращение от киевской автономной общины евангельских христиан-баптистов (15.06.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM); Заявление от киевской общины ЕХБ (15.06.66 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

даренко, П. Величко, Г. Вінс, В. Шупуртяк) порушили кримінальні справи³⁷.

Улітку 1967 р. у Києві спецслужби викрили школу з навчання дітей релігії. У ній було чотири групи, що нараховували близько 100 вихованців від 6 до 17 років. У підпільній школі учнів поділяли на групи відповідно до їх віку — одна старша, дві шкільного віку та одна група дошкільників. Керувала релігійним навчальним закладом згодом засуджена М. Купрієнок, а вчителями-помічниками були Н. Бегеко, Д. Ковтун і О. Костенко. Вони за допомогою віруючих Д. Лещенка, З. Панькової та М. Тишкевич організували для найкращих учнів (30 осіб) відпочинок і літню школу у польових умовах на березі річки Уж, де їх і викрили органи влади³⁸. У вчителів вилучили товсті зошити (4 шт.) із записаними псалмами, духовними гімнами і віршами (до речі, цілком законна література), кілька нотних альбомів релігійного змісту, багато дитячих малюнків на релігійну тематику, акордеон, гітару тощо³⁹.

Про посилення репресій щодо віруючих СЦ ЄХБ після їх демонстрації під стінами будівлі ЦК КПРС у Москві свідчить статистика вжитих заходів з адміністративної та кримінальної відповідальності. Так, за період з червня 1966 р. по квітень 1967 р. в УРСР притягли 55 осіб — до кримінальної й 503 особи — до адміністративної відповідальності⁴⁰.

Починаючи з 1967 р., Рада родичів в'язнів ЄХБ (РРВ ЄХБ) регулярно поширювала надзвичайні повідомлення про нові арешти й суди над віруючими церкви евангельських християн-бап-

³⁷ ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 6, д. 14, л. 23–27, 74 об. – 76, 78–79, 81, 83–85; Обращение от киевской автономной общины евангельских христиан-баптистов (15.06.1966 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM). – С. 2–3.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 33, арк. 58–59.

³⁹ Там само, спр. 72, арк. 123–126; Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 16, оп. 1, спр. 10, арк. 22–23.

⁴⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 6291, арк. 26.

тистів, порушення кримінальних справ, переслідування, розгін зібрань, специфіку утримання в'язнів сумління в таборах, а також аналізувала судові вирoki, випадки допитів дітей і репресій щодо них, позбавлення батьківських прав через релігійне виховання дітей у сім'ях тощо⁴¹. Також РРВ ЄХБ наголошувала на тому, що віруючим у таборах було створено особливі умови: а) усупереч правилам режиму виправних таборів їх позбавляли права листуватися з близькими та рідними; б) віруючим табірникам забороняли мати Біблії та Євангелія; в) позбавляли права здійснювати духовні треби; г) забороняли молитися⁴². Усього впродовж 1964–1970 рр. РРВ ЄХБ направила до центральних державних і партійних органів влади 38 надзвичайних повідомлень, заяв, термінових телеграм, на які, проте, не надійшло жодної відповіді⁴³.

Протягом 1968 р. органи влади продовжили наступ на прибічників РЦ ЄХБ. Зокрема, того року було засуджено 60 осіб. Не витримавши тиску близько 2000 віруючих були змушені відійти до ВР ЄХБ. До того ж, заходи органів влади «з ослаблення впливу т. зв. “Ради церков ЄХБ” на рядових віруючих були здійснені через релігійні канали, через Всесоюзну раду ЄХБ»⁴⁴.

⁴¹ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 800: Чрезвычайное сообщение Брежневу и др. от имени Совета родственников узников ЕХБ в СССР (22 мая 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 15: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 2. – С. 1–18; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 224, арк. 53–60; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 883: Напоминание № 3 (15.07.1971 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 14: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 1. – С. 5–14.

⁴² Чрезвычайное сообщение Совета родственников узников ЕХБ в СССР (22 мая 1967 г.) [Електронний ресурс]: Док. / Евроазиатская аккредитационная ассоциация // История евангельского движения в Евразии. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM).

⁴³ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 871-н: Напоминание правительству СССР о положении баптистов (13 декабря 1970 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 15: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 2. – С. 41.

⁴⁴ Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х–1980-ті рр. – С. 237.

У Львові 10 січня 1968 р. у прибічників РЦ ЄХБ В. Петлехи та І. Януш під час обшуку вилучили значну кількість релігійної літератури, виготовленої нелегально, друкарську машинку, восківку, чорнильну хімічну пасту та копіювальний папір. На основі вилученого правоохоронні органи зробили висновок, що в будинку цих громадян, по суті, було створено законспірований друкарський центр, де розмножувалася релігійна література, яка згодом поширювалася в межах області⁴⁵.

За підсумками роботи II Всесоюзного з'їзду родичів в'язнів ЄХБ (12–13 грудня 1970 р., Київ) стала відомою статистика боротьби правлячого режиму з віруючими громадянами. Упродовж 1961–1970 рр. у СРСР було ув'язнено 524 віруючих, із них 44 жінки. Восьмеро осіб померло під час слідства або вже в ув'язненні. Під час обшуків вилучено 2840 релігійних книжок і брошур (Біблії, Євангелія, збірки духовних пісень), музичні інструменти, альбоми, нотні зошити, магнітофонні записи, листи релігійного змісту, настінні тексти з рамками тощо. За участь у молитовних зібраннях адмінарештом на 15 діб було покарано 791 особу, працівники МВС розігнали 986 молитовних зібрань. Допитам і погрозам піддано 1380 осіб (загалом зафіксовано 8648 випадків). Сума штрафів за відвідування молитовних зібрань і надання для них свого житла складала 94 300 руб. Центральні, обласні та районні газети, журнали публікували сотні статей і заміток антирелігійного змісту. Учасники з'їзду навіть склали список із 66 назв статей цього напрямку. Було зазначено, що ця сумна статистика презентує тільки 50% від усіх дійсних фактів порушень прав віруючих громадян, щодо яких РРВ ЄХБ та РЦ ЄХБ мали достовірні підтвердження⁴⁶.

Не вщухали репресії серед учасників опозиції в євангельсько-баптистському русі і на початку 1970-х рр. Якщо в 1970 р. за

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 117, арк. 65–67; ДАЛО, ф. Р-1332, оп. 2, спр. 41, арк. 90.

⁴⁶ НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 801: Обращение к У Тану и др. о преследовании баптистов в СССР (5 июня 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 15: Документы баптистов (ЕХБ), ч. 2. – С. 40–41.

правопорушення на релігійному ґрунті було засуджено 18 осіб, у 1971 р. — 26, 1972 р. — 30, то вже 1973 р. на лаві підсудних опинилося 55 осіб. Причому, новим моментом у судовій практиці стало засудження віруючих за політичними статтями. Наприклад, один із лідерів харківських опозиціонерів у середовищі віруючих церкви ЄХБ Б. Здоровець у 1973 р. був покараний за статтями 187, ч. 1 та 187, ч. 3 КК УРСР, які передбачали санкцію за розповсюдження «наклепів на радянський державний і суспільний устрій»⁴⁷.

У березні 1974 р. вкотре постав перед судом віруючий-опозиціонер Г. Вінс. Основні пункти звинувачення були такими: організаційна діяльність як секретаря РЦ ЄХБ; організація підпільного видавництва «Християнин»; створення РРВ ЄХБ; участь у виданні журналів «Братский листок», «Вестник спасения», «Юность», «Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР», написанні підручника на біблійні теми «Песнь пастуха»; укладення статуту СЦ ЄХБ, авторство статей «Верность» і «Великие принципы Библии»⁴⁸. Незважаючи на серйозні процесуальні порушення під час слідства та судового засідання, 31 січня 1975 р. Київський обласний суд оголосив вирок: визнати Г. Вінса винним за статтями 138 (ч. 2), 187 (ч. 1) та 209 (ч. 1) та засудити на 5 років позбавлення волі в таборах суворого режиму з подальшим засланням на 5 років і конфіскацією майна (це було максимальне, передбачене законодавством, покарання згідно з КК УРСР)⁴⁹.

⁴⁷ Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К., 2000. – С. 295; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 1370: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР, № 12, Москва, июль, 1973 г. // Собрание документов Самиздата: В 30 т. – Т. 27. – С. 6, 17–18, 24–25.

⁴⁸ Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1975. – Вып. 35; ГАРФ, ф. Р-6991, оп. 6, д. 737, л. 11–16; ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 15, арк. 2–13.

⁴⁹ Их жизнь и служение // Вестник истины. – 1978. – № 2/3. – С. 28; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 2113: Краткая запись процесса над Г.П. Винсом в г. Киеве 27–31.01.1975 г. // Материалы Самиздата. – 1975. – № 19 (9 мая). – С. 1–15; Soviet persecution of religion in Ukraine. – Toronto, 1976. – P. 35.

Видавнича діяльність прибічників РЦ ЄХБ також дуже заважала атеїстичній пропаганді та проголошеній боротьбі з релігійною опозицією поміж віруючими церкви євангельських християн-баптистів. Органи держбезпеки будь-що намагалися знищити підпільне видавництво СЦ ЄХБ «Християнин». 24 жовтня 1974 р. їм удалося викрити одну з нелегальних друкарень, при цьому було конфісковано саморобну друкарську машину, понад 9 т паперу, 15 000 примірників віддрукованих Євангелій та інші матеріали⁵⁰. Серед семи заарештованих працівників було троє українців: К. Гриценко (с. Мала Салтанівка Київської обл.), І. Коротун (м. Ворошиловград), В. Підченко (м. Харків). І все ж, це не вплинуло на роботу видавництва, оскільки на той час воно вже мало кілька друкарських машин і, відповідно, не одну підпільну друкарню.

Уповноважені у справах релігії постійно відстежували ситуацію по адміністративно-територіальних одиницях. Коли надходила інформація про підготовку незареєстрованих громад ЄХБ до певних активних дій (зібрань, збору підписів тощо), ці органи відразу ж удавалися до протидії. З-поміж типових заходів щодо запобігання активності громад СЦ ЄХБ, як правило, були: 1) жорсткий контроль за місцями зібрань; 2) наполегливе пропонування віруючим відвідувати зареєстровані громади; 3) встановлення комісіями сприяння за дотриманням законодавства про культури при районних і сільських радах депутатів трудящих щоденного контролю за можливими місцями зібрань прибічників РЦ ЄХБ; 4) виклик на засідання комісії активістів груп та офіційне попередження їх про протизаконну діяльність та відповідальність за це; 5) суворий контроль за місцями можливих зборів віруючих на автобусних і залізничних вокзалах, а також за можливою масовою купівлею квитків

⁵⁰ Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1974. – Вып. 34; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 1970: Чрезвычайное сообщение издательства «Християнин» (26.10.1974 г.) // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16 (18 апреля); Наши ходатайства // Братский листок. – 1974. – № 5. – С. 1–2; НА НИПЦ «Мемориал», ф. 158: Собрание документов Самиздата, АС № 2021: Братский листок, 1974, № 5 // Материалы Самиздата. – 1975. – № 16. – С. 1–2.

до Москви, Києва й інших міст СРСР; 6) жорсткий нагляд поштових відділень за надсиланням кореспонденції й особливо урядових телеграм, підписаних групами віруючих⁵¹.

У 1979 р. за ґратами опинилися лідери СЦ ЄХБ І. Антонов, П. Петерс, П. Ритіков і Я. Скорняков, у слідчому ізоляторі — М. Батурич та М. Хорєв (наступного року їх теж засудили до позбавлення волі)⁵². Кінець 1970-х – початок 1980-х рр. стали складними також і для видавничого відділу СЦ ЄХБ. 11 квітня 1979 р. була викрита палітурна майстерня у Молдавії. Там саме брати М. і О. Чехи, В. Напрієнко й Г. Джурик готували до поширення 1330 примірників «Бюллетеня» РРВ ЄХБ № 60 — усіх їх засудили до різних термінів ув'язнення⁵³.

У с. Старі Кодаки неподалік м. Дніпропетровська 19 січня 1980 р. зліквідували другий друкарський верстат видавництва «Християнин», там же під час роботи над черговим випуском «Вестника истины» було заарештовано чотирьох осіб⁵⁴. У с. Гливеньки Краснодарського краю РРФСР 18 липня 1980 р. виявлено третій друкарський верстат. Це був найбільший удар по функціонуванню видавництва СЦ ЄХБ, але все ж таки воно вистояло, а друкарське обладнання постійно поновлювалося якісно та кількісно.

Період 1970–1980-х рр. позначився запеклою боротьбою влади з самвидавньою літературою прибічників РЦ ЄХБ. Унаслідок численних спецоперацій правоохоронних органів на території УРСР було вилучено тисячі примірників релігійної періодики.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 5, спр. 280, арк. 65.

⁵² Сообщение // Братский листок. – 1979. – № 6; Сообщение о новых арестах христиан // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – № 66; Ходатайство Совета церквей // Там же. – 1979. – № 67. – С. 9; Срочное сообщение // Там же. – 1978. – № 49. – С. 7–13; Срочное сообщение // Там же. – 1979. – № 71.

⁵³ Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – № 72; Заявление // Там же. – 1979. – № 63. – С. 4; Сообщение // Там же. – 1979. – № 65. – С. 9; Суд христианам в г. Донецке // Там же. – 1979. – № 69. – С. 4–34.

⁵⁴ Судебный процесс // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1981. – № 92. – С. 18–53.

Наприклад: 12 березня 1979 р. — м. Чугуїв Харківської області, ліквідовано 15 тис. «Бюллетеней СРУ ЄХБ»; 19 квітня 1979 р. — знищено наклад журналу «Вестник истины»; 1982 р. — Запоріжжя, вилучено велику кількість примірників цього ж часопису⁵⁵.

Зазначений період був досить складним для СЦ ЄХБ через нову хвилю активізації репресій щодо віруючих, особливо релігійного активу. Так, зокрема, 31 липня 1979 р. у Кіровограді засудили члена РЦ ЄХБ І. Антонова на 2 роки таборів суворого режиму, навіть незважаючи на його майже 60-літній вік⁵⁶. Упродовж кількох років органи влади переслідували сім'ю Хайлів з м. Красний Луч Ворошиловградської області. Найбільш болючим було питання дітей із сімей віруючих. Тільки масова петиційна кампанія родини Хайлів та їхніх однодумців, а також підтримка академіка А. Сахарова й інших відомих дисидентів стримували репресії. Незважаючи на громадський протест, 22 вересня 1980 р. главу сімейства — В. Хайла — примусово госпіталізували до спецпсихлікарні. Удома без батька залишилося 15 дітей⁵⁷.

Зазнала переслідувань із боку влади й голова РРВ ЄХБ О. Козорезова, якій 19 квітня 1981 р. винесли вирок — згідно зі статтями 138, ч. 1 і 187-1 КК УРСР позбавлення волі терміном три роки. А за п'ять днів до цього такий же вирок отримав її чоловік — О. Козорезов. Таким чином, 10 їхніх дітей позбулися батьківської опіки. Невдовзі, 23 січня 1982 р., у Харкові винесли вирок одному з лідерів РЦ ЄХБ В. Моші — три роки таборів суворого режиму. Це був уже четвертий вирок пресвітерів харківських євангельських християн-баптистів⁵⁸.

Загалом упродовж 1980 – першої половини 1981 рр. заарештували та засудили 193 віруючих, оштрафували — 1652 особи⁵⁹.

⁵⁵ Вести из СССР: Права человека. – Кн. 1. – Т. 1. – Мюнхен, 1991. – С. 88, 92; Т. 2. – С. 82.

⁵⁶ Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1979. – Вып. 53.

⁵⁷ Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1978. – № 50. – С. 15–24; 1980. – № 89. – С. 32–33.

⁵⁸ ДАХО, ф. Р-3858, оп. 17, спр. 94, арк. 11.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2225, арк. 30.

У багатьох випадках причиною кримінального покарання був релігійний чинник. Так, зокрема, протягом 1980–1981 рр. в УРСР за релігійними справами засуджено 49 осіб, із них 28 — прибічників РЦ ЄХБ. Характерно, що в 1977 р. за цими ж справами засуджено всього лише 1 особу, у 1978 і 1979 рр. — по 2 віруючих, у 1980 р. — 16, 1981 р. — 29, а в першому кварталі 1982 р. — 5 осіб. Такі цифри прямо говорять про наростання репресій щодо віруючих ЄХБ із початком 1980-х рр.⁶⁰

Органи влади готувалися до протидії молитовним зібранням прихильників СЦ ЄХБ як до спецоперації — розроблявся план обов'язкових заходів, визначалися терміни виконання та відповідальні особи, залучалися представники всіх силових і контролюючих органів, партійної й радянської влади на місцях, мобілізувалися значні людські та матеріальні ресурси тощо. Типовий такий план, наприклад, розробила сумська влада. Заходи щодо запобігання зібранню віруючих СЦ ЄХБ із приводу проведення весілля в м. Суми у травні 1979 р. передбачали створення оперативного-координаційного штабу; слід було роз'яснити батькам нареченої радянське законодавство про культу, попередивши їх про неможливість здійснення шлюбного обряду вдома без дозволу райвиконкому; встановити дату та час реєстрації шлюбу й проведення весілля; не допускати співу псалмів біля будівлі ЗАГСу й на вулицях міста; скласти план-схему садиби та прилеглих до місця весілля будівель із зазначенням усіх входів і виходів; визначити близьких родичів нареченого й нареченої; провести з ними роз'яснювальну роботу з приводу недопущення порушень законодавства про культу; вивчити можливість тимчасового відключення електроенергії на випадок, якщо використовуватимуться підсилювачі та мікрофон; для встановлення приблизної кількості гостей під приводом перевірки паспортного режиму перевірити адреси проживання родичів молодих; підготувати двох–трьох інформаторів про хід весілля та його підготовку; направити в день церемонії на подвір'я батьків нареченої двох депутатів, які в разі необхідності повинні скласти акт; підібрати з-поміж запрошених трьох–чо-

тирьох осіб із місць роботи молодих для стримуючого впливу на весіллі; забезпечити присутність фотографа; установити розклад автобусів, поїздів із метою запобігання прибуттю груп гостей; силами міліції та дружинників блокувати всі підступи до будинку батька нареченої, задіявши для цього постійні й мобільні пости (по 2 працівники міліції та 6–8 дружинників); залучити автотранспорт (20 автобусів, 10 мікроавтобусів, 10 автомобілів і 3 вантажівки); якщо віруючі почнуть молитовне зібрання просто неба, група дружинників (15–20 осіб) за участі дільничного та 2–3 працівників міліції повинні вилучити поміст і накриття весільної споруди; створити спецгрупу (50 осіб) із працівників міліції, дружинників, прокуратури та суду для оперативного реагування на можливі масові порушення громадського порядку тощо⁶¹. Такі плани, які нагадували радше антитерористичну операцію, аніж взаємодію органів місцевої влади з населенням, розроблялися повсюдно.

Середина 1980-х рр. не стала винятком у цілеспрямованій політиці войовничого атеїзму радянської держави: якщо не ліквідувати, то хоча б «одержавити» релігію. Це чітко засвідчують стосунки між владою та віруючими громадянами. Якщо у взаєминах з ВР ЄХБ більш-менш існував консенсус, то щодо СЦ ЄХБ правлячий режим активно застосовував увесь арсенал репресивно-каральної системи, у тому числі заборону богослужінь, штрафи, адміністративні арешти на 5, 10 чи 15 діб, конфіскацію майна, кримінальні справи, арешти, суворі вироки часто за надуманими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах. Перш за все, владні структури переслідували керівний орган опозиційної церкви — РЦ ЄХБ. Майже весь її склад упродовж 1985–1986 рр. перебував у в'язницях, таборах чи на засланні. Тим, хто невдовзі мав вийти на волю, терміни ув'язнення за сфабрикованими кримінальними справами було продовжено. Така доля спіткала І. Антонова, М. Батуріна, Я. Іващенко, О. Козорезова, Г. Костюченка, В. Маркевича, Д. Мінякова, П. Ритікова, П. Румачика, Я. Скорнякова, М. Хорева⁶².

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 107, арк. 81–85.

⁶² Там само, арк. 3–6.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2403, арк. 52.

Упродовж 1985 р. особливо жорстоких переслідувань зазнала РРВ ЄХБ, до складу якої входили багатодітні матері, чоловіки котрих за віру в Бога були неодноразово засуджені до різних термінів позбавлення волі. У згаданий період почастишали випадки допитів дітей віруючих без присутності батьків, погрози позбавити батьківських прав. Траплялися випадки побиття дітей за релігійними мотивами (м. Орджонікідзе, м. Київ). Арешти активістів церковної опозиції об'єднання ЄХБ припиняться лише наприкінці 1988 р.

Таким чином, наведені вище факти свідчать, що радянські спецслужби впродовж 1960–1980-х рр. використовували розгалужену систему карально-репресивних технологій з обмеження та ліквідації опозиційного руху в середовищі віруючих церкви євангельських християн-баптистів. Проте це лише загартовувало опозиціонерів та спонукало їх до самопожертви.

Бажан О., Лажно А. Мероприяття советских спецслужб по ограничению оппозиционного движения в среде евангельских христиан-баптистов в 1960–1980-х гг.

На основании материалов «самиздата», мемуарной литературы, документов органов государственной власти по делам религии показано вмешательство правящего режима во внутреннюю жизнь церкви евангельских христиан-баптистов на протяжении 1960–1980-х гг., продемонстрирован механизм репрессий относительно оппозиции в евангельско-баптистском движении в УССР.

Ключевые слова: евангельские христиане-баптисты, репрессии, религиозное диссидентство.

Bazhan O., Lakhno O. Repressive measures of Soviet secret services towards restriction of oppositional movement in the Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th.

Based on materials of «Samvudav», memoirs, archival documents in the cases of religion, the interference of ruling regime in the internal life of Church of the Evangelical Christian-Baptists in 1960th–80th were investigated. The authors showed how the mechanism of repression against opposition in Evangelical-Baptists movement in the UkSSR had worked.

Key words: the Evangelical Christian-Baptists, repressions, religious dissidence.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

*Володимир Щербатюк**

**Повстансько-партизанський рух
селян України 1921 р. та його характерні риси
у працях сучасних вітчизняних дослідників**

У статті висвітлюються основні тенденції вивчення селянського повстансько-партизанського руху на території України 1921 р. у сучасній вітчизняній історіографії. Простежено особливості організації, розгортання, спаду та неперервності повстанського партизанського руху 1921 р. у працях сучасних істориків.

Ключові слова: селяни, повстансько-партизанський рух, повстанці, історіографія.

Після інтернування залишків армії Української Народної Республіки розпочався якісно новий етап національно-визвольної боротьби. На думку керманців УНР, тепер перемогти більшовиків можна було, лише поєднавши дії армії та повстанців. Передбачалася трансформація державних і військових органів УНР у підпільні організації, через які продовжувалася б збройна

* Щербатюк В.М. — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Київського національного університету внутрішніх справ.

боротьба за незалежність країни, залучивши в повній мірі селянський повстанський рух, організаційно оформивши його у всеукраїнське повстання. Історик П. Стегній влучно зазначив, що з 1921 р. у повстанстві злилися два чинники — стихійний селянський спротив більшовикам та організаційна діяльність повстанських установ Державного центру (ДЦ) УНР¹.

Більш ширшому розумінню розгортання селянського повстанського руху 1921 р. сприятиме огляд стану його висвітлення у сучасній історіографії, що й ставить за мету автор. Мета досягається виконанням ряду завдань, зокрема, дослідити здобутки сучасної історіографії у контексті організації повстансько-партизанським штабом селянського повстансько-партизанського руху; висвітлити масштабність повстанського руху — виявлення кількості загонів та повстанців із порівнянням даних, що їх наводять дослідники, виділення територій найбільшого розмаху повстанського руху; висвітлення на основі фахових досліджень розвитку повстанського руху в окремих регіонах та виокремити діяльність активних партизанських загонів і керівників селянсько-повстанського руху; проаналізувати спроби реконструкції вченими репресивної політики більшовицької влади стосовно українського селянства та неузгодженість дій в організації загального повстання 1921 р., поразку збройного рейду армії УНР в Україну тощо.

Проблемі селянського повстанського руху в Україні 1921 р. та питанням організації загального повстання своє дослідження, виконане на матеріалах ЦДАВО, ЦДАГО України та обласних державних архівів, присвятив І. Срібняк², а за документами, пе-

¹ *Стегній П.А.* Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кременчуцький держ. політех. ін-т. – Кременчук, 2000. – 230 с.

² *Срібняк І.В.* Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1995. – 216 с.; *Його ж.* Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997. – 187 с.; *Його ж.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р. // Укр. істор. журн. – 2001. – № 5. – С. 107–120.

реданими у фільмокопіях з архіву Національної бібліотеки у Варшаві (Польща) до ЦДІА України у м. Львові, — В. Сідак³. Щодо антибільшовицької боротьби в Україні та зміни стратегії керівництва УНР наприкінці 1920 р. й у 1921 р. ідеться в публікаціях Т. Плазової⁴ та в її дисертаційному дослідженні⁵, яке стало вагомим внеском в історіографію проблеми. Привертають увагу праці В. Василенка⁶, Н. Ковальнової⁷, Я. Мотенка⁸ та ін.

Селянсько-повстанському рухові зазначеного часу в контексті досліджуваних питань приділили увагу у своїх студіях О. Ганжа⁹, Ю. Кульчицький¹⁰, Я. Малик та О. Береза¹¹, В. Ревежук¹²,

³ *Сідак В.* Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – К., 1995. – 66 с.; Розвідка і контррозвідка України. 1917–1921 рр.: Зб. док. і мат. / За ред. В. Сідака. – К., 1995.

⁴ *Плазова Т.І.* З історії створення Українського партизансько-повстанського штабу // Держава та армія (Львів). – 2000. – № 408. – С. 66–72; *Її ж.* Повстанський рух в Україні в 1920–1921 рр. // Там само. – 2001. – № 431. – С. 48–54; *Її ж.* Діяльність Українського партизансько-повстанського штабу (Огляд джерел та історіографії) // Наукові зошити істор. ф-ту Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка. – Вип. 5/6. – Л., 2003. – С. 188–196.

⁵ *Плазова Т.І.* Український партизансько-повстанський штаб та його участь в організації антибільшовицької боротьби в Україні (1920–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національний ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2005. – 187 с. – Бібліогр.: с. 161–176.

⁶ *Василенко В.* Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 138–196.

⁷ *Ковальова Н.А.* З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 112–117

⁸ *Мотенко Я.* Селянський повстанський рух Харківській губернії (1921 р.) // Вісник «Харківський політехнічний інститут». – 2008. – № 37.

⁹ *Ганжа О.І.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2000. – 208 с.

¹⁰ *Кульчицький Ю.* Шаблі з плугів: Український повстанський рух у визвольних змаганнях. – Л.: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 260 с.

¹¹ *Малик Я., Береза О.* Запровадження радянського режиму в українському селі. – Л.: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 391 с.

¹² *Ревежук В.Я.* Повстанський рух на Полтавщині. Збройна боротьба в умовах непу [Електронний ресурс]: режим доступу: <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/gonta.htm>

П. Стегній¹³, Я. Файзулін¹⁴, Я. Мотенко¹⁵ та ін. У дослідженнях Г. Георгізова¹⁶, Ю. Котляра¹⁷, О. Полянського¹⁸, публікаціях Р. Подкура¹⁹, О. Стадник²⁰, П. Тригуба²¹, у дисертації П. Стегнія²²

¹³ *Стегній П.* До питання про діяльність 9-го повстанського району в 1921 році // Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень. – Вип. 9. – К.; Полтава: АСМІ, 1999. – С. 106–109; *Його ж.* До питання про створення, діяльність та ліквідацію Всеукраїнського повстанського комітету (1921 р.) // Грані. – 2000. – № 2 (10). – С. 39–43.

¹⁴ *Файзулін Я.М.* Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 236 с.

¹⁵ *Мотенко Я.В.* Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2005. – 195 с.; *Його ж.* «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.) [Електронний ресурс]: Проблеми історії та археології України: Зб. мат. міжнар. наук. конф. до 100-річчя XII Археолог. з'їзду в м. Харкові 25–26 жовтня 2003 р. – Х.: Схід-регіон. центр гум.-осв. ініціатив, 2003. – С. 167–170. Режим доступу: http://www-history.univer.kharkov.ua/old/hiao/pdf/12_syezd/Motenko.pdf; *Його ж.* Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.) // Вісник «Харківський політехнічний інститут». – 2008. – № 37.

¹⁶ *Георгізов Г.М.* Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – 205 с.

¹⁷ *Котляр Ю.В.* Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – Одеса, 2004. – 354 с.

¹⁸ *Полянський О.А.* Український рух опору в 1921–1939 рр. – Тернопіль, 2004. – 63 с.

¹⁹ *Подкур Р.* Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК–ГПУ (початок 20-х рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 390–397.

²⁰ *Стадник О.О.* Подільське село в роки НЕПу. Соціально-економічний та громадсько-політичний розвиток (1921–1928 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Вінницький держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2007. – 250 с.

²¹ *Тригуб П.М.* Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.) // Наукові праці МФ НаУКМА. – Миколаїв, 1999. – Т. 2. – С. 43–51.

²² *Стегній П.А.* Селянські повстання в правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). – 230 с.

1921 р. є нижньою хронологічною межею досліджень, тому виклад матеріалу, окрім того, що торкається питання повстанського руху в зазначений рік, більше стосується наступних років. У частині праць сучасних авторів висвітлюються лише окремі аспекти повстанського руху 1921 р. Біографічні видання К. Завальнюка²³ та Р. Ковалюка²⁴ розкривають повстанський рух через персоналії повстанців, зокрема отаманів. Щоправда, останній рік Української революції 1917–1921 рр. в повстанському русі автори не виокремлюють, події 1921 р. лягли в контекст викладу всього матеріалу.

Наявність на території України, де швидкими темпами утверджувалася радянська влада, широкого антибільшовицького повстанського руху й збереження за кордоном частин збройних сил УНР, котрі могли б повести наступ на територію УСРР для підтримки місцевих повстанських сил, стало головним підґрунтям для започаткування та діяльності спеціального органу Державного центру УНР в екзилі — повстансько-партизанського штабу (ППШ), метою якого було організувати збройну боротьбу за відновлення суверенної української державності. Одними з головних організаторів і керівників ППШ, котрий дислокувався на території Польщі, у Тарнові, а згодом — у Львові, були відомі військові діячі УНР — генерал-хорунжий Ю. Тютюнник та полковник Ю. Отмарштайн. В. Сідак, досліджуючи діяльність ППШ, доречно підкреслив, що його було створено зі згоди голови польської держави Ю. Пілсудського, зацікавленого у продовженні боротьби проти радянської Росії на території України²⁵. Зауважимо, що при цьому польська сторона погодилася на порушення умов мирного договору з РРФСР та УСРР від 18 березня 1921 р., який забороняв існування на території Польщі антирадянських збройних угруповань. Водночас, слід

²³ *Завальнюк К.В.* Провісники волі. Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки ХХ ст.): Наук.-довід. вид. – Літин, 2005. – 352 с.

²⁴ *Коваль Р.* Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – 616 с.; *Його ж.* Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К., 2001. – 288 с.

²⁵ *Сідак В.* Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – С. 8.

підкреслити вплив польської сторони на ППШ, що часто негативно відображалось не лише на його діяльності, а й на організації повстансько-партизанського руху в Україні.

Оскільки ППШ включив повстанський рух селян України у механізм проведення спеціальних операцій, то для історіографії селянського повстанського руху 1921 р. важливим є огляд його організації. На основі конкретно-історичного матеріалу вдало спробу висвітлити керування селянсько-повстанськими загонами та підпільними групами з боку ППШ та й сам процес становлення і діяльності в 1921 р. цієї організації здійснили у своїх окремих працях В. Сідак, І. Срібняк, Т. Плазова. П. Стегній у другому підрозділі другого розділу дисертації розглянув весь спектр політичних організацій, які прагнули очолити повстанський рух, проаналізував повстанську діяльність ДЦ УНР та відповідних його установ і, перш за все, ППШ.

І. Срібняк у своєму дисертаційному дослідженні звернув увагу на заходи ППШ організаційного характеру, метою яких було надати партизансько-повстанському рухові в Україні загального і планомірного характеру. Зокрема, у третьому розділі («Створення та діяльність партизансько-повстанського штабу як національного центру протибільшовицького руху опору» [с. 128–170]) автор доречно підкреслив, що територію України було розподілено на чотири повстанські фронти, реорганізовані на початку весни 1921 р. у п'ять повстанських груп і 22 повстанські райони. Начальники груп і районів керували всім партизанським рухом у доручених їм місцевостях, координуючи діяльність загонів і міських повстанкомів. Так, перша повстанська група оперувала в Миколаївській, Одеській, Херсонській губерніях, на півдні Поділля та у західній частині Катеринославщини. Ця територія на заході обмежувалася р. Дністер, на півдні — Чорним морем, на сході — р. Дніпро і на півночі лінією Ямпіль–Вапнярка–Черкаси. 30 червня 1921 р. у Кишиневі було створено штаб південної групи на чолі з генштабу підполковником Стефанівим. Командуючим групою став генерал-хорунжий А. Гулий (Гулий-Гуленко).

Друга повстанська група, в яку на початку весни 1921 р. було реорганізовано північний повстанський фронт, діяла в межах

території, окресленої лініями річок Прип'ять і Дніпро, залізницею Черкаси–Вапнярка і далі до Ямполья, р. Дністер, кордон із Польщею. Очолював групу підполковник армії УНР Ю. Мордалевич. Третьою повстанською групою (Чернігівська, Полтавська губернії та північ Катеринославщини) командував отаман Левченко, загін якого нараховував 600 багнетів і 100 шабель. Четверта повстанська група на чолі з отаманом Бровою, загін якого (300 шабель і 100 багнетів) оперував у центральній частині Катеринославщини, була розгорнута у Південній Україні. До району п'ятої повстанської групи входили Харківщина й Донбас. Тут діяло кілька нечисленних загонів отаманів Зінченка, Скворцова-Лекси, Білецького та Ковалю. Враховуючи незначну активність повстанських загонів уенерівського напрямку у цьому регіоні, керівника цієї групи ППШ не призначав²⁶.

І. Срібняк детально вивчив перебіг формування структури повстанських районів у подальших працях²⁷. Показавши стан розвитку партизанського руху в межах кожної повстанської групи та вплив ППШ на подальше його розгортання, автор дійшов правомірного висновку, що однією з причин піднесення селянського повстанського руху в Україні першої половини 1921 р. стала цілеспрямована робота екзильного уряду УНР з організаційно-оперативного керівництва цим рухом²⁸.

При висвітленні початку діяльності партизансько-повстанського штабу як національного центру протибільшовицького руху опору на с. 128 дисертаційного дослідження І. Срібняк зазначає:

«Незважаючи на те, що через військові невдачі об'єднаних польсько-українських збройних сил у війні 1920 р. переможницею вийшла більшовицька Росія, прихований опір новій владі в Україні не вщухав».

²⁶ Срібняк І.В. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.). – С. 143, 148–149.

²⁷ Срібняк І.В. Обеззброєна, але нескорена. Інтернована армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.); *Його ж.* Діяльність Партизансько-повстанського штабу при Головній команді військ УНР у 1921 р.

²⁸ Срібняк І. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921–1923 рр.). – С. 166.

Як на наш погляд, це твердження вимагає уточнення. Невдоволене владою більшовиків селянство поновило повстанську активність із весни 1920 р., у першу половину наступного, 1921 р., селянський повстанський рух дедалі посилювався. Невдоволення селян новою владою було настільки очевидним, що «прихованим» його назвати аж ніяк не можна. Та й сам І. Срібняк далі цитує витяг із телеграми головнокомандувача більшовицькими військами в Україні М. Фрунзе від 27 березня 1921 р., посилаючись на документи фонду 15 (Управління командуючого всіма збройними силами України та Криму) Російського державного військового архіву (РДВА):

«Щоденні розгроми радянських установ, залізничних станцій, телеграфних контор [...] складів і заводів [...] до цього часу є головним гальмом у всіх заходах більшовиків зміцнити свою владу в Україні».

Відтак, уважаємо, що скоріш за все автор мав на увазі підпільні організації, які займалися підтримкою та організацією повстанського руху, адже нижче він детальніше зупинився на них.

Позитивно оцінюючи спроби ППШ очолити селянський повстанський рух, спрямувавши його у русло загальноукраїнського повстання проти більшовиків, В. Сідак критично відгукується про діяльність зазначеної організації, зокрема щодо впливу негараздів її внутрішнього життя на підпільно-повстанський рух. Можемо виокремити з його роздумів кілька обґрунтованих, як на наш погляд, негативних моментів впливу. *По-перше*, це перенесення на процес керування повстанським рухом особистих політичних амбіцій вищих цивільних та військових керівників УНР²⁹, адже, як зазначає автор, між членами військового керівництва УНР точилася відверта боротьба за контроль над повстанським рухом. Особливо негативну роль відігравав шеф армійської контррозвідки М. Чеботарів. Деструктивним було й втручання в поточну оперативну роботу штабу С. Петлюри³⁰. Дещо відмінну й стриману оцінку М. Чеботаріва та його діяльності від наведеної вище знаходимо в дослідженнях Т. Плазо-

²⁹ Сідак В. Указ. праця. – С. 13.

³⁰ Там само.

вої. Зокрема, авторка оцінює його роботу як «унікальну», проте тут же зазначає, що не весь її масив можна сприйняти так беззастережно³¹.

По-друге, поширення службових зловживань та морально-політичного розладу управлінських кіл ДЦ УНР спричинило виникнення навесні 1921 р. таємної організації військовослужбовців армії УНР під назвою «Українське військо товариство» (УВТ; керівник — полковник Ю. Отмарштайн), метою якого було «збереження здорового ядра армії». *По-третє*, встановлення контролю поляків над ППШ. Цьому, зазначав В. Сідак, сприяло намагання С. Петлюри всіляко підкреслити свою політичну лояльність до Ю. Пілсудського. Як наслідок — у структурі штабу працювали співробітники, влаштовані туди польськими спецслужбами. *По-четверте*, складні і суперечливі стосунки між українськими та російськими антирадянськими силами. У цьому контексті В. Сідак наводить приклад розвитку стосунків між ППШ та антибільшовицькою російською організацією на чолі з відомим діячем партії есерів Б. Савінковим, простежує окремі її осередки на території України³². *По-п'яте*, українське обмежене співробітництво ППШ з іншими українськими організаціями, що ставили за мету відновлення державності, зокрема з УВО, адже ППШ мав повсякчас підкреслювати лояльність до Польщі, а діяльності УВО, навпаки, була притаманна яскраво виражена антипольська спрямованість. *По-шосте*, активність більшовицьких органів держбезпеки, які, користуючись дипломатичними можливостями, розгорнули діяльність, спрямовану на розклад української еміграції та агітацію в її середовищі до співпраці й за повернення до УСРР, що завдало відчутного удару повстанському рухові³³. І, *по-сьоме*, часті випадки порушень правил конспірації, режиму збереження державної та військової таємниці посадовими особами й військовослужбовцями армії УНР. Як доказ, В. Сідак наводить відомості з рапорту Ю. Тютюнника на ім'я С. Петлюри, де висловлювалося занепокоєння, що

³¹ Плазова Т. Указ. праця. – С. 18.

³² Сідак В. Указ. праця. – С. 18–20

³³ Там само. – С. 37.

газети «Рідний край» і «Українська трибуна» друкували накази головного отамана, схеми розташування повстанських загонів і штабів, що призвело до їх розгрому більшовиками³⁴.

Відтак, висновок автора виглядає цілком логічним: робота з підготовки широкого антирадянського повстання в УСРР розгорнулася за наявності внутрішніх ускладнень серед провідників УНР в еміграції та відсутності надійних союзників, що вкупі із зовнішніми чинниками створювало досить несприятливі умови для успішної реалізації задуманого³⁵.

У цьому контексті П. Стегній зазначає, що у повстанському центрі УНР склалося три групи впливу: 1) С. Петлюри—М. Чеботаріва; 2) Ю. Тютюнника; 3) Є. Коновальця—Ю. Отмарштайна, які по-різному розуміли перспективи подальшої боротьби³⁶. Відтак відсутність єдиного бачення давалася взнаки на організації повстанського руху в Україні. Додамо, що П. Стегній, ще одним негативом, який значно впливав на повстанський рух, визначав політичні амбіції Ю. Тютюнника³⁷. Однак, не всі історики дотримуються цієї думки. Так, О. Шатайло знімає ряд звинувачень із Ю. Тютюнника, які йому пред'являють інші дослідники, зокрема щодо провалу Листопадового рейду й розгортання загального повстання. Автор зазначає, що ці задуми опинилися під загрозою внаслідок неузгодженостей у стратегічному плануванні, адже навіть тоді, коли війська вже вирушили в Україну, 1 і 2 листопада у Тернополі відбулась нарада комдивів армії УНР, на якій було ухвалене рішення перенести загальне повстання на весну 1922 р.³⁸

Про розгортання та масштаби повстанського руху в Україні 1921 р. знаходимо відомості в дослідженнях ряду істориків. Однак спочатку звернімо увагу на визначення цього руху, що його подала Т. Плазова. Так, авторка стверджує, що під «пов-

³⁴ Сідак В. Указ. праця. – С. 38.

³⁵ Там само. – С. 39.

³⁶ Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). – С. 13.

³⁷ Там само.

³⁸ Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Л.: Світ, 2000. – 144 с.

станським рухом» слід розуміти створення на території окупованої ворогом країни підпільних політичних і військових структур, які б, використовуючи всі доступні легальні та нелегальні засоби, перетворили розрізнені осередки опору існуючому режиму на боєздатні центри, котрі, спираючись на свою конспіративну мережу, могли б підняти на боротьбу якомога більше населення. Повстанський рух є суто військовою акцією, а своєю стратегічною метою має підготовку масової боротьби, спрямованої на повалення існуючого режиму. Цікаво, що партизанську боротьбу Т. Плазова розглядає як один із багатьох засобів досягнення цієї мети поряд із диверсіями, політичними акціями, саботажем, терактами, антирежимною агітацією тощо³⁹. Розробка теоретичних питань партизанського руху виходить за межі нашого дослідження, проте ми дозволимо собі додати, що й диверсії, і терористичні акти, і політичні заходи та інше можуть бути тактичною складовою військових дій партизанів, які поряд із грамотною організацією й керівництвом, підтримкою з боку місцевого населення забезпечують ефективність дій і зростання партизанського руху.

На наш погляд, таке зростання відбулося у першій половині 1921 р. І. Срібняк конкретизував масштаби тогочасного повстанського руху. Зокрема, він зазначає, що, за радянськими даними, протягом 1921 р. на території всіх губерній країни діяло 464 місцевих та мігруючих партизанських загонів. У час піднесення руху (травень–червень 1921 р.) кількість повстанців, зареєстрованих розвідвідділами червоних, становила не менше 10 тис. осіб⁴⁰. Дослідники А. Зінченко і Л. Петров станом на травень 1921 р. називають дещо іншу цифру. Так, у великих повстанських загонах в Україні налічувалося 5600 осіб, у дрібних — 7100 осіб⁴¹. Тобто, за їхніми підрахунками, чисельність повстанців у травні 1921 р. на території України становила 12700 осіб. Я. Файзулін і В. Скальський, використавши радянські офіційні

³⁹ Плазова Т. Указ. праця. – С. 57.

⁴⁰ Срібняк І. Указ. праця. – С. 129.

⁴¹ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. // Сучасність. – 1997. – № 12. – С. 79.

документи, наводять дані, що протягом 1921 р. в Україні діяли 464 місцевих і мігруючих партизанських загонів, а загальна кількість повстанців становила понад 40 тис. осіб⁴². Значно більшу їх чисельність на момент підписання Ризького мирного договору подав О. Полянський — зауважуючи, що підрахунки приблизні, він наводить цифру близько 150 тис.⁴³ Із посиланням на О. Полянського, цю ж кількість подає Т. Плазова⁴⁴.

Масштаби повстанського руху в Україні 1921 р. дослідив В. Василенко, який, керуючись відомостями ППШ та документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України, назвав 42 значних повстанських загони. Дані цього автора перегукуються з відомостями В. Сідака. Так, дослідники переконують, що загін отамана Семена Заболотного, що діяв у районі Ольгополя й Балти, налічував до 6000 багнетів і шабель, мав на озброєнні 6–8 гармат, кулемети. 3000 повстанців отамана Ілька Струка оперували у районі Коростеня, Житомира, Козятиня. Загін отамана Брови перебував під Новомосковськом і Павлоградом, маючи до 3000 багнетів, близько 1000 шабель, 27 кулеметів і кілька гармат. У розпорядженні отамана Ю. Мордалевича (Радомишльський повіт на Київщині) було 1220 багнетів, 1200 — у повстанському формуванні Бондарчука, Завгороднього й Хмари на Черкащині і близько 1000 — у загоні Удовиченка на Полтавщині. Так звана Надбузька повстанська дивізія (4000 осіб) діяла у Гайсинському та Уманському повітах⁴⁵.

Чисельність повстанців на початок 1921 р. на Харківщині підрахував Я. Мотенко, розділивши їх на дві групи: ті, що підтримували махновську ідеологію та прихильники УНР. Зокрема, у зазначений час у Харківській губернії діяло 45 повстанських загонів: 20 махновського й 25 — уенерівського спрямування. Загалом в антибільшовицьких формуваннях брали участь 3171 осо-

ба⁴⁶. Ці дані є дещо відмінними від пізніших підрахунків дослідника⁴⁷. Так, через три роки наукових пошуків кількість повстанців, що брали участь в антибільшовицьких селянських загонах на Харківщині 1921 р., збільшилася на 278 осіб і становила 3449 осіб. Збільшення відбулося завдяки врахуванню ще одного повстанського загону махновського спрямування. Спираючись на архівні матеріали Харківського губернського відділу ДПУ, Я. Мотенко називав 1921 р. вже не 45, а 46 повстанських формувань, з яких 21 — махновські й 25 — уенерівські. Найчисельнішими махновської орієнтації дослідник назвав загони отаманів Камеюка (700 кавалеристів), Медичева (300 піхотинців) і Маслака (200 кавалеристів), з уенерівських — отаманів Волоха (265 кавалеристів), Білецького (100 кавалеристів) й Остапенка (80 кавалеристів). Махновських повстанців у Харківській губернії в 1921 р. нараховувалося 2367 осіб, а уенерівських — 1082 особи.

Масштаби повстанського руху 1921 р. на Катеринославщині дослідила Н. Ковальова. Посилаючись на офіційні дані, автор зазначає, що на 7 липня 1921 р. в губернії діяло сім активних повстанських формувань загальною чисельністю 650 осіб. Зростання влітку 1921 р. у Катеринославській губернії повстанського руху зумовило збереження в регіоні воєнного становища. На основі даних катеринославської губернської надзвичайної комісії дослідниця твердить, що на 1 серпня тут діяло шість значних повстанських загонів, але вже у середині серпня їх кількість зросла до дванадцяти чисельністю понад 900 осіб⁴⁸.

Розвиток повстанського руху на Полтавщині 1921 р. висвітлив Я. Ревегук. Зокрема, на початку 1921 р. тут виник глибоко законспірований Український окружний повстанський комітет Полтавщини, який за допомогою листівок звернувся до населення із закликом до повстання проти радянської влади. Автор

⁴² Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – С. 13.

⁴³ Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 рр. – С. 12.

⁴⁴ Плазова Т. Указ. праця. – С. 147.

⁴⁵ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 144–145. Див. також: Сідак В. Указ. праця.

⁴⁶ Мотенко Я.В. Селянський рух в Харківській губернії (1917–1921 рр.). – С. 14.

⁴⁷ Див.: Мотенко Я. Селянський повстанський рух у Харківській губернії (1921 р.). – С. 15.

⁴⁸ Ковальова Н. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. – С. 113.

підкреслює, що на квітень невдоволення більшовиками досягло критичної межі, селянство дедалі більше усвідомлювало, що здобути кращу долю можна лише поваливши більшовицький режим і збудувавши власну державу.

Розмах селянсько-повстанського руху у першій половині 1921 р. дослідник визначив на основі радянських документів. Зокрема, у квітні 1921 р. на обліку в органах радянської влади перебувало 19 загонів, в яких налічувалося 540 піших і 61 кінний повстанець при трьох кулеметах (це без дрібних загонів махновців, які відбилися від своїх основних сил під час рейду Н. Махна Полтавщиною). Проте Я. Ревегук переконаний, що ці дані занижені, адже загони виникали стихійно й так само швидко зникали, зазнавши втрат, або їх учасники розходилися по домівках, щоби сіяти хліб чи збирати врожай. Крім того, зв'язок між Полтавою й повітами та волостями не був стабільним, інформація до губернського центру не завжди доходила і не відображала справжнього воєнно-політичного становища на Полтавщині. Так, лише у Зіньківському повіті у травні 1921 р. налічувалося 9 повстанських загонів отаманів Л. Христового, М. Мандика, І. Штаба, Антоненка, Турчина, Тимошенка, Кундія, Листопада, Бея. Їх усіх чекісти вважали «петлюрівцями»⁴⁹.

Наші підрахунки щодо активності повстанства у липні 1921 р., здійснені на основі даних бюлетеня секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР № 151 від 18 серпня 1921 р., свідчать, що у зазначений місяць в Україні діяло 66 партизанських загонів чисельністю 6200 кавалеристів і 750 піхотинців при 65 кулеметах⁵⁰. Тобто, у липні 1921 р. налічувалося близько 7000 повстанців. Звісно, що під час найбільшого розмаху руху, у травні-червні, цифра була значно більшою.

Утім, слід погодитися з В. Сідаком, що кількість партизанських загонів і загальну чисельність повстанців встановити вкрай важко, адже далеко не всі відомості були зафіксовані більшо-

⁴⁹ Ревегук В.Я. Повстанський рух на Полтавщині. Збройна боротьба в умовах непу...

⁵⁰ Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України), ф. Р.3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 108.

вицькими джерелами; ППШ не завжди міг отримати достовірну інформацію; чисельність повстанських загонів постійно змінювалася під впливом різних чинників, у першу чергу внаслідок зміни ставлення селянства до політики радянської влади, а також унаслідок певних організаційно-тактичних особливостей самих повстанських формувань, котрі не мали, як правило, постійного складу і нерідко зменшувалися чи збільшувалися залежно від ситуації⁵¹. В. Сідак уточнив, що за офіційними радянськими даними тільки на Київщині на початку 1921 р. діяло до 100 повстанських груп. Основними районами поширення руху опору були Київщина, Східна Волинь, Поділля, Катеринославщина, Полтавщина, ряд південних місцевостей України⁵².

Більш детально про розвиток повстанського руху на Київщині 1921 р. йдеться в дослідженні В. Щербатюка⁵³. Зокрема, зазначається, що на початок літа 1921 р. місцеві повстанці мали на озброєнні до 40 кулеметів. Значного розмаху селянський повстанський рух набув у Чигиринському (Холодний Яр), Уманському, Таращанському, Канівському, Звенигородському, Київському, Чорнобильському, Радомишльському, Білоцерківському повітах. У районі Ставища активно діяв 8-й повстанський штаб на чолі з Якубовським. Повсталі проводили теракти проти комісарів, керівників комнезамів, партпрацівників. Улітку 1921 р. більшовики змушені були визнати небезпеку, яку для радянської влади на Правобережжі становив повстанський рух. Зокрема, особливу активність на Київщині виявляли загони отаманів Струка, Орлика, Яблучка й Лісовика⁵⁴.

І. Білас, посилаючись на доповідну записку головнокомандувача всіма збройними силами Російської Республіки Л. Камєнєва на ім'я В. Леніна від 9 лютого 1921 р. про стан боротьби з повстанцями, здійснюючи суспільно-політичний та історико-

⁵¹ Сідак В. Указ. праця. – С. 40–41.

⁵² Там само. – С. 40.

⁵³ Щербатюк В.М. Боротьба селян України проти більшовицької агресії та режиму 1917–1923 років // Вісник Черкаського ун-ту: Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 133/134. – С. 114–120.

⁵⁴ Там само. – С. 117–118.

правовий аналіз репресивно-каральної системи в Україні 1917–1953 рр., відзначав активність селянсько-повстанського руху 1921 р. в Радомишльському повіті, західніше Києва та в Таращансько-Звенигородському і Гайсинсько-Уманському районах. У наведеному дослідником документі значилося, що загони повстанців налічували від 100 до 250 осіб, а загальна їх чисельність становила близько 2500 бійців⁵⁵. Виходячи з цих цифр можемо припустити, що на зазначених територіях діяло від 10 до 25 загонів. Автор, здійснюючи спробу детального висвітлення механізму функціонування репресивно-каральної системи в Україні як головного знаряддя більшовицького режиму в боротьбі з національно-визвольним рухом, на основі широкої джерельної бази зробив висновок, що російським більшовикам завжди було вигідно таврувати національно-визвольну боротьбу українського народу як «бандитизм», видаючи себе за «миротворців та носіїв щастя» й маючи за мету будь-що зберегти «єдину, неподільну Росію»⁵⁶.

Дослідження сучасних вітчизняних істориків, архівні документи свідчать, що Київщина була одним із найбільших регіонів селянсько-повстанського руху в Україні доби Української революції 1917–1921 рр. та й в наступні роки, яскравим прикладом організації й активного збройного опору селян загарбникам. Такий висновок подано в узагальнюючому дослідженні В. Щербатюка⁵⁷. Про Київщину як про один із найповажніших центрів повстанства всієї України писав і П. Стегній⁵⁸.

Упевнено можемо констатувати й те, що одним із найбільш активних регіонів повстанського руху 1921 р. було Поділля. А. Зінченко й Л. Петров на основі архівних даних твердять, що

⁵⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: У 2 кн. – Кн. 1. – К.: Либідь; Військо України, 1994. – 432 с.

⁵⁶ Там само. – С. 75.

⁵⁷ Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр.: сучасна історіографія проблеми // Укр. істор. журн. – 2010. – № 3. – С. 192.

⁵⁸ Стегній П.А. Указ. праця. – С. 11.

у травні 1921 р. повстання тут було в розпалі⁵⁹. У боротьбі з червоними особливо виділялися загони Лиха, Хмари та Комарчика загальною чисельністю 1500 осіб при 12 кулеметах, а також Гальчевського-Войнаровського (150 осіб, 8 кулеметів), Заболотного та Кошового (750 козаків при 8 кулеметах). Окрім того, діяли ряд дрібних загонів, які на той час також становили значну силу⁶⁰. На наш погляд, цінність дослідження не лише в його узагальнюючому характері щодо повстанського руху на Поділлі, а й у фактологічній конкретиці. Зокрема, автори описали одну з яскравих сторінок історії подільського повстанства 1921 р. — виступ на початку лютого селян Могилівського та Ямпільського повітів. Тоді в результаті впровадження продрозкладки до зброї взялися 12 тис. хліборобів на Ямпільщині й 5 тис. на Могилівщині. Характерно, що виступу були притаманні чіткі організаційні завдання: відтіснити червоних від кордону й дати змогу петлюрівцям, які перебували в Румунії, перейти в наступ на Поділля та підняти загальне повстання по всій Україні. І хоч автори спеціально не наголошують на зв'язках повстанців Поділля з урядом УНР та ППШ, усе ж виокремлені ними цілі й завдання виступу переконують, що певні контакти мали б бути. Для придушення повстання більшовицька влада змушена була задіяти регулярні війська — частини 24-ї Залізної дивізії. У ході 12-денної боротьби червоні спалили село Оленівку, проти селян було застосовано артилерію. Незважаючи на відчайдушний опір виступ було придушено, а його керівників та ще 300 повстанців страчено⁶¹.

На описі діяльності загонів отаманів Заболотного, Ю. Мордалевича, Хмари, Струка, Орлика (полковника Карпенка), Лисиці та інших в умовах найбільшого піднесення селянсько-повстанського руху 1921 р. зосередила увагу Т. Плазова⁶².

Незважаючи на те, що Х з'їзд РКП(б) (березень 1921 р.) започаткував нову економічну політику й замість реквізиції зер-

⁵⁹ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. – С. 79.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 78.

⁶² Плазова Т. Указ. праця. – С. 90–96, 99–100.

на більшовицький уряд обклав хліборобів податком, влада, як і в попередні роки, продовжувала чинити насилля над селянством. Ю. Котляр на прикладі південних регіонів України підкреслив, що продподаток запроваджувався з урожаю 1921 р., а зерно 1920 р. й надалі забирали через розверстку⁶³. Досліджуючи процес переходу українського села до непу П. Тригуб зазначив, що на початку 1921 р. в Україні ще проводилася політика воєнного комунізму. На місцях відбувалося розкуркулення заможної частини сільського населення (вересень 1920 – квітень 1921 рр.), в якій відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому одну чверть вилученого відправляли Червоній армії, іншу — радянським службовцям, а решту — комнезамам⁶⁴.

С. Кульчицький, аналізуючи закономірності розвитку України у перше десятиліття радянської влади, наводить уривок із промови В. Леніна наприкінці жовтня 1921 р.:

«На весну 1921 р. виявилось, що ми зазнали поразки у спробі штурмовим способом [...] перейти до соціалістичних основ виробництва і перерозподілу».

Історик зазначає, що впровадження непу було викликане неспроможністю комуністичного розподілу шляхом реквізиції продукції селянських господарств⁶⁵. Однак потреба у хлібі для жителів російських міст, і, у першу чергу, Петрограда й Москви, та розверстка на врожай 1920 р. змушували радянську владу посилювати реквізиційні методи, у чому переконують документи, наведені І. Біласом. Так, з телеграми головам губернських виконкомів, секретарям губернських парткомів щодо прискорення реалізації продрозкладки від 18 травня 1921 р. дізнаємося про прискорення відправки зібраних продуктів для меш-

⁶³ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921–1929 рр.). – С. 17.

⁶⁴ Тригуб П.М. Південноукраїнське село в період переходу від політики воєнного комунізму до нової економічної політики (1921 – перша половина 1923 рр.). – С. 43.

⁶⁵ Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – С. 152.

канців Москви й Петрограда. Це доручення ЦК РКП було проголошене «бойовим завданням більшовицької партії», для виконання якого створювалася щоденна нарада з п'яти осіб — голови губвиконкому (керівник), секретаря губпарткому, голів продкомгуба, предгубчека і начальника місцевої військової частини. І. Білас із метою роз'яснення повноважень новоствореної структури вдало зазначив, що їй надавались, як ішлося в документі, «найширші повноваження» для виконання поставлених задач із залученням за потреби партійного й радянського апарату. Щоденно о 18⁰⁰ нарада мала подавати звіт про виконану роботу вищим організаціям.

Такий підхід партійно-радянських органів лише сприяв активізації опору з боку українського селянства. У відповідь більшовики посилювали репресивні заходи: заручництво, арешти, реквізиції, військову силу та конфіскації тощо. Тактику радянської влади щодо штучного прискорення класового розшарування селян і розпалювання антагонізму на селі висвітлив В. Сідак⁶⁶. Зокрема, він підкреслив, що впровадженню цієї політики на селі сприяла постанова РНК УСРР від 29 січня 1921 р., підписана головою РНК Х. Раковським і командувачем збройними силами радянської України М. Фрунзе, де у п. 2 наголошувалося:

«Всебічно сприяти процесу розшарування села шляхом збільшення числа комітетів незаможників, посилення і поглиблення їх праці».

1 квітня 1921 р. Х. Раковський підписав нову інструкцію, де конкретизувався механізм відбору заручників. Дослідник доречно виокремив постанову РНК УСРР від 19 квітня 1921 р. (підписана В. Чубарем), згідно з якою при військових загонах створювалися революційні трійки, які мали права ревтрибуналів, їх діяльність не регламентувалася юридичними процедурами, а рішення виконувалися беззастережно⁶⁷.

⁶⁶ Див.: Сідак В. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К.: Видав. дім «Альтернативи», 1998. – 320 с.

⁶⁷ Сідак В. Указ. праця. – С. 242–244.

Ю. Котляр на прикладі південних регіонів України, розкриваючи їх специфіку, наголосив на психологічному неприйнятті селянством деспотичного характеру більшовицької влади, будь-якого насилля, підкресливши усвідомлення селянами своєї сили. Дослідник переконаний, що поведінка селянина-власника виражалася у збереженні традицій пращурів-бунтарів і в боротьбі за землю⁶⁸. Оскільки конфіскація майна та інше насилля, як правило, здійснювалося комуністами, членами комнезамів та ревкомів за сприяння міліції й військових частин⁶⁹, то у селян щодо них формувалося відповідне ставлення.

Висновки Ю. Котляра можна застосувати й до селянства інших регіонів та й усієї України загалом. Так, наприклад, згадувані А. Зінченко і Л. Петров переконливо довели, що насилля й розправи не зупинили селян Поділля. Повстанський рух 1921 р. тривав, заходи правлячого режиму озлоблювали селян, які весь час поповнювали рух людьми, підтримували його провіантом, фуражем, одягом тощо⁷⁰.

У першій половині 1921 р. на теренах України, крім партизанських загонів, широко створювалися і підпільні повстанські організації. Т. Плазова однією з найпотужніших на рубежі 1920–1921 рр. називає Холодноярську, очолювану колишнім членом УЦР полковником С. Панченком. Центром Холодноярського повстанкому авторка визначила Черкащину, а його плив, як пише дослідниця, відчувався далеко поза цією територією⁷¹. Таке твердження потребує деякого уточнення. Тогочасну Черкащину ми аж ніяк не можемо назвати центром Холодноярського повстанкому, адже він базувався в урочищах Холодного Яру та навколишніх селах, що входили до Чигиринського повіту Київської губернії, північна частина якого межувала з Черкаським

⁶⁸ Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). – С. 15.

⁶⁹ Котляр Ю.В. Повстанство. Селянський рух на Півдні України. – Миколаїв; Одеса, 2003. – С. 86.

⁷⁰ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. – С. 78.

⁷¹ Плазова Т. Указ. праця. – С. 90.

повітом тієї ж губернії. Дослідниці слід було б уточнити й територію поширення впливу зазначеного повстанкому. На наш погляд, найбільш повно таку інформацію містить дослідження Р. Ковалю⁷², про це маємо відомості і у працях Н. Гулі та Н. Лавріненка⁷³, В. Щербатюка⁷⁴. Зокрема, в останній ідеться, що територія військово-політичної організації Холодного Яру не була сталою, в основному охоплюючи Чигиринський і східну частину Черкаського повітів. Під її впливом перебували повіти Південної Київщини, значні простори Полтавської й Херсонської губерній. Автор відзначив, що у 1921 р. організація обіймала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський, частину Уманського повітів, а опорною базою був Холодний Яр (урочища в околицях Чигирини) та Мотронинський монастир⁷⁵. Діяльності повстанських загонів Холодного Яру проти більшовиків у 1921–1922 рр. присвятив своє дослідження Д. Красносілецький⁷⁶.

На території УСРР за підтримки ППШ формувалися координаційно-керівні органи антирадянської повстансько-підпільної боротьби. В. Сідак зазначає, що за участі емісарів ППШ у Києві у березні 1921 р. виник Всеукраїнський центральний повстанський комітет (ВЦПК, Центрповстанком, у багатьох джерелах зустрічається також скорочення Цупком). Керівну п'ятірку Цупкому очолював досвідчений громадський і політичний діяч,

⁷² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – С. 194–222.

⁷³ Гуля Н., Лавріненко Н. Холодний Яр на історичній карті України // Черкащина в контексті історії України: Мат. Першої наук.-краєзн. конф. Черкащини, присвяч. 50-річчю утворення Черкаської обл. – Черкаси, 2004. – С. 224–232.

⁷⁴ Щербатюк В.М. Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 років (За результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) // Вісник Академії праці та соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2009. – № 5. – С. 166–173.

⁷⁵ Щербатюк В.М. Указ. праця. – С. 168–169.

⁷⁶ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів Холодного Яру в 1921–1922 рр. // Наукові записки: Зб. наук. пр.: Серія: Історичні науки. – 2009. – № 12. – С. 140–149.

колишній есер Іван Чепілко. Із часом виникли підпільні губернські, повітові, міські, сільські повстанками, які розгорнули формування збройних загонів і підпільних груп⁷⁷.

Дещо по-іншому трактує виникнення ВЦПК В. Василенко, зазначаючи, що до його створення 18 березня 1921 р. призвела місцева ініціатива. На противагу В. Сідаку В. Василенко стверджує, що ця подія стала несподіванкою для ППШ. Більше того, на думку В. Василенка, український та закордонний повстанські центри певний час паралельно розповсюджували вплив на територію України, що не додавало ефективності їх організаційним заходам. Водночас, дослідник акцентував увагу, що все ж Цупком був визнаний ДЦ УНР вищим військовим і цивільним органом національної влади в Україні, провідником ідей і виконавцем завдань ППШ, та навіть отримав затверджені головним отаманом і начальником ППШ уповноваження з дорученням об'єднувати повстанські організації й партизанські загоони на теренах України, зв'язуючи їх між собою і з Головною командою. Важливо, що В. Василенко вказав на зростаючий авторитет організації. Зокрема, дослідник зазначає, що підлеглість Цупкому також визнала Військова організація січових стрільців (ВОСС, керівник — галичанин О. Думін), яка була заснована у квітні 1921 р. при 2-й київській школі червоних старшин і прагнула охопити впливом армійські частини Київського військового округу⁷⁸.

За твердженням П. Стегнія, у радянській та закордонній літературі йшлося про існування двох всеукраїнських повстанських органів. «Другим Цупкомом» був повстанський центр наддніпрянських осередків Української військової організації (УВО), що визнавав зверхність ВЦПК, будучи його складовою частиною. На думку П. Стегнія, аналіз діяльності ВЦПК свідчить, що він виконав головне своє завдання — об'єднати й очолити повстанські сили України. Проте ліквідація у липні 1921 р. звела нанівець його працю.

⁷⁷ Сідак В. Указ. праця. – С. 241.

⁷⁸ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 142, 143.

Створення координаційних осередків в Україні не припинялося. В. Сідак зазначає, що у серпні 1921 р. виникла Козача рада, котра при розгортанні повстання мала узгоджувати дії повстанців на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній⁷⁹. Уже у вересні рада діяла як центр підготовки загального повстання на Київщині, Волині, Миколаївщині та Одещині, а її головою було обрано службовця білоцерківської кооперації Павла Гайдученка (Гонту)⁸⁰.

У більшості праць стверджується, що після ліквідації ВЦПК його функції перебрала Козача рада, проте існують суперечливі відомості щодо назви, часу заснування, сфери впливу та політичної орієнтації цієї організації. Прояснити ситуацію намагається П. Стегній, акцентуючи увагу на версіях радянської (праці О. Кучера і Д. Голінкова) та зарубіжної (І. Мазепа) історіографії (остання, на його думку, найбільш вірогідна). Так, згідно з першою, нову Козачу раду було створено 5 серпня 1921 р. в м. Біла Церква активістами Всеукраїнського повстанкому, яким удалося уникнути арештів: М. Лозовиком, М. Симаком (він же Суц і Дубок) та емісаром С. Петлюри й агентом 6-ї польської армії Т. Бессарабенком. С. Петлюра затвердив її як центр підготовки повстання в кількох губерніях Правобережжя. Згідно ж із версією І. Мазепа, всеукраїнського масштабу Національна козача рада існувала в Києві, мала контакти з Тарновом і повстанським штабом. Ця організація була викрита в липні 1921 р. П. Стегній пише, що дослідник В. Верига у книзі «Листопадовий рейд» в основному повторив версію І. Мазепа, але використав і радянську. Зокрема, вчений пояснив існування двох козачих рад — до арештів у липні і нової, створеної у серпні 1921 р. М. Лозовиком та ін. Більшість дослідників визначають Козачу раду як організацію уенерівської орієнтації, проте П. Стегній твердить про її про гетьманський характер⁸¹.

⁷⁹ Сідак В. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – С. 241.

⁸⁰ Там само. – С. 246.

⁸¹ Стегній П.А. Указ. праця. – С. 11; Щербатюк В.М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр. ... – С. 197.

Сучасні історики одностайно сходяться на думці, що в 1921 р. широкий партизансько-підпільний рух антирадянської спрямованості був одним із провідних чинників військово-політичної та соціальної обстановки в УСРР, а найбільші зіткнення повстанців і їх супротивників відбувалися на Київщині, Поділлі, у районі Холодного Яру⁸². На підтвердження такого висновку наведемо відомості начальника секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР Таніна за липень 1921 р.:

«Розвідуправ [...] вказує на посилення діяльності повстанського центру на Правобережжі. Робота петлюрівських організацій на Правобережній Україні [...] носить напружений характер [що свідчить. — *В. Ш.*] про наближення часу повстання на Україні»⁸³.

Відтак має рацію І. Срібняк, стверджуючи, що саме на ці регіони ППШ спрямовував головну увагу, саме сюди відряджались більшість зв'язківців і старшин-організаторів, спрямовувалися кошти та зброя⁸⁴. В. Сідак, підтримуючи цю думку, називає причини посиленої уваги ППШ: керівництво штабу вбачало більшу активність повстанського руху на Правобережжі у вищій національній свідомості місцевого населення, переважанні серед селянства дрібних власників, котрі вороже ставилися до соціальних експериментів більшовиків⁸⁵. У 1921 р. повстанський рух становив значну небезпеку для пануючого режиму. О. Ганжа засвідчує це тим фактом, що половина питань військового характеру, котрі розглядалися вищими партійними органами радянської України (політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У) в 1921 р., присвячувалися саме боротьбі з повстанством, яке на кінець 1920 р. тримало під контролем практично всю сільську місцевість⁸⁶.

Цілком очевидно, що у першій половині 1921 р. визвольний рух в Україні набирає сили. На думку Т. Плазової, наймасовіше

його піднесення припало на літо⁸⁷. І. Срібняк переконаний, що у цей же час партизансько-повстанський рух в Україні набув рис усезагального⁸⁸. А. Зінченко і Л. Петров на прикладі Поділля твердять, що наприкінці травня окреслилася тенденція до згуртування повстанців в єдину організацію та координації дій. Так, наприклад, у результаті злиття загонів Лиха, Хмари й Терещенка виникло з'єднання, що налічувало 1600 кіннотників і 500 піших повстанців. Водночас, на Поділлі з'явилися нові отамани: Іскра, Шевчук, Демченко, Нечипоренко, Клим. У краї поширювалися прокламації від керівництва УНР, підписані командиром з'єднання Бондарчуком. До його складу входили 1-й кінний козацький полк отамана Терещенка й 3-й кінний повстанський полк отамана Хмари, створені за взірцем регулярних військ⁸⁹.

Беручи до уваги розмах повстансько-партизанського руху на Правобережжі можна переконливо стверджувати, що саме ця територія 1921 р. стає центром боротьби проти комуністичного режиму за повернення до влади уряду УНР. Ряд дослідників наголошують на підтримці уенерівської ідеї селянами Лівобережжя, як, наприклад, Я. Мотенко, котрий навів яскравий приклад, коли у березні 1921 р. делегати селянської конференції Куп'янського повіту Харківської губернії ухвалили резолюцію з вимогою визнання України незалежною народною республікою⁹⁰. Та все ж саме повстанство Правобережжя відіграло провідну роль у боротьбі. О. Ганжа пояснює це близькістю кордону та зменшенням чисельності повстанських загонів на Лівобережжі після розгрому в серпні 1921 р. армії Н. Махна. Зокрема, дослідниця зазначає, що сусідні держави були зацікавлені в дестабілізації обстановки в Україні, підтримували повстанські загони, дозволяючи їм відходити на свою територію

⁸² Сідак В. Указ. праця. – С. 338; Плазова Т. Указ. праця. – С. 102; Срібняк І. Указ. праця. – С. 149.

⁸³ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 256.

⁸⁴ Срібняк І. Указ. праця. – С. 149.

⁸⁵ Сідак В. Указ. праця. – С. 240.

⁸⁶ Ганжа О. Указ. праця. – С. 129, 141.

⁸⁷ Плазова Т. Указ. праця. – С. 108.

⁸⁸ Срібняк І. Указ. праця. – С. 149.

⁸⁹ Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919–1926 рр. – С. 79.

⁹⁰ Мотенко Я.В. «Куркульство» як активний учасник селянського руху в Харківській губернії (1917–1921 рр.). – С. 169.

після невдалих боїв, а також використовувати її для підготовки нових рейдів⁹¹.

Масовий загальнонаціональний характер повстанського руху, що розгорнувся в Україні весною — на початку літа 1921 р., змусив більшовицьку владу стягнути для боротьби з ним значні сили. З цього приводу В. Сідак зазначає, що поразка УНР та Врангеля дозволила більшовикам кинути проти українських повстанців регулярну армію. За даними розвідки ППШ, у серпні 1921 р. в УСРР дислокувалося щонайменше 14 стрілецьких і 4 кавалерійських дивізії, окрема прикордонна дивізія особливого відділу КВО (3 бригади), технічні частини, аероплани, 23 бронепотяги тощо⁹². О. Ганжа, продовжуючи цю тему, уточнює, що на боротьбу з повстанським рухом в Україні було спрямовано найбільш боєздатні більшовицькі війська — корпус червоного козацтва В. Примакова, 25-ту Чапаївську, 44-ту стрілецьку І. Дубового, 9-ту кавалерійську Г. Котовського, 51-шу стрілецьку дивізію В. Блюхера тощо⁹³. Окрім того, проти повстанців діяли й збройні формування органів внутрішніх справ та держбезпеки.

Застосування впродовж літа 1921 р. регулярних військ призвело до розпорошення повстанських загонів. І. Срібняк зазначає, що відтепер повстанці почали діяти невеликими групами по 15–70 осіб, деякі загоны взагалі припинили своє існування, інші тимчасово відмовилися від активних бойових дій. Значних втрат зазнало й підпілля в містах⁹⁴. Дослідник зазначає, що заарештований голова ВЦПК І. Чепілко на допиті видав київську міську, уманську, звенигородську повітові повстанські організації⁹⁵. Тоді ж було ліквідовано холодноярський окружний повстанком. За короткий час агенти НК–ДПУ вбили кількох партизанських ватажків. І. Срібняк стверджує, що після проголошення Москвою амністії на неї перейшли отамани Мордалевич,

⁹¹ Ганжа О. Указ. праця. – С. 147.

⁹² Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – С. 41.

⁹³ Ганжа О. Указ. праця. – С. 141.

⁹⁴ Срібняк І. Указ. праця. – С. 149–150.

⁹⁵ Там само. – С. 150. Див. також: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1092, оп. 2, спр. 11, арк. 19.

Верхапівський, Богатиренко, Цвітковський та ін. Підтримуємо думку автора, що цей крок підштовхнув значну частину повстанців скласти зброю. Однак інтерпретація словосполучення «перехід отаманів», що його вживає в тексті дослідник, наштовхує на думку, що останні, амністувавшись, узяли сторону радянської влади (чи то відкрито співпрацюючи з нею, чи то за власним бажанням сприяючи ліквідації повстанського руху). На наш погляд, більш точним є словосполучення «сприйняття амністії», «погодження на амністію», адже для частини отаманів піти на цей крок означало відмовитися від дальшої боротьби, а не співпрацювати з колишнім ворогом. Та й сама процедура амністування не вселяла великих сподівань на «прощення» з боку режиму, у чому згодом переконаються багато колишніх отаманів. Припускаємо, що саме це спонукало отамана Чорного Ворона втекти з-під варти вже після згоди на амністію⁹⁶, адже після того, як керівники повстанських загонів склали зброю, передбачалася відсилка їх до вищих інстанцій, як зазначалося, «для остаточного амністування перед центром». На основі архівних документів В. Щербатюк показав, що повітові структури, які на місцях вели боротьбу з повстанським рухом, хоч і обіцяли амністованим безпеку, проте у рішеннях цілком залежали від висновків вищих владних органів⁹⁷. Так, у дослідженні наводиться протокол № 40 звенигородської повітвійськнаради (від 23 липня 1921 р.), яка, розглядаючи питання «о примененні амністии к добровольно явившимся бандитам (колишнім отаманам — В. Щ.) Ярошенко, Иванову, Чёрному Ворону», постановила «амнистировать Ярошенко (если есть на то решение губсовещания), об остальных двух запросить по прямому проводу губсовещание»⁹⁸. Проте більшовики переважно не дотримувалися власних обіцянок. Зокрема, на засіданні зазначеної повітвійськнаради її голова Єфремов затвердив рішення:

⁹⁶ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 12, арк. 247 зв.

⁹⁷ Щербатюк В. М. Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917–1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень) // Гілея: Зб. наук. пр. (Київ). – 2009. – Вип. 21. – С. 44–50.

⁹⁸ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 222.

«Просить губсовещание применить меры к удалению из пределов Звенигородского уезда бывших атаманов Пугача, Бойко, исходя из тех соображений, что требовавшаяся от них работа ими исполнена и дальнейшее пребывание их в уезде нежелательно»⁹⁹.

Звідси досить логічним виглядає висновок, що колишні отамани з досвідом повстансько-партизанської боротьби були небажаними для радянської влади не лише у рідних місцях, а й в інших куточках України — як правило, їх знищували. Не минула ця доля й колишнього отамана, члена Козачої ради Квітковського (Цвітковського), якого розстріляли в 1923 р.¹⁰⁰

В. Сідак підкреслює, що у липні 1921 р. радянська влада значно посилила удари по повстансько-підпільному руху, знищуючи партизанські загони, викриваючи підпільні групи та їх керівні органи в містах¹⁰¹. Щодо втрат повстанців, І. Срібняк наводить дані, що тільки за липень 1921 р. загинуло 26 отаманів і 1189 партизанів; у полон потрапило 9 ватажків і 1537 бійців; скористалися амністією 27 отаманів і 473 партизана¹⁰². На основі документів Галузевого архіву МО України В. Щербатюк встановив, що у липні 1921 р. в результаті боротьби з повстанським рухом було нейтралізовано 54 отамани і 3709 повстанців. Зокрема, у справі 16 фонду Р. 3773 (оп. 19823) ідеться, що 19 отаманів пішли на амністію, 30 було вбито, 5 заарештовано. За липень радянська влада здійснила 95 військових операцій, із них частини ВУНК — 40, міліція — 29, загони незаможників — 14, (решту 12, очевидно, регулярні війська — *В. Щ.*).

Т. Плазова звернула увагу, що у боротьбі з повстанством більшовики зробили ставку на репресивні заходи щодо учасників повстанського руху та селянства загалом. Дослідниця зазначає, що влітку 1921 р. було ліквідовано понад 6000 повстанських груп і загонів¹⁰³. О. Ганжа твердить, що режим намагався максимально придушити повстанський рух селян руками

самих же селян. На підтвердження історик навела одну з інструкцій київської окружної наради по боротьбі з бандитизмом, датовану 30 травня 1921 р., де відверто вказувалося, що «основною метою створення інституту відповідачів є не негайний розгром бандитизму шляхом репресій, а внесення розбрату та розколу на селі». Далі авторка роз'яснює, що одним із найбільш поширених методів нацькування селян один проти одного було запровадження винагороди за повідомлення про тих, хто сприяв повстанцям. Причому, вона виділялася з конфіскованого у місцевих селян майна¹⁰⁴. І. Білас, підсумовуючи боротьбу правлячого режиму проти повстансько-партизанського руху влітку 1921 р., цитує витяг із «Короткого огляду боротьби з бандитизмом на території України в липні 1921 р.», де представники радянської влади визнавали зміцнення свого становища і відзначали досягнуті успіхи¹⁰⁵.

Отже, ряд сучасних вітчизняних дослідників наголошують, що загальна ситуація в Україні на кінець літа 1921 р. не сприяла проведенню збройного повстання. Однак, як зауважив І. Срібняк, ППШ продовжував здійснювати комплекс заходів оперативно-організаційного характеру з підготовки широкого виступу проти радянської влади¹⁰⁶. Навіть незважаючи на те, що, за В. Василенком, нагода для всенародного повстання, яке планувалося на травень–червень 1921 р. із розрахунку на ініціативу місцевих організацій та максимально високу активність селян перед жнивими, була безповоротно втрачена¹⁰⁷. Перебуваючи у цілковитій залежності від поляків, головний отаман військ УНР С. Петлюра відмовився затвердити план Ю. Тютюнника про початок повстання у травні–червні 1921 р.¹⁰⁸, відтак виступ було відкладено до пізньої осені, коли передумов для його успішного розвитку вже не було. На думку В. Василенка, підго-

¹⁰⁴ Ганжа О. Указ. праця. – С. 143.

¹⁰⁵ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз. – Кн. 2. – С. 106–109.

¹⁰⁶ Срібняк І. Указ. праця. – С. 151.

¹⁰⁷ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 141.

¹⁰⁸ Там само. – С. 145.

⁹⁹ ГДА МО України, ф. Р. 3773, оп. 19823, спр. 16, арк. 225.

¹⁰⁰ Щербатюк В.М. Указ. праця. – С. 48.

¹⁰¹ Сідак В. Указ. праця. – С. 42.

¹⁰² Срібняк І. Указ. праця. – С. 151.

¹⁰³ Плазова Т. Указ. праця. – С. 53.

товка інтернованих частин армії УНР до збройного виступу, визначення загальної кількості учасників походу, забезпечення їх зброєю та спорядженням, як, урешті, і остаточне узгодження планів та часу переходу кордону залежали від позиції польського уряду. Польща ж не переймалася закулісними домовленостями з українською політичною еміграцією настільки, щоби беззастережно порушувати умови цілком вигідного для неї міждержавного договору з РСФРР та УСРР¹⁰⁹.

На думку Т. Плазової, зволікання з початком повстання у травні–червні 1921 р. заздальгідь прирєкло на невдачу майбутній похід армії УНР в Україну та спробу підняття загального повстання¹¹⁰. Однак, враховуючи думки вчених, зауважимо, що незважаючи на значні втрати серед повстанців улітку 1921 р. та зволікання з виступом у травні–червні, всеукраїнське повстання все ж могло мати успіх наприкінці серпня – у вересні, коли радянська влада, незважаючи на проголошену заміну продрозкладки продподатком, не поспішала відмовлятися від силових методів збору продовольства. До того ж, і продподаток лягав великим тягарем на плечі селянства. Саме ці фактори могли стати каталізатором повстанського руху, якби планований похід армії УНР відбувся щонайпізніше у вересні 1921 р. Цю ситуація розумів Ю. Тютюнник, який у серпні був змушений удатися до погроз щодо ухвалення власного рішення про початок антибільшовицького повстання в Україні в разі подальших зволікань із виконанням зобов'язань, узятих на себе польською стороною¹¹¹.

Матеріали дослідження В. Василенка переконують, що навіть упустивши момент найвищого піднесення повстанського руху, усенародний виступ в Україні все ж планувався на вересень 1921 р., адже ППШ розіслав командувачам повстанськими групами накази головного отамана, що вимагали завершити

¹⁰⁹ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 150.

¹¹⁰ Плазова Т. Указ. праця. – С. 53.

¹¹¹ Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.). – С. 52–53.

всі приготування до всеукраїнського повстання до 1 вересня 1921 р., а його початок пов'язувався зі збройним виступом частин армії УНР. Однак, далі автор зазначає, що 31 серпня на нараді вищого командного складу у присутності С. Петлюри Ю. Тютюнник усе ще узгоджував план виступу¹¹².

У результаті три групи армії УНР — Волинська (800 бійців, командир — Ю. Тютюнник, він же здійснював загальне керівництво), Бессарабська (бл. 300 осіб, командир — А. Гулий-Гуленко), Подільської (400 бійців, командир — М. Палій) — виступили лише наприкінці жовтня 1921 р. Похід повстанської армії УНР жовтня–листопада 1921 р. в історіографії отримав назву Листопадового рейду, або Другого зимового походу. Незважаючи на те, що після 1991 р. їй приділено значну увагу, ця тема потребує подальшого дослідження.

Певною мірою підготовка походу, його хід і наслідки представлено у спогадах учасників та спеціальних студіях¹¹³. Цю тему висвітлювали С. Литвин¹¹⁴, Я. Файзулін¹¹⁵, вона відтворена в колективних дослідженнях Я. Файзуліна та В. Скальського¹¹⁶, Р. Ковалю, В. Рога, П. Стегній¹¹⁷ та ін. У контексті порушених питань листопадового походу армії УНР та ряду аспектів, що із ним пов'язані, торкнулися В. Сідак¹¹⁸, І. Срібняк¹¹⁹, Т. Пла-

¹¹² Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 148–149.

¹¹³ Другий Зимовий похід, або Листопадовий рейд. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2006. – 246 с.; Другий Зимовий похід. Листопадовий рейд. Базар: [Зб. спогадів]. – К.: Фундація ім. Олега Ольжича, 1995. – 238 с.

¹¹⁴ Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки // Воєнна історія. – 2002. – № 5/6.

¹¹⁵ Файзулін Я. Зимовий похід 1921 року: історіографія та джерельна база // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: Українознавство. – К., 2006. – Вип. 10. – С. 41–45.

¹¹⁶ Файзулін Я., Скальський В. Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР. – С. 1–13.

¹¹⁷ Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейду вічність. – К.: Діокор, 2001. – 126 с.

¹¹⁸ Сідак В. Повстансько-партизанський штаб Державного центру УНР в еміграції (1921 р.); Його ж. Національні спецслужби в період революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії).

¹¹⁹ Срібняк І. Указ. праця.

зова¹²⁰. Грунтовністю відзначається дисертаційне дослідження Я. Файзуліна¹²¹.

Похід здійснювався з розрахунку на масове антирадянське повстання селянства на теренах УСРР, тому командувач повстанською армією УНР Ю. Тютюнник напередодні виступу наказав усім п'яти повстанським групам в Україні оголосити загальний виступ і діяти згідно з інструкцією, що їй було видано 15 серпня 1921 р. Зокрема, друга повстанська група отамана Орлика мала знищити залізничні лінії на півночі Правобережжя, аби перетнути комунікації червоних частин із Києвом та не допустити їх відходу на північ. Третій повстанській групі отамана Левченка, яка діяла на Північному Лівобережжі, наказано було підірвати залізничний міст у Кременчуці, заволодіти Полтавою та здійснити рейд на Харків, щоби знищити радянський окупаційний центр в Україні. П'ята повстанська група отамана Брови діяла на Півдні України й мала перерізати шляхи сполучення між Україною та Доном, узяти Катеринослав, висадивши в повітря мости через Дніпро.

Погодьмося із Т. Плазовою в тому, що для українського населення цей рейд, насамперед, мав свідчити, що боротьба за національну незалежність триває, а більшовицька влада не настільки вкоренилася в Україні¹²². Без перебільшення можемо твердити, що в Україні чекали цього походу. Так, П. Стегній, досліджуючи селянські повстання у правобережній частині УСРР протягом 1921–1923 рр., переконує в активізації повстанського руху в деяких регіонах України. Однак тут же додає, що більшість їх усе ж не знала про виступ повстанської армії¹²³, що свідчило про недостатню організацію повстання внаслідок ряду причин, у тому числі й завдяки провалам у підпільній мережі влітку 1921 р.

¹²⁰ Плазова Т. Указ. праця.

¹²¹ Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років... — 236 с.

¹²² Плазова Т. Указ. праця. – С. 146.

¹²³ Стегній П.А. Селянські повстання в Правобережній частині УСРР у 1921–1923 рр. (на матеріалах петлюрівського руху). – С. 12.

Переважна більшість істориків вважають, що під час Другого зимового походу армії УНР в Україні не вдалося підняти повстання¹²⁴. Однією з причин було те, що збройний похід, як сигнал до початку виступу, зазнав поразки. Так, С. Литвин наводить твердження дослідників історії рейду про те, що успіх загального повстання в Україні забезпечувався б не приходом військ УНР, а, перш за все, рухом місцевих повстанців. Попри підкреслення позитивних характеристик походу, свої спостереження вчений звів до одного із висновків, що його поразка негативно вплинула на український визвольний рух загалом, загальне повстання підняти не вдалося, а повстанська боротьба почала занепадати¹²⁵.

Однак в історіографії селянського повстанського руху 1921 р. маємо й іншу думку. Так, О. Шатайло не погоджується, ніби виступ в Україні під час походу повстанської армії не відбувся¹²⁶. На підтвердження автор нагадує, що водночас із походом армії УНР успішно діяли повстанці Південної Київщини, у районі поширення впливу холодноярської повстанської організації — Черкаський, Чигиринський, Кам'янський, Смілянський та інші повіті. На Уманщині виступив полковник П. Дерещук, який розгромив червоноармійців поблизу містечка Тялянки, а далі, об'єднавшись з отаманом Іщенком, повстанці взяли під контроль Звенигородщину й поширили свій вплив на Таращанщину¹²⁷. Погодьмося з дослідником, що Київщина була готова до загального повстання, однак очевидно й те, що у цьому регіоні воно таким не стало. Тобто, можемо підтримати О. Шатайла в тому, що повстання в окремих місцевостях відбулося, проте воно не переросло у загальне навіть у межах своїх регіонів, не кажучи вже про всеукраїнський масштаб.

Про зростання під час походу повстань в Україні говорить і Р. Подкур, який посилається на висновки органів НК–ДПУ УСРР,

¹²⁴ Див. напр.: Файзулін Я.М. Другий Зимовий похід в контексті української національно-визвольної боротьби 1917–1921 років. – С. 14.

¹²⁵ Див.: Литвин С. Другий Зимовий похід армії Української Народної Республіки. – С. 13.

¹²⁶ Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – С. 87.

¹²⁷ Там само. – С. 86.

що характеризували тогочасні виступи як «політичний бандитизм» з чітко організованою структурою, конкретними цілями та завданнями і реальною підтримкою серед населення¹²⁸.

В. Василенко також відзначає активність партизанських загонів у листопаді 1921 р., підкреслюючи, що загони отаманів Хмари, Литвинчука, Святенка та Орлика навіть долучилися до сил, які здійснювали Другий зимовий похід. Одночасно з рейдовими групами проводили допоміжні акції повстанці отаманів Заболотного (в районі Балти, Ольгополя), Шепеля (між Брацлавом і Вінницею), Лиха (поблизу Липівця), Брови (у районі Кременчука), Гайового і Орлика (під Києвом). Проте, зазначає дослідник, на появу в Україні пізньої осені національної армії очікували, з одного боку, знесилені та розпоршені повстанські формування, а, з іншого, добре підготовлені ворожі армійські підрозділи¹²⁹.

Привертають увагу підрахунки, зроблені на основі анкетних даних козаків і старшин, розстріляних 22 і 23 листопада 1921 р. у м. Базар Волинської губернії. Зі страчених більшовиками учасників Волинської групи повстанської армії вихідці із селян становили 76,6%. Із них найбільше представників Подільської губернії — майже третина від загальної кількості (30,3%). Серед повітів перед ведуть Кам'янецький (8,16%) та Ямпільський (7,58%). Другою за представництвом загинув була Київська губернія — 21,1%, серед повітів якої найбільшу кількість козаків і підстаршин дала Уманщина — 4,95% від загальної кількості страчених у м. Базар. Розстріляні вихідці з Полтавщини становили 10% від загальної кількості жертв, Чернігівщини — 9,91%, Харківщини і Херсонщини — по 4,96%, Катеринославської губернії — 3,2%, Таврійської — 1,16%, Бессарабської — 0,87%¹³⁰. Оскільки в Київській і Подільській губерніях повстанський рух був найбільшим, тому місцеві селяни більш активно поповнювали не лише повстанські загони, а й лави армії УНР.

¹²⁸ Подкур Р. Повстанський рух та опозиційні політичні угруповання в інформаційних документах органів ЧК-ГПУ (початок 20-х рр.). – С. 392.

¹²⁹ Василенко В. Підготовка антибільшовицького повстання в Україні у 1921 р. – С. 152.

¹³⁰ Коваль Р.М., Рог В.О., Стегній П.А. Рейд у вічність. – С. 111.

Із поразкою Другого зимового походу масштаби партизансько-повстанської боротьби, що тривала в Україні, значно зменшилися. На думку Р. Подкура, невдача рейду Ю. Тютюнника 1921 р., жорсткі репресивні заходи ВУНК, впровадження в життя непу спричинили поступове згортання повстанського руху¹³¹.

Отже, можемо підсумувати, що незважаючи на велику активність повстансько-партизанського руху в Україні 1921 р., він так і не переріс у загальноукраїнське повстання. Упущення найбільш сприятливого моменту для початку виступу (травень–червень) у поєднанні з жорстокими репресіями радянської влади, оголошенням загальної амністії повстанцям, порушенням режиму збереження державної таємниці в ППШ щодо повстансько-партизанської боротьби на території України, неузгодженістю дій, поразкою збройного походу армії УНР, ранньою зимою, переходом радянської влади до нової економічної політики прирекли на провал підготовку й розгортання загального всеукраїнського повстання проти більшовицької влади. Як на наш погляд, сучасна вітчизняна історіографія ще не всі аспекти повстансько-партизанського руху 1921 р. висвітлила в достатній мірі. Неподолалими залишаються й пануючі в українському суспільстві стереотипи в оцінках повстанства. Відтак зазначена проблема вимагає подальшого наукового дослідження й популяризації.

Щербатюк В. Повстанческо-партизанское движение крестьян Украины 1921 г. и его характерные черты в работах современных отечественных исследователей

В статье освещаются основные тенденции изучения крестьянского повстанческо-партизанского движения на территории Украины 1921 г. в современной отечественной историографии. Прослежены особенности организации, развития, спада и непрерывности повстанческо-партизанского движения 1921 г. в работах современных историков.

Ключевые слова: крестьяне, повстанческо-партизанское движение, повстанцы, историография.

¹³¹ Подкур Р.Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті – на початку 1930-х рр. (за матеріалами ВУЧК-ГПУ) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 31. – С. 97.

Shcherbatiuk V. Insurrectionary-partisan peasant movement in Ukraine in 1921 and its characteristic features of the modern Ukrainian scientists

This article covers the status of researches of the Ukrainian peasant insurrectionary-partisan movement in 1921 in the modern Ukrainian historiography. The interpretation of the features of organization, development, decrease and continuity of the insurrectionary-partisan movement in 1921 in the works of the modern Ukrainian historians.

Key words: peasants, insurrectionary-partisan movement, insurgents, historiography.

Олена Лисенко*

Інформаційно-аналітичні документи органів ДПУ УСРР як джерело вивчення діяльності сільських активістів в умовах суцільної колективізації (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.)

У статті на основі документів органів державної безпеки досліджуються типи поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації в УСРР.

Ключові слова: селянство, суцільна колективізація, активіст, сільрада, документи органів державної безпеки, ДПУ УСРР.

Українська історична наука, позбувшись ідеологічних наслідків радянської доби, почала інтегруватися у світовий науковий простір. Вітчизняні історики, окрім вивчення політичних та соціально-економічних чинників розвитку суспільства, активно досліджують і повсякденну сторону буття, участь «живої» людини в історичних подіях. Із цього погляду документи органів державної безпеки є унікальним матеріалом. Ідеться про інформаційні зведення й огляди, тематичні довідки та аналітичні доповіді, що направлялися радянською спецслужбою

* Лисенко О.В. — аспірантка Інституту історії України НАН України.

вищому державно-партійному керівництву. Вони містили відомості про політико-економічний стан і настрої населення, політичні тенденції, окремі події в місті й селі, у системі державного управління, партійних осередках, кооперації, церкві тощо. Публікація даних документів, безперечно, створила умови для аргументованого аналізу процесів і подій, демократизувала доступ до їх змісту та можливості наукової інтерпретації.

Виявлення оригінальних документів продовжує відігравати чи не головну роль у реконструкції історії доби СРСР, а їх введення в науковий обіг ліквідувало чимало «білих плям» та зруйнувало стійкі міфологеми радянської історіографії. У галузі вивчення державної політики більшовиків документи спецслужб дозволили з'ясувати механізм її реалізації, виявити методи здійснення тотального контролю за соціально-політичними, економічними та культурними процесами, способи їх корекції.

Інформаційні матеріали органів державної безпеки — це єдине у своєму роді джерело, яке використовувалося для повсякденної реєстрації всього, що відбувається у житті населення та країни: настроїв і рухів, передусім політичних, але з істотним і наростаючим доповненням інформацією з економічного та культурного життя. Інформаційний матеріал спецслужб був покликаний відтворювати якнайповнішу картину ситуації у країні загалом, як у територіальному, так і часовому просторі.

Однак важливо не забувати й про критичний підхід до матеріалів ОДПУ СРСР–ДПУ УСРР, адже критеріями оцінки людей для чекістів служила їх лояльність до існуючого режиму («антирадянський» чи «контрреволюційний» елемент, «троцькіст», «шкідник» тощо). Відтак необхідно залучати для дослідження інші корпуси документів, оцінювати контекст історичних подій.

Матеріали призначалися для інформування вузького кола осіб із вищого партійно-державного керівництва. Про це свідчить їх «наклад» — від 5–7 до 30–40 примірників¹, а також гриф

¹ Берелович А., Данилов В. Документы ВЧК–ОГПУ–НКВД о советской деревне. 1918–1939 // Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД (1918–1939): Док. и мат.: В 4 т. – Т. 1: Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ. 1918–1922. – Москва: РОССПЭН, 1998. – С. 9.

«Совершенно секретно». Окрім того, унікальність згаданих документів визначалася як місцем органів держбезпеки у системі більшовицького політичного режиму, так і скрупульозним підходом до ведення діловодства у цьому відомстві. Протягом 1920-х р. органи ВНК–ОДПУ СРСР створили систему політичного контролю за всіма групами населення країни, в тому числі і членами компартії. Основна інформація про стан суспільно-політичного життя СРСР та УСРР концентрувалася в обліково-інформаційному, інформаційному, секретному відділах та відділі інформації й політконтролю².

Інформаційні зведення ДПУ УСРР можна класифікувати за ознаками:

1. *Належності:*

- а) зведення територіальних апаратів;
- б) транспортних підрозділів;
- в) особливих відділів.

2. *Часових проміжків*, які охоплювали інформаційні матеріали: одно-, дво-, три-, п'яти-, семи-, десятиденні, двотижневі.

3. *Предмета інформації*: настрої населення в окремій адміністративно-територіальній одиниці, конкретному виробничому підрозділі, колгоспі, сільраді тощо.

Загальним для всіх зведень було те, що вони мали гриф «Секретно» або «Совершенно секретно», відповідний номер, складалися згідно з конкретним планом, розсилалися за списком, підписувалися начальниками підрозділів та керівництвом центрального й місцевих чекістських органів.

Як відомо, 1920–1930-ті рр. в УСРР–УРСР позначилися кардинальними змінами в усіх сферах економічного та суспільно-політичного життя. Органи держбезпеки добре виконували завдання, постійно інформуючи партійно-державне керівництво СРСР, УСРР про настрої різних верств населення, їх реагування на події внутрішнього та міжнародного життя, на дії владних структур тощо.

² Капустян Г. Інформаційні матеріали ВЧК–ГПУ як історичне джерело з вивчення суспільно-політичного життя українського села 20-х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. № 2 (17). – С. 10.

Інформація про соціальний склад, настрої й громадську думку населення систематично збиралася з 1918 р., коли було створено інформаційний відділ ЦК РКП(б). Уже тоді постало питання про якість відомостей і цілком усвідомлена необхідність розробки «однотипної інформаційної схеми». У березні 1921 р. було зроблено спробу створити державну систему соціально-політичної інформації, ядром якої стали органи ВЧК. В інструкції зі збору держінформації, затвердженій наказом ВЧК у лютому 1922 р., указувалося, що основною метою держінформації є інформування центру, висвітлення настроїв усіх груп населення й чинників, що впливають на їх зміну³. Ініціатори системи держінформування вважали одним із завдань органів державної безпеки відстеження процесів у «дрібнобуржуазній стихії, проявів дрібнобуржуазних настроїв у робітничій, партійній, союзній масах». Особлива увага зверталася на «стару» інтелігенцію, що від початку розглядалася як небезпечний носій дрібнобуржуазності⁴.

Інформвідділ ВНК–ОДПУ збирав щоденні, щотижневі й щомісячні зведення. Інформація органів держбезпеки обґрунтовано вважалася надійнішою порівняно з партійними політзведеннями, оскільки при її підготовці використовувалися мережа інформаторів та перлюстрація листування. Дані ОДПУ входили у щотижневі огляди інформвідділу ЦК РКП(б) для секретарів ЦК і членів політбюро. Ці огляди включали також аналіз листів у редакції газет і журналів та були одним із джерел дослідження настроїв населення⁵.

Окрім того, спецслужби мали власну систему інформування партійних і радянських органів, яка спиралася на результати оперативної діяльності. Причому на кожному історичному етапі перед агентурною мережею ставилися нові специфічні завдан-

³ Измозик В.С. Глаза и уши режима. Государственный и политический контроль за населением Советской России в 1918–1928 гг. – Санкт-Петербург: Изд-во Санкт-Петерб. ун-та экономики и финансов, 1995. – С. 20.

⁴ Державний архів Одеської області, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 2.

⁵ Измозик В.С. Глаза и уши режима... – С. 80.

ня. Інформації спецслужб набували характер аналізу політичної ситуації у суспільстві та настроїв окремих груп населення⁶.

Яскравим свідченням формування агентурної мережі була інструкція про організацію інформаційної роботи окружних відділів ДПУ УСРР, розіслана у травні 1930 р. за підписом начальника секретно-оперативного управління ДПУ УСРР Леплевського та начальника відділу інформації й політичного контролю Кривця. У документі, зокрема, йшлося про функції інформаційних відділень окружних відділів ДПУ:

По лінії інформації:

- 1) інформаційне відділення, виконуючи одне з найважливіших завдань апарату ДПУ в сфері політичної інформації, сконцентровує на ній основну увагу. З цією метою веде глибоке висвітлення політичних настроїв усіх верств населення як міста, так і села, робітників, селян, інтелігенції, учнів, службовців, колишніх партизанів, національних меншин, своєчасно сигналізуючи про наявні процеси й назріваючі явища;
- 2) систематично інформує ДПУ УСРР і відповідні окружні організації про коливання і зміни у політичному стані всіх соціальних прошарків;
- 3) своєчасно сигналізує про наростаючі політичні події, про активні антирадянські прояви;
- 4) спеціально вивчає назріваючі політико-економічні процеси серед усіх соціальних прошарків міста і села;
- 5) веде облік і статистику активних антирадянських проявів найважливіших подій, типових явищ по всіх об'єктах;
- 6) узагальнює весь матеріал по політичному стану округу або окремої ділянки на основі відомостей, здобутих усіма підрозділами секретно-оперативного управління⁷.

Представником органів держбезпеки у сільському районі був районний уповноважений ДПУ УСРР, який формував і ке-

⁶ Див. докладніше: *Подкур Р.Ю.* Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 342–356.

⁷ Там само. – С. 342–356.

рував агентурними мережами. Її створення залежало від характерних особливостей району та ступеня його колективізації. Виділялися категорії районів: суцільної колективізації, колективізовані на 40–50%, колективізовані частково.

У районах суцільної колективізації мережі добиралися з працівників, які, згідно з функціональними обов'язками, спілкувалися як із колгоспниками, так і партійно-радянським і колгоспним апаратом, сільськими активістами. Ідеальними агентами були агрономи, працівники МТС, кооперації, райсільбанків, ветеринарної служби, культпрацівники тощо. Кількість агентурних мереж у районах суцільної колективізації мала відповідати кількості районних куштів. «Инструкции о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР» встановлювала максимальне число агентів у мережі — 20 осіб⁸.

У районах, колективізованих на 40–50%, створення мережі здійснювалося за двома напрямками: у колективізованій частині села агентурна мережа формувалася за принципами районів суцільної колективізації; в індивідуальній — діяла окрема (територіальна) мережа. Тут як керівників мережі рекомендувалося залучати інструкторів райвиконкомів, страхових агентів, працівників утильсировини, «Рудметалторгу»⁹.

Інструкція передбачала періодичність надсилання зведень. Зокрема, інформаційні тематичні матеріали щодо колгоспного апарату направлялися до 8, 18, 29 числа кожного місяця, по радянському і земельному апаратах — до 13 і 28 числа, по кооперативному й адміністративно-судово-слідчому апарату — до 3 числа кожного місяця¹⁰.

Не менш цінним джерелом підготовки інформзведень була й перлюстрація. Усе перлюстроване листування розподілялося за трьома основними розділами: міжнародне, внутрішнє та

⁸ *Подкур Р.Ю.* Діяльність агентурної мережі органів ДПУ УСРР в умовах підготовки та здійснення суцільної колективізації (1928–1930 рр.) // Селянство у ХХ ст.: моделі соціальної поведінки та участь у соціокультурних процесах: Мат. наук. конф. 22 квітня 2010 р. – К., 2010. – С. 39.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

червоноармійське життя. Своєю чергою, кожна частина поділялась на вихідну та вхідну при обов'язковому розподіленні на міське та сільське листування. При перлюстрації копіюванню підлягало все, що представляло інтерес для створення картини політичних настроїв населення. Цитувалися витяги про умови щоденного життя, повідомлення про події та злочини, ставлення до влади, реалізацію господарських і політичних кампаній¹¹.

Особлива увага зверталася на дії місцевого начальства та сільських активістів, які втілювали постанови вищого партійно-державного керівництва. Так, у зведенні економгрупи Ніжинського окружного відділу ДПУ УСРР № 22 про хід хлібозаготівлі за період з 11 по 16 березня 1928 р. зазначалося, що середняк С. У. Кридний із с. Лосинівка Ніжинського району Чернігівської області в листі до сина в розквартирований у м. Ізяславі 9-й кавалерійський полк писав:

«На червоноармійські посвідчення уваги не звертають, замість того, щоби знизити податок, надбавили ще 5 карбованців 70 копійок за самообкладання, жмуть. Балакають, що відберуть корову [...]».

Середняк Євтуха з Носівського району в листі, адресованому в м. Ізяслав, у той самий полк на ім'я Падуна, зазначав:

«Беруть непосильні податки, після його уплати обклали іншим податком — самообкладанням, тепер примушують брати заєм [...]»¹².

В аналогічному зведенні економгрупи Ніжинського окружного відділу ДПУ УСРР за період з 26 лютого по 6 березня 1928 р. вміщено інформацію про надісланий із м. Бобровиця в м. Одеса лист на адресу Григорія Бруса в 48-й авіазагін. Відправник нарікав на жорстке стягнення всіх податків, особливо самообкладання, зазначаючи, що продають свиней, коней, корів за безцінь, і що сільради на це не звертають жодної уваги, що на селі немає людей, які б могли «просвітити темних селян». Лист за-

вершувався скаргою, що «описують майно і нікому ніякої милості нема»¹³.

У тематичних оглядах про політико-економічний стан адміністративно-територіальної одиниці особлива увага також приділялася настроям соціальних і професійних груп населення. Вище та місцеве партійно-державне керівництво цікавилася реакцією селянства на проведення політичних і господарських кампаній. Однак здебільшого фіксувалися висловлювання «контрреволюційного» спрямування. Це надавало документам органів держбезпеки не лише політичної спрямованості, але й суб'єктивності.

Чекісти наголошували на взяті в оперативну розробку громадян, які висловлювали незгоду з діями керівництва країни та республіки. Так, у спецзведенні від 16 лютого 1930 р. начальника Прилуцького окружного відділу ДПУ УСРР Миронова секретареві Прилуцького окружного КП(б)У Стецюрі вказувалося:

«Незважаючи на цілком задовільне проведення колективізації на території нашої округи й особливо в районах суцільної колективізації, ми все ж таки по цей день продовжуємо фіксувати низку відвертих виступів на зборах і різних балачок у приватних бесідах протирадянського і взагалі негативного характеру з боку окремих середняцьких і бідняцьких груп села»¹⁴.

Також у документах органів держбезпеки УСРР можна простежити різні типи поведінки сільських активістів під час проведення суцільної колективізації. Зокрема, чекісти інформували про масові перекручування, які здійснювали районні вповноважені та активісти під час створення колгоспів. Так, у повідомленні начальника Ніжинського окрвідділу ДПУ Самовського до інформвідділу ДПУ УСРР від 25 березня 1930 р. зазначалося, що в окремих місцях уповноважені райкомів і райвиконкомів, а також активісти, що

¹¹ *Измозик В.С.* Глаза и уши режима... – С. 81.

¹² Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. Р-60, оп. 2, спр. 43, арк. 64–67.

¹³ Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області, ф. Р-60, оп. 2, спр. 43, арк. 49–55.

¹⁴ Державний архів Чернігівської області (*далі* – ДАЧО), ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 149–152.

«проводять на селі кампанію колективізації сільського господарства, перекручують лінію партії у цьому питанні, шляхом залякування селян примусово записують у колективи, незаконно вилучають та усуспільнюють майно й інвентар»¹⁵.

Залучення активістів до депортацій куркулів передбачалося місцевими оперативними планами. В інструкції з розкуркулення й виселення куркульства по Вінницькому округу від 25 січня 1930 р. вказувалося:

«Практична робота на селі проходить наступним чином: паралельно з проведенням масової роботи мобілізовані товариші спільно з вузьким колом цілком надійних активістів складають списки на обидві категорії куркулів (арешт та виселення — *О. Л.*). Ця частина роботи до визначеного терміну повинна бути цілком конспіративною; при проведенні підготовчої та масової роботи населення орієнтується в загальних рисах, не обговорюючи та не виносячи ніяких рішень персонального характеру; [...] після санкціонування окртрійкою списки пропрацьовуються на батрацько-середняцькому активі на куткових зборах. На завершення списки затверджуються загальними зборами колгоспу чи села. У тих районах, де сільради не сприяють заходам, які проводяться проти куркульства, рішення затверджуються райвиконкомами»¹⁶.

Використання у чекістських зведеннях про масову депортацію «куркулів» висловів «заарештованих», «виселених глав сімей», що «знаходяться в дорозі», «вивантажених», «убитих і поранених при спробі втечі» свідчить про міру конкретної участі сільських активістів у процесі депортації селянства. Так, статистичні відомості Чернігівського окрвдділу ДПУ УСРР про вилучення «антирадянського елементу» із сіл Прилуцького округу від 21 січня 1930 р. містять відомості на виселених протягом 1929 р. 602 особи по 106 населених пунктах¹⁷. Слід зазначити, що у численних інформаціях чекісти підкреслювали

¹⁵ ДАЧО, ф. П-8, оп. 1, спр. 269, арк. 46.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (*дали* – ДАВО), ф. П-29, оп. 1, спр. 560, арк. 6–9. Див також: Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2006. – С. 160.

¹⁷ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 87–88.

низький рівень роз'яснювальної роботи, яку повинні були проводити сільські активісти. Зокрема, у супровідному листі старшого уповноваженого Прилуцького окрвдділу ДПУ УСРР Блогіна секретареві Прилуцького окружного комітету КП(б)У Стецюрі вказувалося про необхідність пропагандистської та роз'яснювальної роботи «для закріплення результатів роботи окрвдділу, бо в окремих місцях бідноті не цілком зрозумілі наші оперативні заходи»¹⁸. Це свідчить або про небажання активістів роз'яснювати «політику партії стосовно окремих соціальних груп», або неприйняття населенням аргументів, які були висловлені активістами та низьким рівнем особистої довіри до них, або покладання надій на адміністративний тиск.

Ще один варіант запопадливості сільських активістів стосовно виселення «куркулів» був зафіксований начальником Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В. Лєвоцьким. Так, у квітні 1932 р. чекісти отримали інформацію, що окремі сільради Погребищанського району схвалюють на пленумах та загальних зборах постанови про виселення за межі району або УСРР осіб, які проводять антирадянську агітацію. Постанови мотивують так:

«Громадянин такий-то веде шалену агітацію проти засівної кампанії, чим веде розкладницьку роботу. Тому просимо вислати його за межі району чи України».

Останні надсилалися до райвиконкому з проханням про затвердження. Начальник Вінницького обласного відділу ДПУ В. Лєвоцький писав, що подібні постанови лише шкодять загальній справі:

«Коли ставиться питання відкрито на пленумі сільради чи загальних зборах, то особи, стосовно яких виносяться постанови, будучи поінформованими й побоюючись репресій не чекають, поки їх вишлють, а просто втікають із села. Цим створюється поповнення рядів антирадянського елементу. На осіб, про виселення яких клопочуться сільради, в більшості випадків компрометуючих даних немає. Тому вважаємо за доцільне дати вказівку Погребищанському рай-

¹⁸ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 86.

парткому і райвиконкому, щоб вони заборонили сільрадам таким чином порушувати питання про виселення громадян»¹⁹.

Подібні постанови здебільшого використовувалися сільськими активістами для зведення особистих поррахунків з односельцями або як засіб залякування селян. Про це свідчить ремарка В. Левоцького про відсутність компрометуючих даних на запланованих до виселення громадян.

На наш погляд, показовим для варіанту поведінки активістів в екстремальній ситуації став селянський виступ 13–15 березня 1930 р. у с. Черепашинці Калинівського району²⁰, який був типовим для березня того року. Наприкінці 1929 р. група сільських активістів і комуністів почала створювати колективне господарство. На початку 1930 р. під керівництвом уповноваженого Калинівського райвиконкому Ю. Хоші актив села вирішив провести суцільну колективізацію. В один із лютневих днів вони зібрали селян на збори, вимагаючи негайно написати заяви про вступ до колгоспу. За допомогою міліціонерів і відвертих погроз активістам удалося провести рішення про створення колгоспу. Селян, які відмовилися вступити до колгоспу, внесли до списку «куркулів», які підлягали висланню у північні райони СРСР. Під охороною співробітників ДПУ розкуркулених 18 лютого 1930 р. відправили на ст. Калинівка для подальшого транспортування.

13 березня 1930 р. понад півтисячі селян висунули вимоги:

«Повернути попа, повернути церковного старосту, повернути розкуркуленим майно і повернути їм хати, досить вам нами керувати. Ви вже 12 років нами керуєте, тепер досить, тепер уже наше».

Натовп розібрав усупільнене майно. Побоюючись за життя, активісти переховувалися від розлючених селян²¹.

¹⁹ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 11, арк. 23–24. Див. також: «Вінницький обласний відділ ДПУ повідомляє...»: [Суспільно-політичне життя Поділля на початку 30-х років за матеріалами ДПУ] // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 90–108.

²⁰ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 459–495.

²¹ Там само. – С. 460.

Для придушення виступу 15 березня 1930 р. у село прибув загін військ ДПУ. Наступного дня селяни, повторивши вимоги, почали наполягати на роззброєнні загону. Після відмови команди виконати ці вимоги натовп під чорним прапором напав на військових. Зробивши два залпи вгору, чекісти відкрили вогонь по людях. Загинула одна жінка, ще одна зазнала поранення. Було заарештовано 30 селян. У селі запровадили військовий стан. Створена з сільських активістів «революційна трійка» оголосила 125 селян заручниками, які, у випадку повторного виступу, могли бути розстріляними²². Місцеві активісти розцінили виступ селян як «опір куркульства». Збори активу в присутності члена Вінницького окружкому КП(б)У Дреуса ухвалили рішення про використання заручників для повернення розібраного селянами колгоспного майна. Розслідування завершилося на користь місцевих працівників, дії яких виправдали. Не всі селяни, боячись помсти з боку властей, під час допитів підтвердили факти насильства й погроз із боку місцевих активістів під час проведення колективізації²³.

Схожий селянський бунт, як протидія заходам місцевої влади, відбувся у с. Боршна Прилуцького району. Однак тут проявився інший варіант поведінки частини сільських активістів. У спецповідомленні начальника Прилуцького окрвдділу ДПУ УСРР Миронова у ДПУ УСРР від 31 травня 1930 р. містяться унікальні відомості не тільки про сам бунт, а й події, що йому передували:

«На протязі ось уже півтора місяця у с. Боршна фіксуємо напружене становище, наслідком чого була низка протирадянських вимог із боку місцевого населення. У приватних бесідах навіть на зборах вимагали повернення куркулів, звільнення з-під варти попа, відчинення церкви — і це все мотивувалось нібито перекручуванням лінії партії з боку місцевих органів [...]. Усі події ми весь час систематично висвітлювали, але через напружене становище ми оперативних заходів не вживали, бо арешти, безумовно, призвели б до ексцесів. Яким-небудь іншим шляхом вилучити органі-

²² Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – С. 460.

²³ Там само. – С. 464–479.

зоторів теж було неможливо, бо, як ми вказали, весь час у селі були пости. Ми намагалися шляхом викликання в окрвідділ як свідків затримувати винних, але вони категорично відмовлялися з'являтися в окрвідділ, і був навіть випадок, коли один із тих, що викликалися, викликав по телефону окрвідділ і заявив у категоричній формі, що вони на допит не підуть. Оперативні заходи не вживалися ще й тому, що майже всі учасники й керівники хвилювань є середняками та бідняками».

Наприкінці травня 1930 р. чекісти отримали агентурну інформацію про створення «контрреволюційної групи селян» під керівництвом Костя Мошкала, його дружини Одарки, Івана Шептуна, Уляни Фесенко, Івана Білобородька, Ганни Каленіченко, Федора Фурси, Грицька Романченка, Йовтуха Шептуна й Усті Шептун. До складу групи входили «родичі попа, заарештовані й заслані куркулі». Чекісти повідомили про ситуацію у селі в окрпартком, окрвиконком та окрпрокуратуру. 29 травня 1930 р. за вимогою селян й за присутності члена бюро ОПК, голови окрвиконкому й окрпрокурора сільрада провела загальні збори з порядком денним:

«Повернути глитаїв з виселки, повернути попа Лабунського з бупру, відкрити церкву, розпустити сільраду й розігнати колгосп».

До відкриття зборів натовп вимагав від сільради довідок про лояльність до радянської влади попа й «глитаїв» та розписку про те, що з села нікого не заарештують. Невдовзі натовп у 250 осіб вирушив у м. Прилуки з гаслом:

«Зруйнувати бупр, не залишивши камінь на камені!».

Лунали вигуки:

«За нами йдуть сусідні села: Подище, Валки, Івківці та інші».

У даному випадку цікава поведінка частини сільських активістів. Налякані розвитком подій, значна їх частина (зокрема, чимало членів сільради) підтримала вимоги селян. Голова сільради, перебуваючи «між двох вогнів», повідомляв чекістам та партійному керівництву недостовірну інформацію. Коли натовп ішов на місто, голова сільради очолював колону, хоча й

мав вигляд, що його, нібито, примусили. А коли чекісти намагалися його заарештувати, то натовп запротестував: «Це хороша людина». Проте його таки затримали.

Подальші події розгорталися наступним чином:

«Коли нам стало відомо, що натовп іде на місто, то у с. Дідівці виїхав загін міліції з групою оперпрацівників окрвідділу на чолі з начальником окрвідділу. Загін масу зупинив, розсіяв і повернув назад без уживання зброї. Загін став на мосту, далі йти не пустив, почав записувати перших, після чого [натовп] зразу ж повернув назад. Повернувшись у село, організатори виступу відрядили гінців в інші сусідні села з метою організувати масовий виступ на місто за формою, як кажуть наші агентурні матеріали, гапонівського виступу, себто з портретами, без зброї та інше, і вимагати повернення куркулів, попа, звільнити в'язнів із бупру та інше. Одноразово було виставлено патрулі на дзвіниці біля церкви й на всіх головних шляхах, що ведуть із міста.

О 1-й годині ночі на 30 травня наш загін із кінних і піших міліціонерів у кількості 70 душ таємним шляхом зайняв село, в'їхавши з боків, де не було патрулів. Загін залишився в замаскованому місці, а оперпрацівники окрвідділу приступили до вилучення організаторів, але їх вдома не виявилось, бо вони всі були в церкві, яка фактично за останні дні стала за штаб руху. Маючи це на увазі, церкву було оточено. В цей час почали дзвонити у дзвони, нам удалося перерізати канат від дзвонів, але дзвін не припинився, тому що на дзвіниці була спеціально посаджена людина, яка й дзвонила. На дзвін почав збиратися народ і оточувати наш загін. Одночасно з двох боків почалася стрілянина з обрізів, було зроблено до 100 пострілів, що примусило наш загін кинути дві групи в бік, звідкіля неслись постріли. Наші групи декількома пострілами припинили стрілянину. Три особи на протязі години залягли в яр і відстрілювались, і весь час кричали: «Не підходьте, бо ви ж знаєте, що військово-становище». Останнє примусило нашу групу пострілом одного з них поранити, якого було спіймано, а останні два через темноту зникли. У цей час до центру села з усіх боків став підходити натовп, і на одному з кутків було підпалено колгоспну клуню. На місце пожежі було кинута частину нашого загону, якій удалося пожежу локалізувати. Аби не допустити скупчення натовпу в центрі села, загін дав декіль-

ка пострілів у повітря, чим примусив натовп розійтися і не концентруватися. Під час цього хвилювання були вигуки: «Бий бандитів, геть радянську владу, хай живе царат». Було побито трьох наших співробітників і одного комсомольця, яких забити не вдалося, тому що загін своєчасно забрав сокири й вила у нападників.

Досвіту нам удалось перевести операцію. Заарештовано 25 активних учасників хвилювання. Двоє втекли, але вжито заходів до їх розшуку. [...] Слідство провадиться в терміновому порядку на місці опергрупою окрвідділу»²⁴.

Селянські повстання, бунти, «волинки» серйозно впливали на поведінку сільських активістів²⁵. Особливо на ту частину, яка ще не втратила традиційних селянських соціальних орієнтирів — «справедливість», «покарання за злочин», «власність», «працелюбність» тощо. Вони потрапили в активісти спокушені гаслами «соціальної справедливості», «спільної благородної праці задля добробуту». Однак так і не змогли змиритися з вимогами партійного керівництва щодо депортації односельців, розкуркулення середняків. Поведінка цієї частини активістів під час бунту в с. Боршна Прилуцького району — яскравий тому приклад.

Хлібозаготівлі початку 1930-х рр. стали черговою перевіркою на вірність ідеям «більшовицької соціальної справедливості». Здебільшого сільські активісти виправдовували сподівання вищого партійно-державного керівництва СРСР. У спецзведенні від 14 січня 1932 р. Бахмацького райвідділу ДПУ УСРР інформувалося про поведінку активістів у с. Фастівці під час проведення хлібозаготівель:

²⁴ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 601–604.

²⁵ Сільські активісти належали до різних соціальних верств населення та вікових категорій, адже джерела їх формування були різними. До їх лав залучались як комсомольці, що бажали змінити «оточуюче похмуре життя», так і демобілізовані червоноармійці, учасники громадянської війни. Сільськими активістами ставали найбільш бідні верстви населення, у т.ч. селяни-наймити. Ще одним джерелом були робітники та культурно-освітня інтелігенція, що направлялися на село не стільки для виконання своїх прямих обов'язків (навчати грамоті сільське населення, займатися лікуванням та ін.), а для активної участі в господарсько-політичних кампаніях.

«Члени президії сільської ради Ганага Кирило, Шкерба (Щерба) Василь, член партії Муха Максим пішли до сьомої та восьмої дільниці перевіряти громадян щодо виконання хлібозаготівлі. Зайшли до твердоздатчика Ковтун Ганни, в якій була замкнута хата, почали бити двері в коридорі. Зачувши це, член двору Ковтун Параска прибігла від сусідів і запитала: «В чому справа? Що ви б'єте двері? Ось у мене ключ». Бригада одімкнувши двері, в коридорі почала бити цю жінку, вимагаючи від неї гроші. Ганага Кирило почав давити горло, Шкерба (Щерба) Василь держав в руках шило — почав колоти боки, а Муха Максим, тримаючи в руках ножа, говорив: «Говори живо, а то все рівно тобі кінець життя». Коли Ковтун Параска втратила свідомість, бригада злякалася цього, її залишили і втекли [...]»²⁶.

Подібні випадки були цілком типовими для всіх регіонів тодішньої УСРР. Численні факти опубліковані у збірниках документів²⁷, обласних томах «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні».

Частина низових керівників та сільських активістів відкрито заявили про нереальність планів. На їх думку, виконання хлібозаготівель призведе до голоду, зруйнує колгоспи. Органи державної безпеки скрупульозно відстежували подібні настрої, ведучи списки невдоволених. Вище партійне керівництво СРСР та УСРР своєчасно інформувалося про ставлення низового партапарату, комсомольців та селян-активістів до плану хлібозаготівель. Так, у зведенні ДПУ УСРР «Про факти правоопортуністичних настроїв та протидії членів, кандидатів партії та комсомольців під час хлібозаготівельної кампанії» за серпень–листопад 1932 р. (від 20 листопада 1932 р.) вказувалося, що у Ново-Празькому районі Дніпропетровської області голова артїлі 12-річчя Жовтня В.-Кам'янської сільради, член партії категорично відмовився прийняти план, складений за даними про врожайність обласною комісією. Коли йому в порядку партдис-

²⁶ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині: Влада та народ: 36. док. – Чернігів, 2008. – С. 22.

²⁷ Див.: Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи та матеріали. – К., 2007. – 1125 с.

ципліни запропонували провести хлібозаготівельний план на зборах колгоспників, він відповів:

«Я не підкоряюся партії, плану приймати не хочу, виконувати хлібозаготівель не буду» — заявивши так, він здав партквиток.

В Оріхівському районі Дніпропетровської області завідувач оргвідділом РПК Кривенко проводив загальні партзбори с. Н.-Серогози з питання прийняття плану хлібозаготівель. На цих зборах виступив секретар партосередку Єрмак і заявив:

«План хлібозаготівель ми приймати не будемо, оскільки по своїх розмірах він нездійснимий, а піти на те, щоби знову залишити людей голодними — злочинно. Я краще здам зараз свій партквиток, чим обманом прирікатиму колгоспників на голод».

Думка секретаря партосередку була підтримана 15-ма членами партії.

Уповноважений райвиконкому Патент, прикріплений для керівництва хлібозаготівлею до села Світловка Кочубеївської сільради Високопольського району Дніпропетровської області, замість безпосередньої роботи з керівництва хлібозаготівлею, проводив серед колгоспників агітацію за невиконання плану, кажучи:

«План хлібозаготівель нереальний і нездійснений, колгоспники — дурні, працюють без шматка хліба. Наш район — самий найгірший на Україні, і цього року буде голод [...]».

Голова артлі «Жовтнева перемога» П'ятихатського району М. Гаєвий, кандидат в члени партії, у процесі роботи опирався хлібозаготівлі. Серед колгоспників він говорив:

«Кінчаємо молотити хліб і не вивозитимемо на елеватор, тому що у нас нічого буде [...]».

У Знаменському районі Одеської області секретар осередку ЛКСМ с. Михайлівка Коновалов здав свій комсомольський квиток і заявив:

«Буду безпартійним, тоді до мене не пред'являтимуть ніяких вимог по виконанню плану хлібозаготівель [...]».

У с. Грицаківці Сумського району Харківської області на зборах партійців спільно з комсомольцями при обговоренні плану

хлібозаготівель було зафіксовано ряд виступів із заявою про нереальність плану. Про це заявив також і секретар партосередку.

У Комаровській сільраді Кобилянського району всі присутні на зборах комсомольці голосували проти плану хлібозаготівель. В Онуфріївському районі на пленумі райкому КП(б)У секретар партосередку с. Василівки Земляна заявила:

«Нам хлібозаготівельний план поданий непосильний, ми його не виконаємо. Я прошу зняти мене з роботи секретаря партосередку [...]».

У с. Ямпіль Красно-Лиманського району Донецької області член правління колгоспу кандидат партії Єсіков у групі колгоспників говорив:

«Ми зерна не повеземо, тому що собі не вистачить».

Голова колгоспу «Ленінська зірка» с. Попівки кандидат партії Шимко ухилився від виконання плану хлібозаготівель, заявляючи колгоспникам про його нереальність. У с. Яблунівка Прилуцького району Чернігівської області колишній червоний партизан кандидат партії Назаренко говорив:

«Працюйте тепер з новим активом, оскільки старий актив загнив. Колись ви розкуркулювали, а тепер взяли і нас знищувати, бо минулого року пошарпали деяких середняків і бідняків як денікінців, а якщо хочете і тепер, то шукайте собі іншого активу [...]».

У селі Ярославському Меджибізького району Вінницької області серед присланих колишніх партизанів і червоноармійців, що перебували на керівних роботах, відзначалися тенденції до залишення роботи на селі. Голова колгоспу Фогель, член партії, говорив:

«Я тільки зберу хліб, а потім — до побачення. Далі терпіти не можу [...]»²⁸.

Загалом, у вказаному зведенні чекісти аналізували настрої місцевого апарату по 199 районах (із понад 480) України. Виявилося, що 623 особи партійно-комсомольського активу висту-

²⁸ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. – К., 2007. – С. 194–263.

пають проти хлібозаготівель. Із них 139 — голови та члени правління колгоспів, 121 — партійні активісти, 90 — уповноважені райкомів КП(б)У, 87 — відповідальні працівники, 83 — секретарі партійних осередків.

Здавалося б, що можуть змінити декілька сотень комуністів у півмільйонній республіканській організації? Для партійного керівництва подібні показники означали наявність «контрреволюціонерів» та недосконалість системи добору місцевих кадрів. Виявлення такої кількості незгодних із політикою Кремля на посадах уповноважених райкомів КП(б)У, секретарів партосередків, голів колгоспів та відповідальних працівників — головної опори більшовиків на селі — означало втрату важелів впливу на селянство, гальмування процесу створення «сільськогосподарських фабрик» і перетворення «дрібнобуржуазної маси» на сільських пролетарів. Цифри офіційної чекістської статистики для Й. Сталіна були лише верхівкою «контрреволюційного айсберга»²⁹.

Як наслідок, за наказом вищого партійно-державного керівництва було проведено масові арешти. Так, в оперативному бюлетені ДПУ УСРР щодо боротьби із «сільською контрреволюцією» від 5 грудня 1932 р. вміщено інформацію, що у листопаді 1932 р. під час «розгрому сільської контрреволюції», «подолання саботажу хлібозаготівлі», «припинення розкрадання і розбазарювання колгоспного та державного майна» заарештовано 8881 особа, серед яких понад 2000 колишніх петлюрівців і махновців. У числі заарештованих: голів колгоспів — 311, членів правління — 702, рахівників і бухгалтерів — 127, бригадирів — 125, комірників, завгоспів і ваговиків — 206, інших працівників колгоспів — 152, рядових колгоспників — 314, голів сільрад — 31, уповноважених РПК — 13 осіб³⁰.

²⁹ Podkur R. Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD [Declassified Memory: The Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in GPU–NKVD Documents], comp. V. Borysenko, V. Danilenko, S. Kokin, O. Stasiuk and V. Shapoval. Kyiv: Stylos, 2007. 604 pp. // Holodomor studies. – Vol. 2. – № 1. – 2010. – P. 145.

³⁰ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 357–358.

Основні звинувачення водночас характеризують типи поведінки окремих сільських активістів та представників низової владної ланки. Загалом вони зводилися до:

- підбурювання колгоспників до активної протидії вивезенню зерна;
- організоване «розкрадання і розбазарювання хліба»;
- відстрочення здачі збіжжя під різними приводами (нібито відсутність тяглової сили, відтяжка обмолоту і ін.);
- залишення у відходах великої кількості чистосортного зерна;
- організація підпільних зерносховищ, заковування хліба;
- умисне заплутування обліку, ведення подвійної звітності³¹.

На думку чекістів, на «хвостистські й опортуністичні настрої» сільських комуністів, працівників сільських рад, селян-активістів впливала сільська інтелігенція, у першу чергу вчителі. Так, у спецзведенні начальника Прилуцького окрввідділу ДПУ УСРР Миронова секретареві Прилуцького окружкому КП(б)У Стецюрі від 28 травня 1930 р. зазначалося, що

«велика засміченість сільської інтелігенції, особливо вчителства³², увесь час породжує серед деякої частини³³ її цілий

³¹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – С. 358–359.

³² Прискіплива увага органів держбезпеки до вчительства пояснювалася авторитетом освіченої людини на селі. Протягом усього часу існування УСРР–УРСР учителі становили значну частину сільської інтелігенції, відтак були об'єктом найпильнішої уваги з боку компартійного керівництва. По-перше, ключовою виявилася роль вчительства у завоюванні більшовицькою владою довіри селянства (виступали своєрідним агентом впливу нової влади). По-друге, країна перебувала на стадії передостаннім «стрибком» до індустріального суспільства, а однією з найважливіших передумов успішності модернізації був розвиток освіти. І третій важливий момент. Більшовики усвідомлювали, що виконання двох названих вище завдань (зміцнення влади та успішність модернізаційних процесів) неможливе без формування нової повсякденності. Тож влада використовувала вчителя не лише для підготовки освічених кадрів, у тому числі й серед дорослих (лікнеп), а й для зміни повсякденних уявлень, традицій та звичаїв населення. І це завдання влади до сих пор часто займало у вчителя більше часу, аніж суто освітнє. У результаті взаємодії цих факторів мала постати нова культура з формуванням

ряд негативних реагувань і розмов навколо кампаній, що проводяться на селі».

Чекісти зафіксували

«... антирадянські розмови, агітацію проти колективізації й посівкампанії, явне викривлення класової лінії, перегини, перекручення. Спостерігалася також жалість, співчуття і захист куркуля. Унаслідок великої засміченості, ми фіксуємо цілий ряд антирадянських розмов навколо кампаній, особливо навколо колективізації, що виражаються в тому, що партія нібито не зуміла виправдати себе і безпланово та примусово проводила колективізацію. У деяких місцях розмови ці приймають явний характер антирадянської агітації [...]».

Учитель Варвинського району, що походить із села Дігтярі Срібнянського району, Луценко Іван з приводу колективізації говорить: «Маси в колектив не йдуть, а їх ведуть насильно окремі одиниці — партія». Засуджує партійців за проведену роботу по розкуркуленню і переселенню кулаків, кажучи: «Усе це могли зробити тільки партійці-мерзотники» [...].

Деяка частина сільської інтелігенції, залучена до участі в кампаніях, викривляла класову лінію й у своїх діях проводила неправильну політику партії та радянської влади. [...]

Учитель села Яблунівка Яблунівського району Будяш на вимоги селян роз'яснити їм, де селянство при колективізації діставатиме шкіру на чоботи, замість правильної відповіді селянам умисне відповів: «Для цього шкіру знімуть зі старих людей»³⁴.

Таким чином, у кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. було здійснено реорганізацію інформаційно-агентурної мережі з

людини особливого типу. Докл. див. *Єфіменко Г.* Соціальне обличчя вчительства УСРР в контексті трансформації суспільства (1920-ті роки) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – № 17. – С. 138–161.

³³ Частина сільської інтелігенції — вчителів — походила з категорії «колишніх». Намагаючись позбутися пильної уваги органів держбезпеки, ці люди осідали у сільській місцевості. Маючи освіту, вони влаштовувалися у школи, однак здебільшого підтримки радянській владі не надавали, за що були зараховані до «соціально-чужого» та «шкідливого» елементу.

³⁴ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 591–600.

метою підвищення рівня, кількості та якості інформації, яка мала надходити, своєчасного реагування на «антирадянські прояви». Низовою ланкою у структурі ДПУ УСРР, що забезпечувала надходження інформації, був районний уповноважений ДПУ УСРР, який формував і керував агентурною мережею. В районах суцільної колективізації кількість агентурних мереж мала збігатися з кількістю районних куштів.

Ефективність інформаційної та оперативної роботи місцевих мереж була перевірена під час проведення колективізації. Вище та місцеве партійно-державне керівництво було повністю інформоване щодо ситуації в українському селі. Тому, незважаючи на серйозний опір селянства колективізації, масові повстання та заворушення, керівництву радянської України вдалося контролювати ситуацію на селі.

Документи органів державної безпеки дають можливість простежити різні типи поведінки сільських активістів в екстремальних умовах — суцільної колективізації, депортації, селянського повстання, хлібозаготівлі тощо. Виявлені типи поведінки — жорстокість, «більшовицька запопадливість», відмова від виконання службових обов'язків через незгоду з рішеннями уряду, політична мімікрія — дають підстави стверджувати про неоднозначність середовища сільських маргіналів. Дослідження всього спектру можливих типів поведінки сільських активістів дозволило б розкрити глибинні механізми впливу на формування свідомості українських селян в умовах радянської дійсності.

Лисенко Е. Информационно-аналитические документы органов ГПУ УССР как источник изучения деятельности сельских активистов в условиях сплошной коллективизации (конец 1920-х – начало 1930-х гг.)

В статье на основе документов органов государственной безопасности исследуется типология поведения сельских активистов во время проведения сплошной коллективизации в УССР.

Ключевые слова: крестьянство, сплошная коллективизация, активист, сельсовет, документы органов государственной безопасности, ГПУ УССР.

Lysenko O. Informational and analytical documents of GPU of the UkSSR as the source of investigation of activity of village activist under the condition of general collectivization (the end of 1920th – beginning of 1930th).

The article investigated the types of behavior of village activists during the implementation of collectivization in the UkSSR.

Key words: peasantry, general collectivization, activist, Soviet of the village, documents of state security bodies, GPU of the UkSSR.

*Валентин Іваненко, Леонід Прокопенко**

Реалізація Державної програми видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині

У статті узагальнюються попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи у Дніпропетровській області з реабілітації та увічнення пам'яті жертв репресій радянського політичного режиму.

Ключові слова: реабілітація, репресії, тоталітаризм, режим, демократія, справедливість.

Невід'ємною органічною складовою розбудови нової України, формування якісно модифікованого ціннісного горизонту сучасних поколінь наших співгромадян є, як відомо, історико-пізнавальна парадигма трансформації суспільства, тобто забез-

* Іваненко В.В. — доктор історичних наук, професор, проректор, завідувач кафедри російської історії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара; Прокопенко Л.Л. — кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України.

печення масштабного, цілеспрямованого й усебічного переосмислення та об'єктивного відображення вітчизняної історії, особливо її складних, заплутаних, трагічних чи фальсифікованих сторінок радянської доби, коли ніби злилися в єдине ціле велич доленосних звершень і гіркота не менш відчутних втрат, героїка і драматизм революційного пориву й творення нового соціального устрою. І це цілком закономірно. Адже торуючи шлях у день завтрашній, віддаючи належне здобуткам багатьох поколінь українців, проникаючи дедалі глибше у найпотаємніші куточки та хитросплетіння нашого минулого, ми тим самим протягуємо зовні невидиму, але реально існуючу спадкоємицьку ниточку у майбутнє, додаючи стабільності й сьогоденню. Не випадково саме рівень правди, чесності, відвертості й прозорості у відтворенні історичного процесу розглядається як найбільш чутливий індикатор і водночас дієвий інструмент очищення масової свідомості від архаїчних нашарувань попередніх епох, розкріпачення мислення, оздоровлення моральної атмосфери у суспільстві в цілому, як неодмінна передумова його динамічного, поступального розвитку.

У світлі окреслених імперативів принципового значення й особливої соціокультурної ваги з погляду зміцнення демократичних та правових засад у нашій країні набуває проблема відновлення історичної справедливості, передусім стосовно мільйонів безвинних жертв радянського тоталітаризму — унікального за задумом, але досить жорстокого за природою та сутнісними ознаками політичного ладу, що виник після 1917 р. на уламках Російської імперії, захопивши у свої тенета й Україну. «Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинилися сталінським режимом та його провідниками в республіці», — констатується у преамбулі закону УРСР від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»¹.

Безперечно, цей «спадок» так чи інакше й досі нагадує про себе у повсякденному житті, продовжує залишатися незагой-

¹ Свідчення з минувшини: Мовою документів / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, С. І. Матов, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2001. — С. 288.

ною раною, своєрідним «оголеним нервом» у нашому хворобливому соціальному організмі, болем відгукууючись у серцях і душах багатьох українців. Утім, як і росіян, білорусів, молдаван, прибалтів, казахів, євреїв, інших народів колишнього СРСР. Та й не тільки їх. Ідеться не про одинокі, вибіркові каральні акції проти окремих громадян за національним чи соціальним мотивом, а про тотальний характер репресій стосовно всіх без винятку верств населення — робітників, селян, науковців, освітян, митців, літераторів, військових, чиновницько-партійного корпусу, священників тощо. Зведені Кремлем, по суті, у ранг державної політики, вони стали мало не нормою соціальної практики в умовах більшовицької модернізації країни.

Переважає більшість репресованих громадян на довгі роки з тавром «шкідника», «націоналіста» чи просто «ворога народу» була фактично викреслена з пам'яті нащадків, піддана забуттю. І так, на превеликий жаль, тривало аж до середини 1980-х рр., коли нарешті ми змогли розпочати фронтальне дослідження цієї гостросюжетної, винятково значущої соціальної проблеми, акумулювавши згодом свої зусилля в межах загальнонаціональної програми «Реабілітовані історією».

Нагадаємо, що прийнята вона була за ініціативою патріарха-історика, академіка НАН України, Героя України П. Т. Тронька та очолюваної ним Всеукраїнської спілки краєзнавців, підтримана Національною академією наук і Українським історико-просвітницьким товариством «Меморіал», на виконання відповідних рішень Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, ухвалених у 1992 р. Основним її координатором, так би мовити, «мозковим центром», стала Головна редакційна колегія, яку очолював академік НАН України П. Т. Тронько. З його ім'ям, до речі, ототожнюється й така фундаментальна, синтетична праця, як 26-томна «Історія міст і сіл УРСР», що вийшла українською (1969 р.) і російською (1977 р.) мовами, а також інші масштабні проекти, які сприяли суттєвому прирощенню знань із нашого великого, подеколи вельми суперечливого й драматичного, минулого, помітно збагативши українську історіографію новими перспективними ідеями, дослідницькими підходами, напрямками, оцінками.

Передбачалося, що реалізація Державної програми «Реабілітовані історією» стане не просто черговим, а безпрецедентним кроком на даному шляху у площині відновлення історичної справедливості щодо сотень тисяч українців, безпричинно постраждалих за часів радянської влади. Додамо — кроком, аналогів якому історіографічна практика незалежної України ще не знала. Адже вказана програма мала, з одного боку, забезпечити підготовку й випуск багатотомної науково-документальної серії книг у форматі системного відтворення найтрагічніших перипетій української історії епохи першого у світі «соціалістичного експерименту» й поіменного вшанування жертв державного терору на теренах України, а, з іншого, стимулювати подальший реабілітаційний рух із метою остаточного завершення процесу повернення із небуття таких категорій громадян, усіх, кому довелося зазнати неабияких моральних, духовних і фізичних утисків та принижень із боку тодішнього режиму, покласти на вівтар здобуття примарного «світлого майбутнього» свої скривджені душі та знівечені долі, а нерідко й найдорожче — життя.

Слід зазначити, що ухвалення у квітні 1991 р. в Україні «реабілітаційного» закону, а дещо пізніше й рішення вищих органів нової української влади про започаткування згаданого державного проекту дістало повне схвалення й активну підтримку на місцях, зокрема на Дніпропетровщині, де вже у грудні 1992 р. для організаційного забезпечення та координації всіх сегментів цієї складної, різновекторної роботи за розпорядженням глави облдержадміністрації було створено обласну редакційну колегію на чолі з його заступником О. С. Федосєєвим, який зробив великий особистий внесок у налагодження справи. Тим паче, що у початковий період довелося вирішувати безліч далеко не простих завдань: вести пошук і залучати до підготовки новаторського серійного видання кваліфікованих фахівців, науковців, обізнаних зі змістом, прийомами й специфікою такої роботи, відпрацьовувати схеми включення у цей процес відповідних організацій і установ, таких, як обласні управління СБУ, МВС, прокуратури, суду, архіву, музеї, громадські об'єднання

краєзнавців, «Меморіал» та інші, розв'язувати невідкладні фінансові питання тощо².

Проте внаслідок глибокої, всеохоплюючої соціально-економічної кризи та інших негативних факторів практично вся робота у той час була загальмована. Лише у середині 1990-х рр. удалося відновити й запустити механізм функціонування обласної редколегії, при якій на початку березня 1996 р. було утворено науково-редакційний центр (НРЦ) (директор С. І. Матов, з 2001 р. і дотепер — Л. Л. Прокопенко; науковий керівник В. В. Іваненко). Власне, цей підрозділ і мав забезпечити повноцінну реалізацію обласної програми «Реабілітовані історією», а, отже, і підготовку науково-документальної низки книг про беззаконня радянської адміністративно-командної системи на теренах Дніпропетровщини. У різні роки в ньому плідно працювали І. В. Борисов, О. М. Приходько, В. П. Тверезий, Р. К. Терещенко (науковий секретар, у центрі й досі), Р. М. Шабанова та ін.

Повсякденна діяльність редколегії й науково-редакційного центру незмінно перебувала у полі зору керівництва області. Напрямок опікувався «гуманітарними» заступниками губернатора як очільниками редколегії — О. С. Федосєєвим та його наступниками Т. М. Кравченко, О. В. Сокольською, Є. І. Бородіним, керівниками обласних управлінь із питань соціально-культурної (О. І. Соловей, Р. М. Чупахіна) й розвитку і реформування соціальної та гуманітарної сфер (О. В. Левківський, Н. М. Лисиця, Ю. Е. Яворський), культури і туризму (Н. Г. Першина), фінансового (Н. М. Деєва, Ю. М. Бірюков) та інших управлінь облдержадміністрації й обласної ради. Саме завдяки їх постійній підтримці та сприянню НРЦ отримав приміщення, був укомплектований необхідними штатами, матеріально-технічним обладнанням, і, передусім, комп'ютерно-копіювальною технікою, що дозволило налагодити продуктивний науковий і творчий процес над програмою, вийти на заплановані темпи та якісні параметри підготовки томів.

² Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, А. І. Голуб, Л. Л. Прокопенко. — Дніпропетровськ: Моноліт, 2006. — С. 52.

Не залишалися, звісно, осторонь й інші зацікавлені обласні структури, з-поміж яких особливо слід виділити Державний архів Дніпропетровської області (директор В. О. Юркова, пізніше — Н. В. Киструська) та Дніпропетровський історичний музей імені Д. І. Яворницького (директор Н. І. Капустіна). Від них ми оперативно отримували всю потрібну інформацію.

Серйозним випробуванням на першому етапі для членів редколегії, штатних працівників НРЦ і досить широкого позаштатного активу з числа місцевих науковців-істориків, краєзнавців, журналістів, долучених до виконання окремих складових проекту, стало налагодження взаємодії з обласним управлінням Служби безпеки України. Показово, що спочатку далеко не всі її керівники від центрального апарату й до регіональних відділень усвідомлювали суспільну значущість, а, відтак, і необхідність здійснення такої програми. І не дивно, адже йшлося про проникнення у «свята святих» цієї спецслужби, точніше, її попередників ВНК-ДПУ-НКВС-КДБ, — в архівосховища, які впродовж багатьох десятиліть були суворо засекреченими й фактично недоступними для дослідників.

Та поступово, у міру демократизації українського суспільства, державних інститутів, включаючи й СБУ, розгортання процесу переосмислення радянського періоду нашої історії, особливо її трагічних, замовчуваних чи фальсифікованих попереднім режимом сторінок, між науковцями та спецслужбою виникло взаєморозуміння, почали складатися по-справжньому творчі, ділові стосунки, що багато в чому й стало запорукою успішного виконання покладеної місії. Адже, як відомо, лівова частка документальних матеріалів про становлення та наступну «модифікацію» державно-терористичної політики й практики більшовиків перебувала якраз у цих донедавна наглухо закритих архівах, не говорячи вже про поіменні списки репресованих за політичними мотивами громадян, які можна ідентифікувати в повному обсязі тільки на основі архівно-слідчих справ, що зберігалися до реабілітації у спецсховищах системи державної безпеки.

Доречно відзначити, що в нашому регіоні чи не вперше на пострадянському просторі вже в 1992 р. було зроблено реальні

кроки у руслі налагодження такої співпраці, коли в Дніпропетровську з ініціативи групи ентузіастів-істориків з'явився спеціальний фаховий підрозділ — регіональний центр по вивченню документів новітньої історії України, створений на базі історичного факультету держуніверситету спільним наказом керівників Дніпропетровського державного університету і управління СБУ по Дніпропетровській області з метою бодай часткового, поверхового ознайомлення науковців, аспірантів та студентів з окремими масивами архівних джерел, пов'язаних переважно з діяльністю чекістів краю у 1920–1930-х рр., організацією боротьби з селянським повстанством, опором колективізації, хлібозаготівлям, фабрикацією гучних антирадянських справ тощо. Певним узагальнюючим результатом проведеної в той час роботи стало видання у 1995 р. збірника документів і матеріалів про жертви сталінського режиму в Дніпропетровському університеті³.

Це були справді перші кроки появи на режимному об'єкті фахівців-істориків, і сталися вони вирішальною мірою завдяки мудрості й чіткій громадянській позиції тодішнього начальника управління СБУ в Дніпропетровській області В. М. Слободенюка. А невдовзі цей же генерал відкрив архівні фонди колишньої радянської спецслужби й для набагато ретельнішого та глибшого їх опрацювання за програмою «Реабілітовані історією».

Зрештою, остання спільними зусиллями властей, науковців та громадськості ввійшла нині у заключну стадію свого існування, даючи можливість підбити принаймні попередні підсумки проведеної роботи, причому скажемо відверто — роботи дуже непростой, багаточислової, копіткої, делікатної. А вони, ці підсумки, за загальним визнанням, вагомі. Судіть самі.

За період реалізації програми (1996–2009 рр.) виявлено, систематизовано й уведено до наукового обігу потужні пласти мало або зовсім невідомих історичних джерел і свідчень, здебільшого архівних документів, сформовано базу даних про реабілітованих на теперішній час згідно з чинним законодавством

мешканців Дніпропетровщини (наразі завершується складання її електронної версії), тобто встановлено й оприлюднено імена практично всіх мешканців області найширшої соціальної, вікової, національної, професійної належності (а це понад 23 тис. осіб), які так чи інакше пізнали на собі політичний пресинг компартійної влади. На основі цих матеріалів підготовлено й видано унікальну науково-документальну серію у п'яти томах (восьми книгах) сумарним обсягом близько 180 друкованих аркушів, котра дає всебічне уявлення про загальні тенденції й специфічні відмінності дії радянської карально-репресивної машини в регіоні на різних етапах функціонування союзної держави, містить повний мартиролог наших репресованих земляків. Кожен том відкривається ґрунтовною вступною статтею аналітичного характеру.

Перший із них під назвою «Відроджена пам'ять» вийшов у 1999 р. та ввібрав 75 оригінальних нарисів про трагічні долі представників різних верств населення краю. При цьому абсолютна більшість героїв книги вперше вийшла, так би мовити, на широкий загал читачів після багаторічного перебування у забутті з тавром «контрреволюціонера», «шкідника», «ворога народу». Серед них — учителька Любов Біднова, секретар міськпарткому Петро Ветров, перший секретар обкому ЛКСМУ Олексій Вікторов, директор заводу Микола Волков, директор гірничого інституту Павло Герасимов, голова міськвиконкому Микола Голубенко, ректор університету Іван Єфимов, голова колгоспу Гнат Жмур, викладач Дмитро Загреба, адвокат Ольга Зусь, композитор Володимир Кашницький, журналіст Микола Кулик, заступник директора заводу Олексій Зубенко, художник Григорій Мовчан, директор радгоспу Артем Наріжний, учений-історик Володимир Пархоменко, професор-фізик Автоном Рева, командир корпусу Федір Рогальов, письменник Віктор Савченко, чекіст Олександр Трепалов, поет Петро Харламов, робітник Григорій Хижняк, колгоспник Андрій Чабан, священник Костянтин Шараєв та багато інших⁴.

³ Повернення із небуття: Документи і матеріали про жертви сталінського свавілля в Дніпропетровському університеті / В. В. Іваненко (відп. ред.). – Дніпропетровськ: Промінь, 1993. – 162 с.

⁴ Відроджена пам'ять: Книга нарисів / Т. М. Кравченко (кер. редкол.), В. В. Іваненко (наук. ред.). – Дніпропетровськ: Моноліт, 1999. – 605 с.

До написання нарисів були долучені знані дніпропетровські історики Г. К. Швидько, В. С. Савчук, В. В. Ченцов, А. І. Голуб, Р. К. Терещенко, А. Ф. Гордєєв, І. В. Толстих, Н. М. Бикова, В. Я. Яценко, Д. В. Архирейський, І. М. Єлінов, відомий літературознавець М. П. Чабан, журналіст В. В. Козак, письменник В. Л. Чемерис, краєзнавці І. Й. Ентін, Д. В. Куделя, Ф. М. Молчанова та ін.

У 2001 р. побачив світ другий том серії — «Свідчення з минушини», який являє собою своєрідний документальний портрет радянської репресивної епохи в регіональному розрізі. Інакше кажучи, ми спробували показати без купюр і будь-яких коментарів, суто мовою документів, принципи та основоположні засади формування державного механізму репресій по всій вертикалі владної піраміди від центру до регіонів, змін їх характеру, спрямованості, динаміки, форм та «об'єктів впливу», нормативно-правового забезпечення на різних етапах і т. п.

Усього у збірці подано 265 документів, які об'ємно реконструюють картину здійснення репресивної політики на Придніпров'ї з 1920-х до початку 1980-х рр. Це, зокрема, рішення та розпорядження партійних, державних і чекістських структур про організацію репресій, різноманітні звернення, інструкції, довідки, інформації, реабілітаційні матеріали, спогади репресованих та ін. Водночас певний масив документів дає уявлення про репресивні діяння властей під час голодоморів 1932–1933 і 1946–1947 рр.⁵

Можливо, читачі збірника не знайшли документальних підтверджень на всі свої питання щодо регіональних аспектів даного явища. Та й укладачі не мали наміру вичерпно відобразити його мовою документів у нашому краї за весь радянський період, оскільки це просто неможливо фізично. І причин тому кілька. *По-перше*, багато унікальних документів загинуло у часи воєнного лихоліття 1941–1945 рр., а частина була банально знищена через недбалість і безвідповідальність тих, кому доручалася ця важлива справа. *По-друге*, починаючи з 1936 р., у місцевих архівах фактично відсутні матеріали про практичні дії правоохоронних органів (прокуратури, безпеки, міліції, суду

⁵ Свідчення з минушини: Мовою документів. – 320 с.

та ін.) у політичній сфері. І, нарешті, як уже зазначалося, попри цілком сучасні «демократичні» декларації високопоставлених чиновників різних рангів, ще й досі далеко не всі архівні фонди, особливо спецслужб, доступні для дослідників.

Наша узагальнено-аналітична версія виникнення й поширення політичних репресій на Катеринославщині–Дніпропетровщині в історичній ретроспективі радянського суспільства викладена у третьому томі — монографії «Минуле з гірким присмаком», що вийшов друком у 2002 р.⁶

Та найбільшим скарбом усе ж таки вважається четвертий том «Повернені імена», виданий впродовж 2002–2004 рр. у чотирьох книгах, де відповідно до рекомендацій Головної редколегії (нашим безпосереднім куратором є кандидат історичних наук О. Г. Бажан) уміщено короткі відомості про всіх реабілітованих мешканців Дніпропетровщини, які зазнали переслідувань із боку держави в радянську добу. Загалом цей мартиролог нараховує 23 351 особу⁷. Щоправда, і сам процес реабілітації триває, ураховуючи, що картотека архівно-кримінальних справ, які є у фонді обласного управління СБУ, ще далеко не вичерпана. Тож маємо надію, що вже у найближчому майбутньому існуючий мартиролог буде доповнений новими іменами.

Цікаво, що серед реабілітованих та оприлюднених у книгах жертв тоталітарного режиму найбільше зафіксовано людей фізичної праці — робітників, колгоспників, селян-одноосібників — 15 210 осіб, або 64% від сукупної їх кількості. 1052 особи репрезентували інженерно-технічний персонал, 626 учителів, 121 науково-педагогічний працівник, 1727 військовослужбовців, 223 представника духовництва. 65% фігурантів книг — українці, 11% — німці (!?), 8,8% — росіяни, 5,3% — поляки,

⁶ Терещенко Р.К., Іваненко В.В., Прокопенко Л.Л. Минуле з гірким присмаком: Репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2002. – 240 с.

⁷ Повернені імена: Мартиролог: У 4 кн. / Т. М. Кравченко (кер. редкол.); Уклад.: В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко, Р. К. Терещенко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2002. – Кн. 1. – 480 с.; 2003. – Кн. 2. – 446 с.; 2004. – Кн. 3. – 432 с.; 2004. – Кн. 4. – 384 с.

4,1% — євреї. 10 040 наших земляків (43%) отримали вищу міру покарання, інші — різні терміни ув'язнення чи заслання⁸.

Як бачимо, започаткована на Дніпропетровщині півтора десятиріччя тому робота щодо комплексного, системного вивчення історії політичних репресій принесла відчутні позитивні плоди. Тим самим на регіональному рівні фактично ліквідовано одну з «білих плям» минулого рідного краю, вирішено важливу наукову й вельми гостру морально-етичну та політичну проблему, навколо якої протягом тривалого часу вирують суспільні пристрасті, уносячи елементи додаткової напруги в наше й без того надмір розбурхане, суперечливе життя. Безперечно, це вагомий науковий здобуток дніпропетровських істориків, які разом із місцевою владою чесно зробили доручену справу, виконавши свій професійний і громадянський обов'язок.

Одночасно значна увага приділялася організації інформаційного супроводження здійснюваної програми «Реабілітовані історією», задля чого активно використовувалися різного роду наукові, просвітницькі, культурологічні форуми, презентаційні акції, спеціалізовані регіональні видання, електронні засоби масової інформації тощо. У жовтні 2006 р., зокрема, за участю науковців, освітян та громадськості відбулося засідання круглого столу, на якому обговорювалися перші підсумкові результати виконання обласної програми. Матеріали його покладено в основу п'ятого тому серії, виданого наприкінці того ж року під назвою «Важкий шлях до правди»⁹.

Усе це сприяє ознайомленню широких кіл громадськості, молоді краю зі згубними, воістину драматичними наслідками здійснення політики державного тероризму щодо власного народу. Уроки історії має добре усвідомити українська незалежна держава, щоби не допустити повторення трагічних помилок минулого у ході важкого й подеколи болісного творення демократичної, правової України.

⁸ Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – С. 56–57, 60–64, 67–68.

⁹ Важкий шлях до правди: Наукове осмислення репресивної політики радянського тоталітаризму на Дніпропетровщині. – 320 с.

Иваненко В., Прокопенко Л. Реализация Государственной программы «Реабилитированные историей» на Днепропетровщине

В статье обобщаются предварительные результаты организационной и научно-аналитической работы в Днепропетровской области по реабилитации и увековечиванию памяти жертв репрессий советского политического режима.

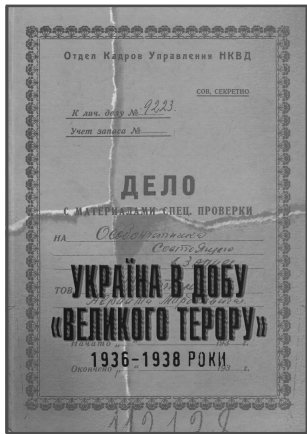
Ключевые слова: реабилитация, репрессии, тоталитаризм, режим, демократия, справедливость.

Ivanenko V., Prokopenko L. The realization of state program of «Rehabilitated by history» in Dnipropetrovsk region.

In the article previous results of organizational, scientific and analytical work are summarized in a Dnipropetrovsk region on a rehabilitation and immortalization of memory of victims of the soviet political mode repressions.

Key words: rehabilitation, reprisals, totalitarianism, mode, democracy, justice.

РЕЦЕНЗІЇ

**Україна в добу «Великого терору»:
1936–1938 роки / Авт.-упоряд.:
Ю. Шаповал [та ін.]. – К.: Либідь,
2009. – 544 с.**

*Валерій Васильєв**

Рецензоване видання складається з трьох частин: «1. Апогей більшовицької тероріади в Україні: погляд із ХХІ століття», де вміщено чотири дослідницьких статті; 2. «НКВС УРСР: структура і кадри»; 3. «Документи і матеріали».

У статті Ю. І. Шаповала аналізуються події політичної історії, що пов'язані із здійсненням «великого терору» 1936–1938 рр. в УСРР–УРСР. Доводиться, що М. І. Єжов від вересня 1936 р., коли обійняв посаду наркома внутрішніх справ СРСР, ретельно виконував настанови генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. В. Сталіна, який із кінця 1920-х рр. поступово розширював сферу політичних репресій, перенісши політику знищення «ворогів народу» із «залишків буржуазних елементів» на ціле суспільство.

Українська специфіка полягала в тому, що республіка до 1937 р. пережила депортацію, проведену у ході «розкуркуленья»

(більше 1 млн осіб), а також виселення поляків та німців, які мешкали у прикордонних районах. Комуністичний режим улаштував широкомасштабні репресивні операції під час голодомору 1932–1933 рр., переслідування української інтелігенції, політичної чистки партійно-державних структур. У 1937–1938 рр. масові репресивні операції, згідно з наказами НКВС СРСР, стосувалися, окрім визначених категорій осіб, «залишків соціально ворожих класів», «національних контингентів», які підлягали арештам та розстрілу, так званих «українських націоналістів». Автор цілком справедливо підкреслює, що для останніх вироки в абсолютній більшості зводилися до «вищої міри соціального захисту», тобто страти. Логічно виглядає обґрунтування необхідності розрізняти масові репресивні операції органів НКВС та кадрову чистку, тобто репресії у партійно-державних структурах. Від початку 1938 р. широкомасштабні репресії проти членів партії було призупинено, але хвиля арештів та розстрілів безпартійних наростала.

Принагідно зауважимо, що Ю. І. Шаповал подає статистику репресій тих років. Зокрема, він зазначає: «За офіційними даними, в Україні в 1936 р. було заарештовано 15 707, у 1937 — 159 573, у 1938 р. — 108 006 осіб (посилання автора: Яковлев А.Н. По мощам и елей. – Москва, 1995. – С. 180). Звичайно, щоби скласти загальну картину репресій, ці дані слід доповнити ув'язненими у внутрішніх тюрмах НКВС (а вони були переповнені), проаналізувати смертність у таборах (у 1936 р. вона становила 2%, в 1937–1938 рр. — 6–7%). Слід урахувати також кількість репресованих селян та депортованих.

Зрозуміло, репресії торкнулися й партійного керівництва. Так, із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів ревізійної комісії, обраних на ХІІІ з'їзді КП(б)У влітку 1937 р., було репресовано 100 осіб. На 24 січня 1938 р. у складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилося, відповідно, 20 і 5 осіб (посилання автора: Назвати поіменно // *Комуніст України*. – 1989. – № 5. – С. 58). Історик наполягає на необхідності подальших досліджень «великого терору», його специфічних рис у тому чи іншому регіоні, технології здійснення насильства. Це важливо для розуміння реальної природи сталінського режиму.

Наступна стаття С. М. Богунова присвячена особливостям «чистки» чекістських кадрів в Україні в період єжовщини. Вона

* *Васильєв В.Ю.* — кандидат історичних наук, завідувачий сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

доповнює матеріал Ю. І. Шаповала цікавими подробицями внутрішньої ситуації в органах НКВС УСРР–УРСР в 1936–1937 рр. Проте, на наш погляд, один із висновків автора доволі дискусійний: «Органи НКВС були покірним інструментом у руках влади. Теза про їх вихід з-під контролю ВКП(б) не відповідає дійсності». Тут міститься логічна суперечність. Влада в партійно-державній структурі управління СРСР зосереджувалася в політбюро ЦК ВКП(б). Але з початку 1930-х рр. головним носієм влади — диктатором — був Й. В. Сталін. Недарма М. І. Єжов ретельно виконував його особисті накази (оформлені у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та РНК СРСР). Є всі підстави вважати, що органи НКВС у 1936–1937 рр. були виведені з-під контролю партійних органів.

Харківський дослідник В. А. Золотарьов є автором статті, де здійснено соціально-статистичний аналіз начальницького складу НКВС УСРР напередодні єжовщини (90 осіб). Він дійшов висновків, що керівний кадровий склад НКВС УСРР тією чи іншою мірою відбивав класову, соціальну й національну структуру та освітній рівень державного апарату в радянській Україні. Чекистські кадри, як і всі державні структури, вирізнялися розмитим соціальним складом, низьким освітнім рівнем, неукраїнським походженням. З одного боку, це давало можливість радянським владним структурам легко маніпулювати чекистами, примушувати їх виконувати будь-які злочинні накази, а, з іншого, стало підставою для знищення багатьох із них.

Дещо несподівано у внутрішній логіці розкриття теми видання виглядає стаття О. Радзивілл «“Великий терор” у шкільних підручниках з історії України (1969–2007)». Але оскільки вплив тих моторошних подій на історичну пам'ять українського суспільства, без сумніву, значний, заявлена дослідницею проблематика актуальна, а її вивчення виглядає обґрунтованим.

Для всіх, хто цікавиться страшними подіями радянської доби в Україні, стане у пригоді довідковий матеріал щодо структури та кадрів НКВС УСРР–УРСР у 1937–1938 рр. Привертають увагу 85 документів, надрукованих у книзі. Вони охоплюють період від червня 1936 р. до червня 1989 р., і віднайдені в Галузевому державному архіві СБУ. Тематично добірка розкриває «внутрішню кухню» діяльності органів НКВС УРСР під час «великого терору».

Рецензоване видання є значним кроком уперед у дослідженні механізмів здійснення масових репресивних операцій в Україні, що ініціювалися лідерами комуністичного режиму.

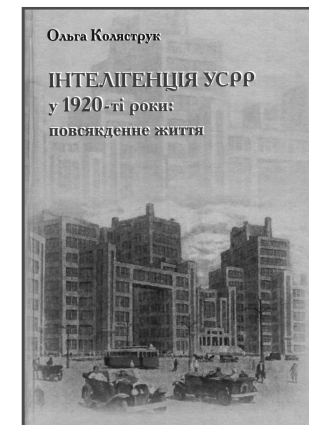
Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. – Харків: Раритети України, 2010. – 362 с.

*Георгій Касьянов**

Історія повсякденності у сучасній зарубіжній історіографії — це один з успішних та активно розроблюваних напрямів антропологічно орієнтованої історії. Розвиток цього напрямку історичних студій в Україні започаткований лише з ХХІ ст., у цьому сенсі монографія О. А. Коляструк належить до наукових досліджень вочевидь піонерського характеру. Вона особливо цінна й тим, що присвячена історії життя інтелігенції, категорії населення, яка в радянській історіографії була обділена науковою увагою, а її життєпис ще й сьогодні перебуває на етапі створення.

Перший розділ монографії О. А. Коляструк розкриває становлення історії повсякденності як наукового напрямку в Західній Європі й Америці, а також у пострадянській Росії. Доцільність такого аналітичного історіографічного екскурсу цілком виправдана з огляду на новизну проблематики в Україні. Водночас О. А. Коляструк наполягає, що антропологічно орієнтована історіографія в нашій країні розвивалась як потужна людинознавча тенденція з останньої третини ХІХ ст. аж до кінця 1920-х рр., поки не була обірвана через утвердження в УСРР марксистсько-ленінської методології. З огляду на це, її відродження на сучасному етапі розвитку історичної науки набуває особливої актуальності.

* Касьянов Г.В. — доктор історичних наук, завідувач відділу новітньої історії України Інституту історії України НАН України.

О. А. Коляструк простежує повсякденне життя вітчизняної інтелігенції в 1920-х рр. — від поразки національної революції до згорання нової економічної політики. Наскрізною ідеєю тексту є показ адаптації інтелігенції до нових історичних умов життєдіяльності, вироблення нею різних реакцій, норм, стандартів на радянську модернізацію державного, суспільно-політичного, соціально-економічного й національно-культурного життя. Авторка показує, що прищеплення нових принципів і засад життя в інтелігентському середовищі відбувалося вкрай повільно, суперечливо, неоднозначно. Засвоєння та прийняття нових стандартів не можна було запровадити декретом, розпорядженням влади чи виробничим наказом на підприємстві, у навчальному закладі, науковій установі. Дослідниця показує, що за зовнішнім визнанням реформованих норм життєдіяльності часто крилися старі, вироблені і засвоєні кількома попередніми поколіннями принципи та традиції. Вона доводить, що соціальна мімікрія інтелігентів мала вимушений характер, була способом виживання. Авторка також паралельно зазначає, що і компроміси повсякденних практик правили своєрідним підґрунтям для утвердження нового способу життя.

Текст монографії відображає серйозну дослідницьку роботу з вивчення архівних і друкованих документів, переосмислення вже відомих офіційних джерел (документів партійних органів і радянських установ, статистики, преси). У праці проаналізовано можливості використання художньої та публіцистичної літератури для відтворення повсякденного життя. Заслуговує на увагу аналіз методик залучення для реконструкції щоденності різних видів усних і візуальних джерел.

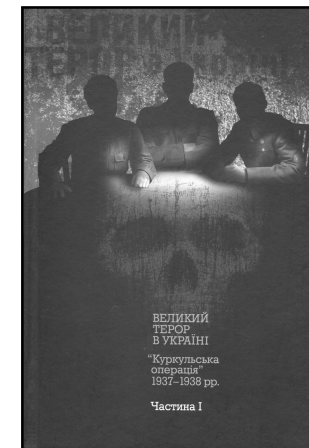
Одним зі способів показу щоденного буття інтелігенції є аналіз подолання нею екстраординарних умов та обставин життєдіяльності, через це в монографії чимало місця відведено характеристиці діяльності Всеукраїнського комітету сприяння вченим. Авторка показує не тільки систему допоміжних заходів держави, запропоновану «згори», а й реакцію «знизу» — почування самих працівників науки і культури, їх ставлення до заходів влади, усвідомлення ними здійснюваної радянської та комунізації життя й діяльності інтелігента.

Монографія написана добірною літературною мовою. Авторці вдалося витримати необхідний баланс наукового дослідження, доступного для читання як пересічним споживачем, читачем-обивателем, так і студентом, дослідником. Працю супроводжує ґрунтовний науковий апарат, іменний покажчик. У цілому книга справляє враження завершеного оригінального дослідження, яке прислужиться розвитку історичної науки та культури суспільства загалом.

**Великий терор в Україні.
«Куркульська операція» 1937–
1938 рр. / Упоряд.: Сергій Кокін,
Марк Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-
Могилянська академія», 2010. –
Кн. 1 – 614 с.; Кн. 2. – 598 с.**

*Сергій Шевченко**

Останніми роками за участю фахівців Служби безпеки України розсекречено й уведено в науковий обіг багато цінних матеріалів, здійснено низку історичних розвідок, упорядковано збірники документів, видання яких приурочене до сумної дати — сімдесятих роковин масових політичних репресій, проваджених комуністичним режимом. Чергова новинка з цієї проблематики — «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. (у двох книгах) — підготовлена у співпраці з німецькими дослідниками переважно на основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ. Її презентація пройшла в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» на початку червня 2010 р.

* *Шевченко С.В.* — співробітник СБ України, полковник, Заслужений журналіст України.

Науково-документальне видання вийшло як 4-й том відомої серії «Більше не таємно». На презентації головував керівник Галузевого державного архіву СБ України кандидат історичних наук Сергій Кокін — він разом із науковим співробітником Рурського університету доктором історії Марком Юнге (ФРН) упорядкував цей збірник. Загалом же дослідницький проект, який започаткували німецькі вчені, передбачає видання низки книжок із метою глибокого вивчення проблеми мотивації початку репресивної операції у СРСР. Керівники цієї масштабної роботи — колишній директор Німецького історичного інституту в Москві, професор, доктор історії Бернд Бонвеч, Марк Юнге та Рольф Біннер (Бохум, ФРН).

Пан М. Юнге, промовляючи на презентації, подякував працівникам СБУ за всебічну допомогу в дослідницькій діяльності й наголосив, що в Україні було створено «незрівнянно райські умови для роботи» (раніше німці працювали в Російській Федерації — на Алтаї, у Пермі, Твері). На думку іноземних істориків, зводити причини «Великого терору» тільки до «воєнної загрози» — це применшення катастрофи. Мета каральної кампанії комплексна, на ділі — це масштабна «чистка» суспільства. Як вважають творці дослідницького проекту, метою «соціальної чистки» 1937–1938 рр. було повномасштабне знищення певних верств населення, до яких належали так звані «куркулі», учасники селянських повстань, карні злочинці, особи без певних занять і місця проживання, репатріанти, «церковники», петлюрівці, білогвардійці та ін.

У науково-документальному виданні, розрахованому на вчених, політиків, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться українською історією, розміщено документи, що висвітлюють одну з основних складових «Великого терору», вчиненого в передвоєнний період у радянській державі відповідно до оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова від 30 липня 1937 р. № 00447. Саме цей документ, за визначенням упорядників, «є першоджерелом для розуміння опублікованих документів».

Як і в попередніх працях, дослідники спираються на широке коло джерел. Насамперед це відкриті й опубліковані документи, що стосуються масових репресій: запити органів внутрішніх справ, директиви політбюро ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У, матеріали справ позасудових органів, вироки...

Упорядники, сконцентрувавши зусилля на доборі «первинних документальних джерел», уперше опублікували комплекс розсекречених архівних документів Галузевого державного архіву СБ України щодо підготовки, перебігу, результатів та жертв «куркульської операції» на території УРСР. Документи розкривають механізм того, як партійні й каральні органи чинили масовий терор, показують його соціально-політичну спрямованість проти сільського населення УРСР, ілюструють жорстокість у проведенні операції: з понад 111 тис. заарештованих основну масу (понад 64 тис.) було засуджено до розстрілу, решта ж мала загинути в таборах, що згодом і сталося майже з усіма жертвами репресивної кампанії.

Документи впорядковано за тематико-хронологічним принципом, але кожному розділові книжки передують докладний вступ, який роз'яснює читачеві історичний контекст подій. Це дозволяє архівним знахідкам «заговорити». Крім того, упорядники вказують на додаткові джерела, наукову літературу та полеміку в дослідженнях.

У першій частині видання висвітлено, зокрема, підготовку масової операції. Засвідчено вирішальний вплив московського центру на перебіг її проведення в УРСР і водночас показано, які вільні руки мали республіканський НКВС та його обласні структури. Упорядники книжки привертають увагу читачів насамперед до питань масовості й цілеспрямованості репресій. Не заперечуючи усталених поглядів на причини «Великого терору» (наближення війни, загроза появи «п'ятої колони» тощо), історики водночас вважають, що комуністична партія намагалася в такий радикальний спосіб позбавити ілюзій ті верстви населення, що пов'язували певні надії з утвердженням Конституції 1936 р., яка декларувала ряд громадянських прав і свобод («куркулі», зокрема, могли заявити свої права на відібрану в них власність).

Науковий інтерес становлять і опубліковані в першій частині книги звіти начальників обласних управлінь НКВС УРСР, адресовані М. Єжову. Ці документи містять детальну інформацію не лише щодо операції, проведеної на підвідомчих територіях за наказом № 00447, але й про репресії в межах «національних операцій» та каральні акції проти «троцькістських кадрів». Певну цінність, на думку упорядників, має і статистична обробка про-

токолів трійки Харківського облуправління НКВС за 1937 р. Засуджених поділено на групи за місцем роботи на момент арешту або характером судимостей, що дає змогу дослідити, з яких сфер «вилучали» неблагонадійних або хто з «кримінальників» був найбільш небезпечний для режиму.

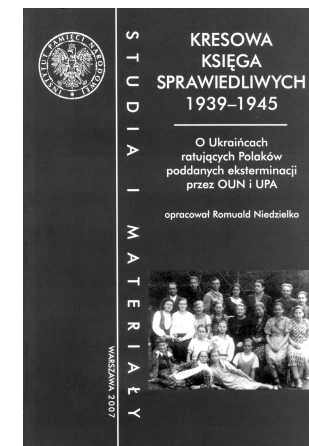
У другій частині книги дослідників зацікавлять і розсекречені відомчі матеріали партійних зборів в органах НКВС та міліції, що проводилися під час і після припинення масової каральної операції. Ці архівні знахідки ілюструють не лише контрольований Москвою фінал репресивної кампанії та повернення НКВС у межі його компетенції, а й розпочатий згодом процес реабілітації.

Промовці на презентації та учасники дискусії, зокрема старші наукові співробітники Інституту історії України НАНУ кандидати історичних наук Валерій Васильєв і Роман Подкур, відзначили високий професійний рівень підготовленого міжнародним колективом істориків нового видання, наголосивши на унікальності деяких архівних знахідок.

Важливим здобутком праці стало те, що завдяки опублікованим документам можна на ширшій джерельній базі провести порівняльний аналіз «куркульської операції» з іншими масовими кампаніями НКВС і репресіями проти партійно-державних еліт. Водночас серед «білих плям», які ще залишаються для наступних дослідників, упорядники нового видання та рецензенти називають більш повне опрацювання архівних документів і статистичної звітності органів прокуратури УРСР. Під час роботи над збірником лише частково опрацьовано документи обласних і республіканської прокуратур, військових трибуналів військ НКВС і Військової колегії Верховного Суду СРСР, які містять матеріали слідства, протоколи допитів, очних ставок та судові вироби у справах співробітників НКВС УРСР. Їх так само треба досліджувати й уводити в науковий обіг.

Kresowa księga sprawiedliwych. 1939–1945. O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA, opracował Romuald Niedzielko. Studia i materiały. – T. 12. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007. – 223 s.

Кресова книга праведних. 1939–1945. Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА / Упор. Роман Недзелько. Студії і матеріали. – Т. 12. – Варшава: Ін-т національної пам'яті, 2007. – 223 с.

*Станіслав С. Стемпень**

Дотепер польські та українські історики у дослідженнях, присвячених Другій світовій війні, головну увагу звертали на висвітлення героїзму чи мартирологію своїх співвітчизників, а в текстах про міжнаціональні взаємини акцент робили на конфліктних ситуаціях, залишаючи поза розглядом ті конкретні ініціативи поляків чи українців, що мали на меті припинити взаємну боротьбу й зменшити політичне протистояння¹. Відтак питання гуманітар-

* *Стемпень С.* — доктор, директор Південно-Східного Наукового Інституту у Перемишлі (Польща).

¹ Останніми роками з'явилися певні спроби в представленні деяких аспектів співпраці польського й українського визвольних рухів. У польській історіографії на увагу заслуговують, наприклад, праці: *Torzecki R.* Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1993; *Idem.* Kontakty polsko-ukraińskie na tle problemu ukraińskiego w polityce polskiego rządu emigracyjnego i podziemia (1939–1944) // *Dzieje najnowsze.* – Warszawa, 1981. – № 1/2; *Motyka G., Wnuk R.* «Pany i rezuny»: Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. – Warszawa, 1997 та ін. З українських варто згадати: *Льюшин І.* Українська повстанська армія і Армія крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 pp). – К., 2009, а також її польський переклад: *UPA i AK w Zachodniej Ukrainie (1939–1945).* – Warszawa, 2009.

них позицій і відважного опору репресіям, чинниками яких була національна належність, перебували за рамками наукових інтересів. Безперечно, у дотеперішній польській та українській історіографії бракує досліджень, присвячених порятунку українцями поляків, яким загрожувало знищення з боку українського підпілля, а також рятуванню поляками українців, на яких чатувала не менша небезпека польського насильства. Тому слід усіляко вітати дослідницькі зацікавлення Ромуальда Недзелька з Інституту національної пам'яті у Варшаві, що були вперше реалізовані у публікації під назвою «O Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA» («Про українців, які рятували поляків від винищення з боку ОУН і УПА»), в додатку до якої автор умістив список поляків, котрі рятували українців².

Необхідно пам'ятати, що трагізм II світової війни полягав не лише в мільйонах убитих і поранених на фронтах вояків чи у величезних жертвах серед цивільного населення, але також у тому, що водночас на жертви агресії перетворилися колишні сусіди іншої національності, які до війни загалом жили у злагоді, взаємно допомагаючи один одному в повсякденних справах і польових роботах, і які, до того ж, нерідко були пов'язані родинними стосунками. Як далеко повинні були зайти пропагандистські доктрини, щоби попри родинно-сусідські зв'язки й моральні імперативи розпалювати та скеровувати ненависть проти односельців-іновірців. Звичайно, у випадку поляків і українців можна дискутувати на тему: «Хто розпочав?», але тут обидві сторони ніколи не дійдуть згоди. Так, справді, відповідь на це питання не розв'яже проблеми, адже не з'ясовує причин, чому люди вірять, що етнічні чистки можуть допомогти відродженню втраченої державності або поліпшити долю власного народу. Чому не хочуть пам'ятати, що після вчиненого злочину не лише вони, а й наступні покоління (мовляв, «в ім'я яких боролися») успадкують, інколи на віки, провину попередників. На щастя, жоден народ у світі не складається із самих злочинців, так само, як, на

² Перше обговорення цієї книжки ми здійснили в рецензійному матеріалі: *Stepień S. Splamieni winą – oczyszczeni cnotą // Biuletyn Ukrainoznawczy / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 2007. – № 13. – S. 279–291.*

жаль, лише з праведників. Утім, власне ці останні є «сіллю батьківської землі».

Говорячи про українсько-польський конфлікт на Волині і Східній Галичині, у жодному випадку не можна ототожнювати антипольські виступи з позицією всього українського народу. Вони відбулися лише на теренах колишньої Польської держави, де в міжвоєнний час мешкала 5-мільйонна українська громада. На те, що у польській та українській історіографії поширена загрози тенденція ототожнення окреслених діянь із цілими народами (наприклад, замість писати АК, ендеція, УПА й ОУН — пишуть «поляки», «українці»), використовуючи позаправовий принцип збірної відповідальності, ми вже звертали увагу у наших публікаціях³. Більшість народу, близько 25 мільйонів етнічних українців, проживала на території Центральної та Східної України, де, окрім повалення радянської влади й запанування на цих землях німецької окупаційної адміністрації, не доходило до антипольських виступів, хоча в таких регіонах, як Житомирщина чи Поділля, куди дійшли похідні бандерівські й мельниківські групи, польське населення становило значний відсоток місцевих мешканців. Слід також наголосити, що пропаговані ОУН націоналістичні настанови не охопили всього українського суспільства, навіть на землях, що традиційно були під впливом цієї організації, а саме західноукраїнські терени.

У науковій літературі треба дуже коректно використовувати спеціальну термінологію, тобто вживати назви конкретних організацій, партій, угруповань, збройних формувань чи навіть локальних спільнот, котрі вчинили злочинні дії. Якщо це неможливо з'ясувати, то слід писати у формі припущення (наприклад: «правдоподібно українське або польське підпілля», «факти засвідчують, що це швидше за все був відділ УПА... або... АК», урешті «серед нападників були мешканці такого чи іншого села»). Окрім того, треба додати, що проти ідентифікації УПА й ОУН з українським народом говорить і факт, що ці організації не мали абсолютного мандату репрезентувати народ, отриманого у правовий

³ Див., напр.: *Stepień S. Akcja «Wisła»: Propozycje do podręczników szkolnych i materiałów pomocniczych dla nauczycieli // Akcja «Wisła» / Pod red. J. Pisułkińskiego. – Warszawa, 2003. – S. 204.*

спосіб чи через демократичні вибори. Були це (на відміну від АК, яка мала повноваження від легітимного польського уряду) угруповання партійного характеру, як, наприклад, на території Польщі — Національні збройні сили чи Гвардія (пізніше Армія) людова. Спробу отримати мандат від імені народу українське підпілля здійснило щойно у липні 1944 р., створивши Українську головну визвольну раду, до якої, окрім ОУН, увійшли представники легальних передвоєнних політичних партій, громадських організацій і церковних інституцій. Проте, наслідки війни вже були визначені, й, окрім того, частина діячів ОУН не визнала цього представництва, залишившись на позиціях тоталітаризму й «провідної ролі» своєї партії.

Р. Недзелько розпочав надзвичайно важливу роботу не лише з історичного, а також суспільно-психологічного та етичного поглядів, постановивши опублікувати доступні вже тепер записи й реляції, котрі свідчать про те, що окрім загального тиску націоналістичного середовища, і навіть репресій українського збройного підпілля стосовно своїх земляків, котрі рятували польське населення на етнічно мішаних землях, чимало українців удавалося до таких гуманітарних дій, іноді розплачуючись за це власним життям. Завдання автора не було простим, адже площина польсько-українських відносин упродовж II світової війни й перших повоєнних років замовчувалася та навіть приховувалася понад 60 років. Багато свідків тих випадків, поляків і українців, на сьогодні вже відійшли у Вічність. За комуністичних часів таких осіб переслідували, здійснюючи натомість ідеологічну індоктринацію міфу «панської Польщі» (в Україні/УСРСР) чи образу «гайдамацьких головорізів» (у Польщі/ПНР). Тому назагал свідки тих подій не розповідали своїм дітям та онукам про власні гідні вчинки. Чимало з них після закінчення війни змушені були залишити місця постійного проживання чи навіть емігрувати (з огляду на цілком вірогідні репресії комуністичного режиму). Тому впродовж післявоєнного десятиліття дослідники польсько-українських відносин не мали можливості почути їхні розповіді, а сьогодні багатьох із цих свідків уже немає серед нас.

Автор рецензованої публікації перебував у надзвичайно складній ситуації. Здебільшого він спирався на посередні джерела, вірогідність яких щодо поряткованих і тих, хто рятував, не

викликає застережень, однак стосовно очевидних або потенційних винуватців репресій та злочинів такої певності немає. *По-перше*, не завжди вони були знані жертвам, часто інформація про них надходила від третіх осіб, які також, своєю чергою, не були добре обізнані. *По-друге*, траплялося, що винуватці ототожнювалися з раніше задіяними на даних територіях відділами, що «вже промаршували» і їх ідентифікація була утрудненою чи взагалі неможливою. *По-третє*, нападники зазвичай, бажаючи сховати свою ідентичність, використовували у практиці різного роду «камуфляжі». *По-четверте*, «страх має великі очі» — відтак психологічно завдані кривди приписувалися «більшим і численнішим» злочинцям, а нерідко тим, від котрих уже раніше зазнавали певних прикостей, ідентифікуючи їх як ворогів. Нарешті, *по-п'яте*, час робить своє: розпізнавання українських відділів зі сторони польського підпілля, особливо польських мешканців так званих східних окраїн було слабким, для того, аби виказати винуватців, нерідко використовувалися почуті відомості. Існує також загальна тенденція приписування всього «бандерівцям», хоча у Західній Україні існували також інші (і не тільки українські) збройні угруповання. Деколи за «бандерівців» із провокаційною метою видавали себе радянські партизани (насамперед із загонів НКВД), котрі вдавалися до грабунку й убивств, особливо коли були добре напідпитку чи мали «спецзавдання» розпалювати польсько-український конфлікт⁴. За «бандерівців» приймали також звичайних сільських грабіжників, котрих під час і після війни не бракувало не лише на теренах з етнічно мішаним населенням, а й у Центральній Польщі, наприклад у Келецькому воєводстві, де етнічних українців майже не було.

Наступне принципове питання щодо праці Р. Недзелька лежить у площині виявлення автором певної інформації про українців, які рятували поляків. Із публікації довідуємося, що він занотував випадки рятування поляків аж у 500 місцевостях.

Ким були українці, які рятували поляків від рук своїх земляків? Найчастіше — донедавніми сусідами, часто друзями або ж навіть родичами, траплялося також, що й нападниками, воя-

⁴ Див. докладніше: *Chmielarz A. Ukrainie tropy: Dokumenty // Karta. – Warszawa, 1991. – № 4. – S. 132-135.*

ками УПА, які не погоджувалися з рішеннями регіональних військових командирів щодо знищення польських земляків. Переважно у донесеннях та інших джерелах не занотовано їхніх прізвищ, відтак ці люди залишилися невідомими. Шкода, що автор, принаймні в деяких випадках, не спромігся встановити ідентичність осіб, які виступали на захист поляків. Ідеться насамперед про греко-католицьких і православних душпастирів. Це було можливо — наприклад, із православним священником с. Башуки Кременецького повіту (с. 63), ім'я якого можна було з'ясувати, спираючись на архів Польської автокефальної православної церкви у Варшаві або відвідавши сучасну парафію у тому ж таки селі, де, безперечно, ще є живі свідки, котрі можуть пам'ятати духовну особу часів війни. У багатьох випадках існували також детальні опрацювання подій у конкретних місцевостях. У наведеному вище випадку справа була гідна уваги хоча б тому, що одного православного священника за допомогу полякам українське підпілля вбило разом із родиною. Із греко-католицькими духовними справа ще простіша, адже з першої половини XIX ст. влада цієї церкви майже щорічно видавала «Епархіяльні шематизми», що містили докладні дані про парафії й духівництво (окремо для кожної епархії)⁵.

Автор інформує про 384 особи української національності, які були страчені українським підпіллям рухом за порятунок поляків від репресій зі сторони того ж таки підпілля. Число це могло бути й більшим. В Україні, на жаль, до цього часу таких досліджень не проводилося, а в Польщі — лише частково, відтак існують розбіжності, котрі засвідчують, що таких осіб могло бути від 1 до 5 тис. (див. с. 10, примітка 12 рецензованої книжки). На жаль, найчастіше вони гинули через обвинувачення «у зраді українського народу», а насправді ж вони продемонстрували гідний по-

⁵ У сучасній Україні вони перевидані у вигляді збірників, що містять усі тогочасні річники шематизмів у перекладі англійською мовою (див.: *Blazejowskyj D. Historical Šematism of the Archeparchy of L'viv (1832–1944). Vol. I–II.* – Kyiv, 2004; *Idem. Historical Šematism of the Eparchy of Przemyśl, including the Apostolic Administration of Lemkivščyna (1828–1939).* – L'viv, 1995; *Idem. Historical Šematism of the Eparchy of Stanislaviv (1885–1938).* – L'viv, 2002.

диву, героїчний доказ українського патріотизму, залишившись відданими моральним постулатам християнства, а також слову перестороги одного з найвидатніших українських духовних провідників митрополита Андрея Шептицького, який уже на початку свого владцтва на галицькому митрополичому престолі у 1908 р., після вбивства намісника Галичини Анджеея Потоцького, з обуренням промовляв:

«Злочинами не служиться народові: злочин, сповнений в ім'я патріотизму, є злочином не лиш перед Богом, але і проти власної суспільності, є злочином проти вітчизни. [...] яко Русини мусимо піднести як найголосніший протест проти самої гадки, що можна святій справі народній служити закривавленими руками. Ні! Ні! — ради Бога ні! Народові служиться любов'ю, працею, пожертвуванням; народові служиться святістю, чеснотою, а далеко від тої праці хай стоять ті, що її в безодню крові і болота пхають. Протест обурення і відразі з нашої сторони мусить бути сильніший, тим голосніший, тим загальніший, чим більше в противнім случаю ми могли би бути наражені на ту страшну небезпеку, що декому з нашої молодіжі злочин може видаватися героїзмом. А та небезпека дійсно грозить для того, бо в наших часах чимраз більше — на жаль — людей, котрі в політиці хотять бути вільними від християнської етики; від відкинення християнської етики до відкинення всякого морального закону лиш один крок, — крок над пропастью»⁶.

Про свою позицію митрополит Андрей Шептицький нагадував неодноразово. Наприклад, 1932 р., у відомому «Слові до української молоді», скерованому, власне, до членів ОУН, він писав:

«Розуміється, що любов не може йти в парі з ненавистю, бо ненависть чим більше звужена, тим більше з любови робить егоїзм. Можна своїх прав боронити і своїх прав доходити, але не шляхом ненависти до других людей. [...] Ви [...] в жертві йдете часом так далеко, що Ви не лише себе готові посвятити, але й готові посвятити чуже добро і загально-національні цінності. А це вже не є прикмета, а пересада, що може знищити до самої суті ту прикмету, з якою лучиться. Чуже добро і чуже щастя повинно бути свя-

⁶ Нива (Львів). – 1908. – 1 травня. – Ч. 9. – С. 285–286. Передано за тогочасним українським правописом, як і інші цитати з джерельних текстів.

те не лише для християнина, але й для людини, як такої. І нарушувати це добро не вільно нікому. Бо найкраща ціль не освячує лихих засобів. А маєте ще й ту хибу, що свої гадки і свій спосіб бачення річей надто часто хочете накинути іншим, навіть часом засобами насильства і сліпого терору. Мало у Вас того, що давніші покоління називали толеранцією. [...] Чиж ми помилялися думаючи, що поза атмосферою свободи, свобідної добровільної власної волі, нема для людей ані добра, ані щастя, ані будуччини, або думаючи, що це знак слабости чоловіка, коли він не може іншого перекопати і мусить його аж змушувати? Чи кличі, що відбирають свободу, можуть свободу принести? [...] На склоні мого життя закликаю Вас: застановіться над моїми словами, двічі-тричі їх прочитайте, передумайте глибше їхнє значіння! Бо не дай Боже, щоби хаос і зло, яке гряде, застало нас у такому розбиттю, в якому сьогодні находимся!»⁷.

Найбільш характерним був пастирський лист від 21 листопада 1942 р. «Не убий», в якому митрополит виразно закликав:

«Дивним способом обманюють себе і людей ті, що політичне вбивство не уважають гріхом, наче би політика звільняла чоловіка від обов'язку Божого закону та оправдувала злочин, противний людській природі. Так не є. Християнин є обов'язаний заховувати Божий закон не тільки в приватному житті, але й в політичному та суспільному житті. Людина, що проливає неповинну кров свого ворога, політичного противника, є таким самим чоловіковбивником, як людина, що це робить для рабунку, і так само заслугує на кару Божу і на клятву Церкви»⁸.

До цієї справи митрополит А. Шептицький повертався у пастирських листах 1943 р., в яких закликав вірних полишити шлях, що його обрали радикальні угруповання, та рятували життя й майно польського населення⁹.

⁷ *Андрей Митрополит*. Слово до української молоді. – Л., 1932. – С. 4–5.

⁸ Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність: Документи і матеріали 1899–1944. – Т. II: Церква і суспільне питання. – Кн. 1: Пастирське вчення та діяльність / За ред. А. Кравчука. – Л., 1998. – С. 225. Польський переклад у кн.: *Metropolita Andrzej Szepczycki. Pisma wybrane / Red. Szeptycka M.H., Skórka M. OSBM.* – Kraków, 2000. – S. 405–417.

⁹ Див.: Письма-послання митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. – Ч. II. – С. 416–425.

На початку 1944 р. А. Шептицький видав пастирський лист «Мир о Господі», де в ім'я етики та християнської любові, а також почуття національної гідності українців категорично закликав до припинення вбивств¹⁰. А. Шептицький до кінця життя залишався послідовним у своїх поглядах щодо ганебної ролі насильства у стосунках між людьми.

Р. Недзелько у рецензованій праці встановив прізвища 896 українців, що рятували поляків від смертельної небезпеки. Дивним натомість видається подана в додатку до вступу таблиця, де зазначено 1341 особу. Автор не пояснює, на підставі яких джерел встановив таку кількість, посилаючись на інформацію з польського журналу «Na rubieżu» («На рубежі»), і пише, наприклад:

«Ришкова Воля, гміна Вязівниця — село, де українське населення переважало польське, бл. 1800 мешканців. У 1945 р. частина українців разом із греко-католицьким священником Теодором Левицьким попереджала поляків про напади УПА» (с. 189)¹¹.

Якою була ця частина українців — невідомо. Напевно, менше, ніж половина, адже тоді, мабуть, було б написано «більшість українців». Могло це бути як 10%, так і 40% мешканців якогось великого села, де переважало українське населення, а за таких обставин «праведних українців могло бути навіть кількостот».

Звдяки такому поводженню з джерелами, згідно з інформацією автора, українці рятували понад 2500 поляків. З упевненістю можна стверджувати, що врятованих було значно більше.

¹⁰ Докладно про це писав відомий польський історик Ришард Тожецький (1925–2003 pp.) у ст.: *Metropolita Andrzej Szepczycki // Znak (Kraków).* – 1988. – Т. XL (9). – S. 55–63; *Idem. Postawa metropolity // Więź (Warszawa).* – 1988. – Т. XXXI (7/8). – S. 99–115. Див. також: *Heydenkorn B. Polityczna działalność metropolity Szepczyckiego // Zeszyty Historyczne.* – Paryż, 1985. – № 72. – S. 104–106. Велике ангажування А. Шептицького у справі нормалізації польсько-українських відносин під час війни підтвердив Владислав Сила-Новицький, який від імені польського еміграційного уряду контактував із митрополитом у 1941–1942 pp. (див.: *Spotkałem się z Szepczyckim: Z Władysławem Siłą-Nowickim rozmawia Mirosław Sycz // Więź.* – 1988. – Т. XXXII (9). – S. 103–107).

¹¹ Тут і далі усі цитати з польськомовних публікації подаю у власному перекладі українською мовою.

Заради справедливості заслуговують на згадку й ті українці, котрі попереджали й рятували поляків від репресій із боку нацистських окупантів, робили це також особи, які у перший період війни перебували на службі у німців. Також звичайні українці, на селі чи в місті, нерідко, дізнавшись про заплановані німцями облаву або пацифікацію, застерігали й переховували поляків, через що, без сумнівів, наражалися на німецькі репресії, як також на осуд із боку антипольськи налаштованих земляків.

Згадуючи пацифікацію села Кашице біля Перемишля, проведenu німцями у травні 1940 р. із залученням української поліції, Броніслава Валчак стверджувала:

«Юзек (чоловік Б. Валчак — С. С.) з братом Владиславом втікли. Вони мали за плотом добрих сусідів-українців, які попередили їх. Казали — утікайте, бо буде облава»¹².

Вважаю, що такі випадки автор повинен узяти під увагу. В українській літературі можна також відшукати інформацію щодо поляків, які рятували українців перед загрозою репресій гітлерівського окупанта. Один із чільних українських політиків міжвоєнної доби Антін Чернецький, серед іншого, зауважував у своїх споминах:

«За ранених у шпиталі німці були певні, бо хоч українець був директором шпиталю (д-р М. Свистун), то в шпиталі, крім українців, працювали ще польські монахині і медсестри та лікар-поляк д-р Мостовий. Власне ці поляки в тайні перед д-ром Свистуном і українськими монахинями підготували втечу українських підпільників.

Одного вечора прийшов до мого мешкання знайомий лікар д-р Мостовий, колишній директор тернопільського шпиталю, і в глибокій таємниці сказав мені: «Ваші хлопці вже підлікувалися і нині — завтра можуть їх німці забрати. Скажіть вашим, хай вночі їх заберуть. Ми все приготували. Служби мають тільки наші польські медсестри. Директор д-р Свистун нічого не знає. Я поляк, але не думаю українців віддавати німцям. *Німці і так нас не розсудять* (підкреслення моє. — С. С.). Я зараз пішов до Союзу кооператив і дав знати про це нашим підпільникам, замовчуючи прізвище д-ра Мос-

тового. Хлопців зі шпиталю тої ночі викрали. Німці лютилися, але не могли нічого зробити»¹³.

І подібних випадків з одного та іншого боків було чимало.

Правду кажучи, не справа рецензента доповнювати рецензовані публікації. Та мені все ж таки хотілося б привернути увагу автора до тієї цінної інформації, яка іноді міститься у малотиражних регіональних виданнях. Наприклад, Марія Кендра у своїй праці «Zarys dziejów Baligrodu (od roku 1918)» («Нарис історії Балігорода (від 1918 р.)») стверджує:

«Для висвітлення позиції українців варто взяти до уваги поведінку одного з членів УПА, який зі своїм командиром з'явився у помешканні однієї з польських сімей (йдеться про здійснену УПА 6 серпня 1944 р. пацифікаційну акцію, під час якої розстріляно близько 40 поляків. — С. С.). «Проводир» мав список, згідно з яким шукав батька мешканки Балігорода, яка пізніше описала це. Через те, що у списку батька не було, він вирішив забрати сина господаря. Тоді ж з горища задумав зійти інший син, зацікавлений приходом до хати незнайомих. Натомість бандерівець, що стояв біля дверей, не впустив його, одночасно не дав можливості ввійти до хати й сусідові (також полякові), сказавши їм сховатися. Це їх і врятувало. Однак коли забраного сина провадили на місце страти через район щільної забудови, член УПА, котрий ішов за приреченим на смерть, тихим голосом його попередив про розстріл і сказав йому тікати. Той послуховався й таким чином урятував собі життя. Не дозволив також розстріляти польського священника (о. Юзефа Мезіна) український священник (Мирослав Олешко. — С. С.)»¹⁴.

Далі авторка акцентує увагу на почутті колективної солідарності мешканців описаного містечка. Після згаданої репресивної акції УПА польські сім'ї, які залишилися живими, намагалися знайти притулок у довколишніх лісах.

«Тут, — пише М. Кендра, — зустріли сусідів-українців, котрі боялися адекватних дій із боку польських партизанів. Домовилися [поляки й українці], що коли з'являться бандерівці, українці будуть стверджувати, що всі тут є україн-

¹² Wielgosz J.E. Kaszyce 7 marca 1943 r.: Okupacja i rasyfikacja. — Kaszyce, 2002. — S. 68.

¹³ Чернецький А. Спомини з мого життя. — К., 2001. — С. 120–121.

¹⁴ Kędra M. Zarys dziejów Baligrodu (od roku 1918). — Przemyśl, 1985. — S. 10.

цями, а якщо натраплять на них польські партизани, поляки мали захистити українців. Спільна доля об'єднувала простих людей»¹⁵.

Наведений М. Кендрою останній фрагмент є звітом, що побачив світ у виданій у Польщі кілька десятиліть тому праці під назвою «*Pionierzy. Pamiętniki osadników bieszczadzskich*» («Піонери. Щоденники бещадських поселенців») (Rzeszów, 1975, s. 62–63).

Як видно, обидві ці праці Р. Недзельку невідомі. Щоправда, він згадує про події в Балігороді й ставлення місцевих українців, а також про греко-католицького пароха, але його прізвище (Олешко) подає перекинутом (Оленько), хоча це легко було з'ясувати за згаданими вище греко-католицькими єпархіальними шематизмами.

Позицію іншого греко-католицького священника занотував польський дослідник Анджей Потоцький, який у книзі «*Bieszczadzkie losy. Wojkowie i Żydzi*» («Бещадські долі. Бойки і євреї») (Rzeszów; Krosno, 2000) писав:

«У цьому ж 1945 р. УПА увела в ліс поляка з Терки Францішка Яжину. Його дружина, також полька, пішла до греко-католицького пароха Леона Сальвіцького з проханням, аби заступився за її чоловіка. Священик Сальвіцький, вислухавши жінку, удався до лісу. Його заступництво допомогло звільнити викраденого цілим і неушкодженим»¹⁶.

Водою праці Р. Недзелька є те, що він зовсім не скористався українською літературою, бодай тією, що видавалася у Польщі, як, наприклад, спогади Омеляна Пелчєня «*Dziewięć lat w bunkrze*» («Дев'ять років у схроні») (Lublin, 1991) або п'яти томна серія «Закерзоння. Спомини вояків УПА» (Варшава, 1994–2005) за редакцією Богдана Гука. Вони містять інформацію про «інший бік медалі», тобто порятунок поляками українців, яким загрожувала небезпека з боку польського підпілля, адже ця проблема також цікавила автора, у рецензованій книжці навіть є додаток під заголовком «Поляки — з допомогою до українців». Крім цього, зга-

дані публікації містять інформацію стосовно порятунку українцями польського населення, якому загрожувало знищення з боку українського збройного підпілля.

Слід також наголосити, що позиція українського населення стосовно репресивних акцій УПА проти поляків була неоднозначною й далекою від суцільного схвалення. Засвідчують це, зокрема, і написані по роках спомини одного з українських партизанів, уміщені в першому томі серії «Закерзоння». Знаходимо там, між іншим, такий фрагмент:

«Мій батько, як завжди, був закритий у собі. Дивився, переживав, мовчав, терпів. Маючи за найбільший авторитет Івана Франка, не занадто прихильно дивився на наш рух. Не підтримував такої форми боротьби, яку ми обрали, бачив її слабкі місця. Води творять люди, а люди як люди: між ними чесні й нечесні. Немило було йому, що на початку кушевою боївкою командувала в Тудорковичах нечесна людина — “Перун”, цей, як можна було б навіть сказати, бандит, став командиром, бо в Угринові районним був тоді його крєвняк “Вода”»¹⁷.

Конкретнішу, хоча й анонімну щодо винуватців і потенційних жертв, інформацію знайдемо у спогадах іншого вояка УПА — Івана Матійця. Згадуючи час перебування під арештом у Грубєшові, він писав:

«З Волині походив міліціант Янек. Як з поляками було там гаряче, його переховувала там українська родина (виділення моє. — С. С.), тож він не ставився до нас погано, він часто брав мене з собою, ідучи по харчі на столівку. Там просив подати собі їсти, але віддавав мені»¹⁸.

Польсько-українські змагання на різних територіях відбувалися з неоднаковою динамікою — чи то на Волині, чи то у Східній Галичині. Волинь за часів царату була особливо занедбаною щодо господарського розвитку та освіти, тут не було обов'язкового навчання, рівень української національної свідомості був слабким, а православна церква — майже цілком зросійщеною. Крім того,

¹⁵ Kędra M. Zarys dziejów Baligrodu (od roku 1918). – S. 10–11.

¹⁶ Potocki A. Bieszczadzkie losy. Wojkowie i Żydzi. – Rzeszów; Krosno, 2000. – S. 104.

¹⁷ Закерзоння: Спомини вояків УПА / Ред. Б. Гук. – Варшава, 1994. – Т. 1. – С. 119.

¹⁸ Закерзоння: Спомини вояків УПА. – Т. 2. – С. 88.

у міжвоєнну пору регіон був сильно скомунізованим. Згадані чинники сприяли податливості крайової української спільноти на пропаганду з боку ОУН, яка провину за біди й нещастя місцевих українців поклала на поляків.

Згодом, під час переселенської кампанії 1944–1946 рр., а також акції «Вісла», у деяких регіонах польсько-український антагонізм значно послабшав. Серед більшості сільських громад на етнічно мішаних землях «вигнання українців» із родинних осель та землі, що передавалася з покоління у покоління, викликало співчуття зжитих із ними польських сусідів, також селян. Згадуваний Омелян Пелчень і його товариш Степан Сорочак могли чимало років переховуватися у схроні тільки дякуючи співчуваючим їхній долі знайомим полякам. Однією з таких була Анелія Круць з Іскані, що одного разу так розповідала про переховуваних:

«Ходила сьогодні вранці до сповіді. Мусіла висповідатися, що помагаю українським партизанам. І знаєте, що мені відповів священик? Сказав: “Не бійся, дитино! — це не гріх, бо в Євангелії говориться, хто голодному дає, тому Бог віддасть”. І ще сказав, що ці, хто за Батьківщину борються і вмирають, не є бандитами!»¹⁹.

Той самий О. Пелчень подає також реальний приклад порятунку поляком свого брата Антонія²⁰, а з «іншої сторони» наводить факт припинення офіцером із політичного виховання УПА самосуду над польським лісничим, якого підозрювали у вбивстві української родини²¹.

Хотів би також порушити питання методологічного характеру. Справа передовсім стосується способу використання автором вторинних джерел. Вибрав він назагал не найкращий метод застосування документації у справі поодиноких випадків порятунку поляків — переважно через дослівне цитування уривків інших праць, без будь-якої спроби їх критичного опрацювання. Інколи ці цитати задовгі й подають другорядну щодо теми інформацію. Такий метод справляє враження, що маємо справу з читанням

«текстової антології», а не з матеріалами, що походять зі власних досліджень. Без сумніву, певним виправданням для автора буде факт оприлюднення ним загальної цікавої інформації й, окрім цього, в окремих випадках інформації, що надзвичайно важко надається до верифікації (а то й узагалі вона неможлива). Однак у більшості випадків усе ж таки залишається можливість звернутися до оригінальних джерел, у тому числі й архівних. Тим більше, що Р. Недзелько частково використав доступні у варшавських сховищах матеріали (Архів нових актів, архіви Інституту національної пам'яті та осередку «Карта»). Попри зрозумілі труднощі, автор мав би послідовно прямувати до опису окремих випадків науковою мовою, без надмірного цитування, що, без сумнівів, дозволило б уникнути емоційної нарації, характерної для осіб, які у мемуарах викладають власний трагічний досвід, тим більше, що деякі із цитованих матеріалів мають виразну белетристичну форму, включно з діалогами.

Отже, як уже згадувалося вище, існує цілком реальна можливість для верифікації й уточнення списку греко-католицьких і православних священників, які рятували поляків від репресій із боку українського збройного руху, а також тих, що були за це упівцями замордовані. Грунтуючись на греко-католицьких єпархіальних шематизмах (в міжвоєнному періоді з'явилися також аналогічні офіційні публікації православної церкви), а передусім друкованих та архівних матеріалах, можна встановити не лише імена, прізвища, але й вік, дату прийняття священства, цивільний стан, а також перебіг парафіяльної служби цих осіб.

Емоційного забарвлення публікації надає також багаторазове, без жодних авторських коментарів згадування про накази ОУН своїм членам убивати власних матерів, сестер, жінок і дітей за те, що вони були польської національності. Не виключено, що, можливо, якийсь виродок допустився такого вчинку щодо жінки, але дуже вже сумніваюся, аби при цьому він керувався «патріотичними» мотивами. Роками вивчаючи українську літературу, що стосується згаданого питання, не вдалося знайти жодної вірогідної інформації щодо вбивства якимось членом українського визвольного руху близької йому людини за те, що та була, мовляв, польської національності. Тому не можна, наприклад, визнавати за достовірні такі факти, що згадуються у повідомленнях

¹⁹ Цит. за: *Pelczeń O. Dziesięć lat w bunkrze.* – Lublin, 1991. – S. 54.

²⁰ *Ibid.* – S. 103.

²¹ *Ibid.* – S. 51.

третіх осіб, які нібито десь там чули про такого роду злочини, або ж інформація про які була оприлюднена у пропагандистських радянських виданнях минулих років чи в дуже плідній останніми роками публіцистиці Віктора Поліщука та його попередника Едварда Пруса. Рецензент не знайшов жодного сліду згаданих убивств чи хоча б сліду такого наказу в архівних документах, як і жодної інформації про відповідний судовий процес у такій справі після війни в Польщі або Україні. Замордовані люди все ж таки мали найближчих родичів по польському боці, які по війні, без сумніву, нагадали б про себе, довідалися б про життя своїх матерів, сестер, тіток чи бабусь.

Загалом у деяких польських спогадах можемо знайти прізвиська вбивць та їхніх жертв, але ця інформація настільки неконкретна, що важко однозначно кваліфікувати її суто як «вбивство з національних мотивів». Цінність цих публікацій знижує також той факт, що автори надають їм белетристичну форму з частими й довгими діалогами. Нерідко особи — учасники цих розмов — гинули у перебігу описуваних подій і вочевидь не могли відтворювати цих діалогів — отже, вони не що інше як літературна вигадка. Значна частина надзвичайно емоційних надрукованих споминів писалася через кілька десятиліть після подій, що також не сприяло вірогідності. До вбивств найближчих родичів у мішаних родин, без сумніву, доходило у часі польсько-українських сутичок, але чи вбивці керувалися лише національними мотивами? Вірогідно, були це звичайні побутові вбивства, які завжди мають місце в кожному суспільстві та періоді й у жодному разі не мають нічого спільного з національністю. Наприклад, командувач найбільшого загону польської самооборони у Пшебражі на Волині Генрик Цибульський у своїх споминах подає прізвиська двох українців, які, на його думку, мали вбити власних дружин-польок²². Під час убивства у 1942 р. були вони німецькими поліцаями, а вже після вбивства вступили до лав УПА. То чи не втекли вони до українських партизанів, аби уникнути судового процесу або помсти зі сторони родини замордованої жінки? Г. Цибульський про ці випадки згадує на основі почутої інформації. Якщо в

дійсності ці події мали місце, то в основі могли бути звичайні сімейні конфлікти або садистські схильності чоловіків, а не етнічні питання.

Натомість у літературних джерелах зустрічаємо чимало фактів, що матерів, жінок, дочок — польок самовіддано захищали сини, чоловіки й батьки — українці, навіть ціною власного життя. Будучи за віровизнанням католичками й відвідуючи римо-католицький костюл, ці жінки найчастіше розмовляли вдома польською мовою, підтримували контакт із польською частиною родини. На Волині менше, але у Східній Галичині мішаних родин було настільки багато, що нерідко польками були матері греко-католицьких парохів, діячів культури й політики. Наприклад, полькою та відданою католичкою була мати Володимира Стахіва, керівника міністерства закордонних справ в уряді Ярослава Стецька, створеного ОУН у 1941 р. у Львові. Ця жінка загинула, але вже після війни й від рук представника польського управління громадської безпеки.

Також слід дуже обережно підходити до так званих урочистостей «свячення ножів». Запозичений образ «уманської різанини» згодом поширювався й пропагувався мандрівними кобзарями у співаних козацьких думах, а також у поезії польських романтиків²³. Використання його у контексті подій Другої світової війни й польсько-українського протистояння могло бути одним із методів так званої психологічної війни, що його застосовував пропагандистський апарат УПА задля залякування поляків. Адже

²³ Слід додати, що в романтичній поезії часто зустрічаємо також згаданий вище мотив злочину щодо найближчої особи (сестра забиває сестру, жінка – чоловіка). Польські й українські поети (Ю. Словацький, З. Красінський, А. Міцкевич, М. Костомаров, Т. Шевченко, П. Куліш) не оминають таких сцен. Трапляється, що причиною злочину було національне питання (це мала бути особиста жертва для поневоленого народу). М. Костомаров у трагедії під назвою «Переяславська ніч» подає постать Марини Лисеківної, котра, керуючись патріотичними почуттями, видає на смерть свого чоловіка-поляка, але прагне згинати разом із ним — без нього не хоче жити у цьому світі. Маємо тут справу з духовними ваганнями й непевністю, справжньою любов'ю, а не з умисним злочиним щодо найближчої особи, котра якоюсь мірою мала бути причетною до «українських патріотів двадцятого століття».

²² Див.: *Cybulski H. Czerwone noce.* – Warszawa, 1966. – S. 65, 104.

в 1943–1947 рр. ножі міг посвятити хіба що священник, який цілком втратив віру. У цьому випадку так само, як і щодо згаданих вище «вбивств матерів», відсутня будь-яка вірогідна інформація безпосередніх свідків подібних «макабричних містерій». Неодноразово згадувані у часопису «*Na rubieżu*» та інших публікаціях особистого характеру, такі звістки походять від «третіх осіб», або ж узагалі маловірогідні. Оповідає про них, наприклад, хтось, хто під час війни мав лише кілька років і не завжди зрозуміло, яким чином опинився під час такого «дійства» у «паші лева», тобто в українській церкві. Або ж інший «свідок», який, нібито, випадково проходив уночі біля церкви та, зацікавлений світлом усередині, видерся по дошці до високо розташованого вікна й, мовляв, спокійно спостерігав за цією «упівською врочистістю»²⁴.

Не заперечуючи непоодиноких фактів надзвичайно брутального поведження українського підпілля з польською людністю²⁵, що у багатьох випадках не шкодувало навіть жінок і дітей, завданням історика, проте, є не піддаватися емоціям, але верифікувати наявну інформацію, а також ретельно оцінювати кількісні

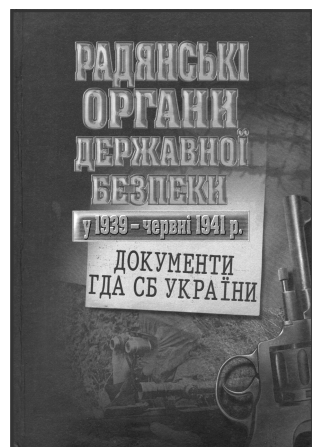
виміри даного явища, щоби у випадку окремих фактів не писати про всезагальність подій.

Попри всі викладені вище зауваження й побажання, іноді, можливо, і дискусійні, слід визнати, що праця Р. Недзелька має важливе значення для польської історіографії польсько-українських стосунків періоду II світової війни та перших повоєнних років. Рецензована публікація становитиме основу для подальших досліджень, які, водночас верифікуючи вірогідність поданих автором відомостей і збагачуючи нас новими знаннями, сприятимуть беземоційному пізнанню складної дійсності тих років. Великою заслугою автора праці є те, що він зайнявся реєструванням гуманітарних учинків пересічних людей. Людей, які моральні питання ставили вище, аніж національні проблеми чи нав'язувану їм доктриною інтегрального націоналізму модель патріотизму.

Саме тому існує нагальна потреба продовження розпочатої Ромуальдом Недзельком справи, надзвичайно важливої для зрозуміння польсько-українських стосунків періоду II світової війни й перших повоєнних років. Це має бути спільний дослідницький проект, над яким працюватимуть історики Польщі та України, адже з'ясування всіх аспектів польсько-українських взаємин конче необхідне для розуміння вітчизняної історії як поляками, так і українцями.

²⁴ Чим іншим міг бути акт посвяти зброї, що віддавна застосовувався у різних арміях. Зброя в такому випадку розумілося оборонно (дефензивно), а не офензивно (наступально): мала вона бути оборонним знаряддям від завойовників. У міжвоєнній Польщі зброю і військове спорядження, а саме автомати, фінансовано суспільством у 1938–1939 рр., як дар для Війська польського на випадок нападу з боку гітлерівської Німеччини.

²⁵ На дуже істотну проблему у цій царині звернув свого часу у Польщі увагу Г. Мотика, пишучи, що в більшості випадків на брутальність убивств впливали не садистські нахили, а брак вогнепальної зброї у нападників (див.: *Motyka G. Próba spojrzenia na postępowanie z ciałami ofiar konfliktu. Walki polsko-ukraińskie w latach 1943–1948 // Kultura i Społeczeństwo. – Warszawa, 1998. – Т. XLII, № 3. – S. 113–124*). До речі, брутальність боротьби на Волині та у Східній Галичині загалом не була більшою, аніж у випадку так званої галицької різанини 1846 р., коли польські хлопці, під'юджувані австрійською владою, не лише по-звірячому вбивали польську ж шляхту, включно з жінками й дітьми, а й також глумилися над трупами жертв (див., напр.: *Dembiński S. Rok 1846: kronika dworów szlacheckich zebrana na pięćdziesiątą rocznicę smutnych wypadków lutego. – Jasło, 1896; Kieniewicz S. Ruch chłopski w Galicji w 1846 roku. – Wrocław, 1951*).

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. Василь Даниленко, Сергій Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 131 с.

*Олександр Гогун**

Згаданий збірник документів вийшов друком у Києві торік. Видання у кращий бік відрізняється від відповідних томів серії «Органи державної безпеки СРСР у Великій Вітчизняній війні», підготовлених ФСБ Російської Федерації. *По-перше*, укладачі київського збірника позначили всі купюри. *По-друге*, ніколи не видаляли найбільш цінні фрагменти документів. *По-третє*, поряд із джерелом, що наводиться, завжди стоїть посилання на фонд, опис, справу та аркуш, тобто кожен бажаючий може звіритися з оригіналом. *По-четверте*, у вказаному виданні кияни не публікували документів з інших архівів і не видавали це за свої власні знахідки та одиниці зберігання¹. *По-п'яте*, у вступній статті та примітках автор не знайшов грубих помилок, які в московській серії наявні у великій кількості². Інши-

* Гогун О. — кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Східної Європи Університету ім. А. Гумбольдта (м. Берлін, ФРН).

¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 8.

² Наведемо тільки два приклади. Так, у семирядковій біографії командира УПА Р. Шухевича допущено три неточності, адже відомо, що він командував повстанцями з листопада 1943 р. (написано — з 1945 р.), був убитий співробітниками МДБ у с. Білогорща поблизу Львова (зазначається — помер в еміграції), в ОУН був прихильником С. Бандери (вказано — А. Мельника), що, до речі, написано в тому ж таки томі двома

ми словами, робота виконана на гідному рівні. Принагідно зауважимо, що величезний обсяг видання — 1311 сторінок — доцільно було розподілити на два томи.

Укладачі київського збірника не ставили мету показати підготовку СРСР до агресії, але оскільки завдання приховати шило в мішку теж не було, документи сказали правду. Наведемо тільки частину цих свідчень епохи.

Як відомо, 19 серпня 1939 р. Й. Сталін прийняв рішення про початок Другої світової війни і підготовки СРСР до неї. Це означало конкретні вказівки по всьому апарату. Випадково або й ні, але до названої дати прив'язана директива заступника наркома внутрішніх справ УРСР А. Кобулова начальникам обласних управлінь НКВС про поліпшення «оперативного обслуговування» авіазаводів³. Іншими словами, нагінка з приводу великої кількості аварій, які, нібито, були викликані діями «антирадянського підпілля» та «шкідників». Зрозуміло, що ніякого підпілля в СРСР на 1939 р. уже не було, але, за чекістською традицією, отримавши вказівку про посилення пильності, органи відреагували так, як звикли.

Крім того, луб'янського відомства торкнулась прихована мобілізація промисловості, переведення економіки країни на військові рейки, адже масу підприємств чекісти контролювали офіційно, а також через агентуру. Все це знайшло вираз у низці повідомлень про стан виконання поставлених завдань, де ці завдання описувалися.

сторінками вище (див.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т. 1. – Кн. 1. – Москва, 1995. – С. 286). Другий казус комічний. Наводиться повідомлення наркома держбезпеки УРСР Савченка Хрущову про широкомасштабне співробітництво УПА з урядовими колами США, Канади й Великої Британії, створення в Канаді бандерівських «шкіл льотного і командного складу», міцні зв'язки ОУН із сербськими і чорногорськими повстанськими загонами, чеськими націоналістами. Очевидно, що зміст цього документа — вигадка, розгул фантазії співрозмовника якогось агента НКДБ, бездумно переправленого чекістами «нагору». Однак, із коментарів упорядників виходить, що ці свідчення і достовірні (див.: Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т. 4. – Кн. 2. – Москва, 2003. – Док. № 1636. – С. 425).

³ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 40–41.

Торпедний завод № 175 ім. Кірова у місті Великий Токмак Запорізької області:

«...19 серпня цього року від 5-го головного управління наркомату суднобудівної промисловості отримане мобзавдання»⁴.

Далі йде номенклатура смертоносних виробів. Завод № 308 у Харкові:

«У серпні цього року від наркомату боєприпасів отримане мобілізаційне завдання, відповідно до якого у другому півріччі цього року завод повинен виготовити 2,5 млн ручних гранат системи Д'якова РГД-33 зразка 1933 р. з деталями запалу до них такої ж кількості»⁵.

Маріупольський радіаторний завод:

«21 серпня цього року заводу спущене мобзавдання для щомісячного виготовлення наступної продукції» (далі йде перелік із восьми пунктів, останні два: «Деталі танка БТ-25 – 14692 шт., [деталі танка] БТ-7 – 4045 [штук]»⁶).

Капсульний завод у місті Шостка Сумської області:

«Завод № 53 до 1 серпня цього року вів підготовку до виконання мобілізаційного завдання за планом 1938 р. 22 серпня, а потім 13 вересня цього року наркоматом боєприпасів заводу було спущене нове мобілізаційне завдання на 2-ге півріччя 1939 р., що перевищувало минуле вдвічі»⁷.

Те ж місто, виробництво пороху:

⁴ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркомату суднобудівної промисловості», заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський М. Хрущову, 8 жовтня 1939 р. (див.: Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. – С. 777).

⁵ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркоматів боєприпасів», М. Горлинський М. Хрущову та ін., 4 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 766).

⁶ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів “Головтрактордеталі” наркомату середнього машинобудування», М. Горлинський М. Хрущову та ін., 7 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 769).

⁷ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркомату боєприпасів», М. Горлинський М. Хрущову та ін., 4 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 762).

«Завод № 9 у вересні 1939 р. отримав від наркомату боєприпасів мобілізаційне завдання виготовити у 2-му півріччі 17000 т бездимного пороху»⁸.

Київський судноремонтний завод «Ленінська кузня» 8 вересня 1939 р. отримав директиву наркомату суднобудування, в якій чітко позначалися пріоритети у ремонті кораблів:

«План по елементах пострілу є першочерговим завданням, невиконання якого означає невиконання всього промислового плану заводу»⁹.

Київський завод «Більшовик»:

«14.IX завод отримав вказівку перейти на виконання випуску снарядів за планом М[обілізаційний] П[лан]-1 із розрахунком випуску в 4-му кварталі 1939 р. 120000 корпусів снарядів, зберігши 40% випуску загальної хімічної апаратури»¹⁰.

Знову столиця України:

«Завод “Червоний екскаватор” з 16.IX перейшов на виконання спецзамовлень за М[обілізаційним] П[ланом]-1, маючи завдання до кінця року виготовити 92000 корпусів 122-мм снарядів зі сталістого чавуну й 69000 корпусів авіабомб»¹¹.

Костянтинівський завод «Автоскло № 25»:

«17 вересня цього року завод отримав мобілізаційне завдання, в якому визначено контрольні цифри і номенклатуру

⁸ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркомату боєприпасів», М. Горлинський М. Хрущову та ін., 4 жовтня 1939 р. (див.: Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 759).

⁹ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркомату суднобудівної промисловості», М. Горлинський М. Хрущову, 8 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 781).

¹⁰ Доповідна записка «Про зрив виконання мобплану на заводі “Більшовик”», М. Горлинський М. Хрущову, 31 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 806).

¹¹ Доповідна записка «Про стан виконання мобплану зі спецпродукції по заводу “Червоний екскаватор” у м. Києві», М. Горлинський М. Хрущову, 22 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 793).

продукції. Ця номенклатура передбачає випуск 104 позицій, в основному скло різних розмірів»¹² тощо.

У вересні 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинський дав наказ начальникові Запорізького обласного управління НКВС Горбаню «перевірити і до 25 вересня доповісти спеціальною доповідною запискою про стан мобзапасів і готовність до виконання мобілізаційної програми» найважливіших військових заводів:

«У записці зазначити, яку номенклатуру продукції і [яку] її кількість випускає завод зараз, яку і скільки повинен виготовити в мобілізаційний період, як до нього підготовлений, скільки фактично він може випустити за мобноменклатурою [...]. Те ж саме зазначити щодо мобзапасів і робочої сили».

При цьому не забували про пошук «конкретного винуватця зриву підготовки заводу до виконання мобзавдання»¹³.

А до таких підключалось дедалі більше підприємств. Не залишився осторонь і завод № 60 у Ворошиловграді, який випускав біметалеві стрічки для гільз та куль, а також порох і капсули:

«Відповідно до вказівок наркомату озброєння завод із 1 жовтня цього [1939] року приступив до виконання мобілізаційної програми»¹⁴.

Чим ближче була дата нападу, тим більше уваги приділялося контролю над стратегічно важливими об'єктами ВПК. Цьому, зокрема, присвячувалася директива наркома держбезпеки УРСР начальникам УНКВС «про посилення оперативної роботи» на підприємствах оборонної промисловості, датована 23 березня 1941 р.:

«Деякі начальники УНКДБ УРСР, очевидно, не розуміють усієї серйозності завдань, що стоять перед органами

¹² Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркомату озброєнь», М. Горлинський М. Хрущову та ін., 4 жовтня 1939 р. (див.: Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 758).

¹³ Там само. – С. 60.

¹⁴ Доповідна записка «Про стан мобілізаційної готовності заводів наркомату озброєнь», М. Горлинський М. Хрущову та ін., 4 жовтня 1939 р. (див.: Там само. – С. 756).

державної безпеки у справі забезпечення чіткої агентурно-оперативної роботи з обслуговування оборонних та інших важливих підприємств і транспорту. Такий стан у подальшому вважаю нетерпимим.

ПРОПОНУЮ:

Усю роботу з агентурно-оперативного обслуговування оборонних і найважливіших заводів промисловості й транспорту вести у відповідності з наказом НКДБ СРСР № 0015 від 5 березня 1941 р. з виявлення на цих об'єктах шпигунських, диверсійно-шкідницьких, терористичних організацій, груп та елементів, а також інших к[онтр]р[еволюційних] формувань.

Усі оперативні обліки з оборонних, промислових і транспортних об'єктів зосередити у знову організованих у КРВ УНКДБ промислово-транспортних відділеннях [...]. Систематично інформувати 2-е управління НКДБ УРСР з усіх оперативних обліків і про хід їх розробки»¹⁵.

Конкретних винуватців пропонувалося притягувати до кримінальної відповідальності.

Відповідальність не оминула і сам апарат НКВС УРСР. Зокрема, незадоволення виконуючого обов'язки наркома внутрішніх справ республіки М. Горлинського викликали зволікання у «розробці оперативно-чекістських заходів на період воєнного часу і ведення мобілізаційного діловодства». Це відобразилося в наказі № 3 від 4 січня 1940 р., де наводилася ціла низка прорахунків, виявлених у кількох районах України:

«Вищенаведені факти свідчать про те, що начальники управлінь НКВС указаних областей не приділяють належної уваги такому важливому питанню, як забезпечення мобілізаційної готовності наших органів на воєнний час».

Давалась і низка конкретних указівок для виправлення помилок, зокрема:

«Усім начальникам УНКВС особисто, нікому не передо-ручаючи, перевірити стан моб[ілізаційної] роботи у відділах УНКВС відповідно до наказів НКВС СРСР №№ 001122, 001143 та 00559, про результати перевірки та вжиті заходи доповісти особистими доповідями й записками до 23/І 1940 р.»¹⁶

¹⁵ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 162.

¹⁶ Там само. – С. 92.

Те, що країна вже фактично жила в режимі воєнного часу, демонстрував наказ наркомату внутрішніх справ УРСР, що з'явився у середині січня 1940 р., про заборону переведення на іншу «роботу» оперативного складу, який обслуговував оборонні заводи¹⁷. Переміщення «особистів», які несли службу в «поштових скриньках», дозволялося лише з санкції 2-го відділу економічного управління НКВС УРСР.

Частину документів збірника становлять матеріали, що стосуються «співпраці» НКВС і армії, або, принаймні, контролю першого над другою.

Присутній і «зворотний зв'язок». Зіткнувшись із поганою підготовкою «передпілля» майбутнього театру воєнних дій у 1939 р., командування КОВО завалило наркомат оборони, а також господарчі й партійні інстанції заявками на залізничне будівництво та поліпшення інфраструктури. Коли ж, на думку військових, розпочатих заходів було явно недостатньо, керівництво КОВО звернулося через своїх особистів до очільника НКВС УРСР І. Серова з проханням поставити всі порушені питання на порядку денний «у відповідних наркоматах та управліннях».

Цитуємо документ із першого рядка:

«Театр воєнних дій у західному напрямі до теперішнього моменту підготовлений украй незадовільно, що може призвести на випадок серйозної війни до великих людських жертв і ускладнить виконання операцій. 1. У залізничному плані.

Загальна пропускна здатність усіх залізниць західніше від колишнього кордону близько 90 поїздів за добу [...]. Така пропускна здатність залізниць абсолютно не забезпечить ведення операцій у західному напрямі, що підтверджується розрахунками, зимовими перевозками і неодноразово проведеними оперативними іграми [...].

Найбільш вузькими місцями у залізничній мережі КОВО є:

А) Смуга вздовж колишнього кордону з Польщею. Залізнична мережа у цій смузі будувалась здебільшого до дій оборонного характеру...

Б) Наступним вузьким місцем є смуга західніше лінії Сарни, Рівне, Здолбунів, Тарнопіль (тобто, безпосередньо перед кордоном із Німеччиною — *О. Г.*)».

¹⁷ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 92–93.

Далі пропонувалося вжити заходи з виправлення ситуації:

«За умови розвитку пропускної здатності до 180 пар поїздів ми зможемо підвезти 2–2 з половиною дивізії за добу, а при розвитку пропускної здатності до 252 пар поїздів зможемо підвезти 3–3 з половиною дивізії за добу. Це необхідно ще й тому, що зосередження військ потрібно буде проводити в мінімально короткий термін і раніше за противника. Тоді ми відразу виграємо у часі й добиваємося переваги над противником, що є однією із важливих умов виграшу операції»¹⁸.

Однак далеко не завжди «співпраця» НКВС і РСЧА була «взаємовигідною» з погляду рядових співробітників обох силових структур. Буденність представляла собою стеження за армією, яка в 1939–1941 рр. стрімко розросталася.

На момент завершення радянсько-фінляндської війни 12 березня 1940 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов видав директиву про поліпшення перевірки командирів, які поверталися до лав армії:

«В даний час військовими радами округів проводиться робота з відновлення в кадрах РСЧА великої кількості командного і керівного складу запасу».

Оскільки завданням чекістів було не допустити проникнення в армію нелояльних командирів, то начальникам УНКВС областей республіки пропонувалося вжити низку відповідних заходів. Однак «благі наміри» обернулися суперечливими настановами щодо їх реалізації:

«[...] 5. До вирішення питання про можливість допуску до РСЧА кожного командира або політпрацівника підходити суворо індивідуально. Наявні компрометуючі матеріали ретельно перевіряти, і тільки при їх підтвердженні вирішувати питання того або іншого командира. 6. Запити військкоматів про можливість зарахування до кадрів РСЧА командного складу запасу виконувати у триденний термін»¹⁹.

¹⁸ Доповідна записка «Про підготовку театру воєнних дій», начальник особливого відділу НКВС КОВО Михеев наркомату внутрішніх справ УРСР І. Серову, 11 травня 1940 р. (див.: Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 865–867).

¹⁹ Там само. – С. 110.

Про те, що все це діловодство було частиною загального плану, свідчить указівка заступника наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова начальникам УНКВС. Неабияк важливо, що складено цей документ 1 серпня 1940 р., тобто вже після завершення всіх «визвольних походів»:

«На виконання директиви НКВС СРСР № ВД/21 від 17 січня 1940 року —
ПРОПОНУЮ:

Негайно представити до 2 відділу УДБ НКВС УРСР оперативні матеріали про результати агентурної роботи з обслуговування проведених райвійськкоматами заходів із готовності на военний період.

Надалі з цього питання представляйте доповідні записки у 2 відділ УДБ НКВС УРСР не пізніше 5-го числа по закінченні кожного кварталу, без нагадувань»²⁰.

За тиждень вийшло нове розпорядження заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського начальникам УНКВС про посилення «агентурно-оперативного обслуговування» командно-складу запасу армії:

«Надалі про результати агентурно-оперативної роботи представляйте доповідні записки у 2 відділ УДБ НКВС УРСР до 15 числа кожного місяця»²¹.

Отже, командирів запасу планували незабаром використати.

У колишньому архіві КДБ УРСР збереглася й армійська документація. Зокрема, наводиться довідка розвідувального відділу штабу Київського особливого військового округу про збройні сили Німеччини станом на 1 грудня 1940 р. Адресат не зазначений, автор — начальник розвідвідділу штабу КОВО полковник Бондарьов, за начальника 3-го відділення РВ штабу КОВО майора Лаврещука підписалася інша особа, підпис якої не вдалося розшифрувати. Документ великий, містить аналіз стратегічного становища Німеччини, інформацію про її військову промисловість, а також збройні сили, у тому числі частини та з'єднання, що дислокувались «у смузі КОВО», тобто у Південно-Східній Польщі. Цінність матеріалу в тому, що саме з території КОВО планувалося

²⁰ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 131.

²¹ Там само. – С. 137.

завдати головного удару по вермахту, тут, у «львівському балконі» зосереджувались основні радянські танкові з'єднання.

Пункт 6-й довідки має назву «Інженерна підготовка театру»:

«Оборонні роботи у прикордонній смузі німці провадять безперервно з весни 1940 р. з неоднаковою інтенсивністю в різних районах. У 1940 р. найбільш інтенсивно велися роботи на краківському напрямі й менш інтенсивно на люблінському напрямі»²².

Із приводу другого напрямку останнє слово розвідників говорило саме за себе:

«ВИСНОВОК: На люблінському напрямі німці створюють три оборонних рубежі по річці Західний Буг, річці Вепш і по річці Вісла. Перший і другий рубежі не є скільки-небудь серйозною перепорою для наступаючих військ. Річка Вісла становить серйозну перепору як водна перешкода, але зі слабким розвитком оборонних споруд»²³.

Краківський напрям непокоїв армійських спеціалістів:

«ВИСНОВОК: Оборонним роботам на краківському напрямі німці приділять найбільше уваги. Створюється, очевидно, три оборонних рубежі. Найбільш підготовленим є рубіж по річці Сан, який може стати серйозною перешкодою для наступаючих зі сходу військ»²⁴.

Невелика деталь у присвяченому дорожньому будівництву на території окупованої Польщі 7-му пункті довідки вказує напрям мислення «робітничо-селянській» армії:

«Основна маса робіт із будівництва доріг ведеться східніше річки Вісли, у прикордонній смузі. Триває ремонт і поліпшення як доріг, що ведуть до фронту, так і рокадних»²⁵.

Радянсько-німецький кордон на кінець 1940 р. в головах червонопрапорних командирів уже перетворився на вогневий рубіж.

У пункті 8-му («Стислий опис операційних напрямів південної частини Генерал-губернаторства») йшлося:

²² Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 458.

²³ Там само. – С. 460.

²⁴ Там само. – С. 461.

²⁵ Там само. – С. 462.

«Виходячи з характеру місцевості, накреслення залізничної мережі й оперативних задумів, даний театр можна розподілити на три операційні напрями: 1. люблін–варшавський, 2. люблін–петроковський і 3. краківський»²⁶.

Після опису географічних умов майбутнього можливого першого операційного напрямку робився висновок:

«Характер місцевості і накреслення дорожньої мережі сприяють діям крупних військових мас у північно-західному напрямі (східніше р. Вісла). Оперативна щільність — 8–10 км на дивізію»²⁷.

Другий операційний напрям також був визнаний придатним для завдання глибокого удару:

«Південна межа напрямку — по умовній лінії Лежайськ — Мелець — Мехов. Глибина напрямку 320–340 км, протяжність фронту по держкордону від Влодава до р. Сан 260 км, ширина по р. Вісла й р. Сан 200 км [...] **ВИСНОВОК:** Місцевість і наявність дорожньої мережі допускають дії крупних військових мас. Оперативна щільність 8–10 км на дивізію. Основний оборонний рубіж німців р. Вісла вимагатиме для подолання самостійної операції»²⁸ — фронтової.

Очевидно, що відповідальність за рішення про те, де ж наступати, аналітики розвідупра все ж вирішили покласти на співробітників оперативних відділів штабів, оскільки й краківський напрям, незважаючи на наявність оборонних споруд противника, усе ж підходив для переможного маршу:

«Північний кордон — умовна лінія Лежайськ–Мелець–Мехов–кордон зі Словаччиною. Глибина напрямку — 230–260 км. Протяжність фронту по держкордону до 200 км, умовна ширина 90–100 км [...] **ВИСНОВОК:** Характер місцевості і дорожня мережа сприяють розвитку дій крупних військових мас у західному напрямі. Оперативна щільність 8–12 км на дивізію. Основний оборонний рубіж німці створюють, очевидно, по р. Віслок і р. Віслока»²⁹.

²⁶ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 468.

²⁷ Там само. – С. 469.

²⁸ Там само. – С. 471.

²⁹ Там само. – С. 472.

Збройні сили Угорщини та географічні умови цієї країни було описано в додатку до вказаної записки, наприкінці якої підбивався підсумок:

«Незважаючи на те, що Угорщина приділяє достатньо багато уваги питанням інженерного обладнання кордону з СРСР, усе ж воно до цього часу залишається слабо розвченим. Але враховуючи гірський характер місцевості, який представляє великі труднощі для дій військ, збудовані угорцями інженерні укріплення можуть стати серйозною перешкодою для військ»³⁰.

Твердження виявилось пророчим — у 1944 р. радянська армія впродовж півріччя безуспішно намагалася пробитися через Карпати, угорські війська відступили тільки в результаті наступу супротивника на інших оперативних напрямках.

Паралельно з армією шпигунство на суміжній території вів і НКВС. Як відомо, це відомство в більшій мірі, ніж військове, відстежувало політичну ситуацію в інших країнах. Однак завдання, котрі ставилися перед чекістською зарубіжною агентурою, спрямовувалися не на вивчення можливих напрямів ударів вермахту, і не на визначення термінів агресії Німеччини.

Штаб прикордонних військ НКВС УРСР регулярно готував донесення про те, що відбувається на протилежному боці кордону. До типових документів належить складений 21 квітня 1941 р. «Меморандум № 2 про військові заходи в прикордонній смузі Німеччини й Угорщини» за період з 10 по 20 квітня:

«На території Генерал-губернаторства провадиться набір робочих рук і відправка їх до Німеччини. Населення переходить через небажання їхати на роботи. Політичне невдоволення серед населення до німців росте — особливо серед польського населення. Має місце еміграційний настрій молоді. Населення чекає якнайшвидшого приходу Червоної армії.

Питання, що підлягають розвідуванню:

Необхідно продовжити розвідку районів зосередження і пунктів дислокації штабів.

Райони аеродромів, посадочних майданчиків.

³⁰ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 473.

Політичних настроїв і політико-економічного стану прикордонної суміжної сторони»³¹.

В аналогічному меморандумі № 3 від 26 квітня до переліку завдань додалася вимога виявляти місця розташування ДОТів і складів³².

Прихована тотальна мобілізація в тій чи іншій мірі зачепила все населення країни, відтак почалася фіксація відповідних «антирадянських розмов». Про це свідчить, зокрема, доповідна записка начальника особливого відділу НКВС КОВО Якунчикова наркомун внутрішніх справ УРСР І. Серову «Про настрої військовополонених у зв'язку із законвоюванням» (тобто посиленням режиму утримування) від 3 січня 1941 р. На території України військовополонених, апріорі нелояльних системі людей, використовували на будівництві доріг:

«Військовополонений Сурмай поширює провокаційні чутки про підготовку СРСР до війни з Німеччиною, що в СРСР, нібито, оголошена загальна мобілізація, риються окопи і т.д. «Совети думають іти на Варшаву», — заявляє Сурмай.

Провокаційні чутки про близьку війну Німеччини з СРСР поширює вільнонайманий десантник Куран.

Під враженням розмов із Кураном військовополонений Томчин сказав йому: «Хотів би зустрітися з тобою в бою: ти в рядах червоної армії, а я польсько-німецької, що б ти зі мною зробив?»

Присутній при цій розмові військовополонений Маліст заявив: «Куран повернув би свій кулемет і стріляв би по червоних військах».

Куран підтримав Маліста, додавши: «Не я один учинив би так, але й решта жителів західних областей, призваних зараз до Червоної армії»³³.

Завершимо огляд цитатою з документа, який укладачі збірника вмістили в самий його кінець. Коментарів цей матеріал не потребує, яскраво показуючи як дух війни, що витала, так і психологію співробітників «органів». Це спеціальне повідомлення заступника начальника 4-го відділу НКДБ УРСР лейтенанта держбезпеки Суригіна наркомун Мешику:

«20 червня 1941 р. при обробці вихідної міжнародної кореспонденції 4-м відділом НКДБ УРСР виявлено документ, що слідував зі Станіславської області, Печеніжинський район с. Пересів від Хмари Василя до Німеччини, м. Кристианополь, Горбишевського району Люблінського воєводства, Семенюку Михайлу».

Далі переказується зміст листа, нарікання на життя у СРСР і прокльони на адресу радянської влади. Закінчується послання тривожними питаннями:

«Ходять чутки, що вони (совети — *О. Г.*) хочуть іти на Варшаву, а, можливо, і далі. Концентруються під кордоном, усім говори, але не давай читати, я ж не знаю ваших обставин. Пиши щодо весни. Так чи ні, напиши: буде війна з ними цього року; розіб'ють, як чути. Чи може бути війна в Африці і тут, або коли там закінчиться. Адреса та ж сама. Нікому не говори, що мені пишеш».

Документ разом із копією даного спецповідомлення був направлений начальникові 3-го управління НКДБ УРСР для «оперативного використання»³⁴.

Подібні послання в першій половині 1941 р. чекісти УРСР перехоплювали пачками. Але це повідомлення НКДБ примітне однією маленькою подробицею — воно датоване 23 червня 1941 р.

³¹ За начальника прикордонних військ НКВС УРСР документ підписав начальник штабу прикордонних військ НКВС УРСР полковник Рогатін (див.: Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 573).

³² На документі два підписи — начальника прикордонних військ НКВС УРСР генерал-майора Хоменка, а також начальника штабу ПВ НКВС УРСР Рогатіна (див.: Там само. – С. 578).

³³ Там само. – С. 1179.

³⁴ Радянські органи держ. безпеки у 1939 – червні 1941 р. ... – С. 1213.

ХРОНІКА ПОДІЙ

Валерій Огороднік*

ПРЕЗЕНТАЦІЇ нових науково-документальних видань Галузевого державного архіву СБ України

В огляді йдеться про презентації нових наукових видань, підготовлених до друку співробітниками ГДА СБ України у 2009–2010 рр., що відбулися у квітні–червні 2010 р.

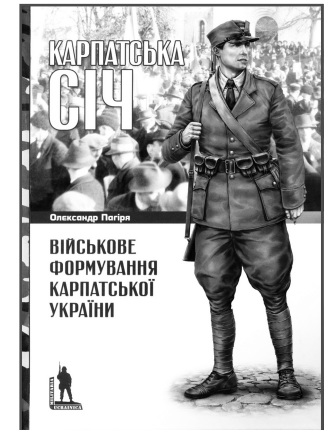
Ключові слова: документальна спадщина, архів, документи, репресії, терор, радянські спецслужби, ОУН(Б), УПА.

Згідно з чинним законодавством, на ГДА СБ України покладене завдання фондувати, зберігати та вивчати документальну спадщину органів державної безпеки радянської влади, якими були ВУЧК–ГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. Виконуючи постанову, вже тривалий час працівники ГДА СБ України проводять тематичне опрацювання та науково-дослідницьку роботу з вивчення документів радянських спецслужб. Результат багаторічних пошуків підсумовується у статтях, бібліографічних довідках,

тематичних покажчиках, наукових та науково-популярних книгах і збірниках документів.

Впродовж 2009–2010 рр. наукові співробітники архіву підготували декілька цікавих видань. Зокрема, першою було презентовано книгу «Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України»¹. У збірнику подано документи, оригінали або копії яких зберігаються в ГДА СБ України. Упорядники — доктор історичних наук В. Даниленко й кандидат історичних наук С. Кокін, — здійснивши широку евристику архівних фондів, відібрали унікальні, донедавна суворо засекречені документи. Вони посилили аргументацію для підтвердження тези про глибоку обізнаність спецслужб у питаннях наближення світової війни та ймовірності нападу Німеччини на СРСР у червні 1941 р. Також ці матеріали відкривають широкі можливості щодо вивчення соціально-економічних аспектів передвоєнного часу, а водночас — нові сторінки національно-визвольної боротьби.

21 квітня 2010 р. в київській книгарні «Є» (вул. Лисенка, 3) відбулася презентація науково-популярної книги головного спеціаліста ГДА СБ України О. Пагірі «Карпатська Січ: військове формування Карпатської України»². Видання присвячене одній із малодосліджених сторінок історії нашої країни напередодні Другої світової війни — військовій формації Карпатської України. На основі широкого кола невідомих архівних документів і матеріалів О. Пагіря показав участь карпатських січовиків у захисті неза-

¹ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / Упор. В. Даниленко, С. Кокін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 1311 с.

² Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України: науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2010. – 152 с.

* Огороднік В.Ю. — кандидат історичних наук, консультант Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Присутні на презентації науковці, журналісти, зацікавлені особи.

лежності своєї держави, відтворив передумови й окреслив основні етапи військово-організаційної розбудови зазначеного збройного формування. Також автор реконструював однострої, відзнаки та структуру «Карпатської Січі».

На презентації були присутні начальник ГДА СБ України кандидат історичних наук С. Кокін, викладачі Київського Національного університету імені Тараса Шевченка кандидати історичних наук І. Патриляк та А. Руккас, кандидат історичних наук, співробітник видавництва «Літопис УПА» М. Посівнич, керівник архіву Адміністрації Президента України О. Вовк, А. Гайдамаха, начальник наукового відділу ГДА СБ України кандидат історичних наук О. Іщук, співробітники ГДА СБ України, працівники книгарні «Є», представники видавництва «Темпора» та інші зацікавлені особи. У своєму виступі О. Пагіря розповів про історію створення книги, виклав власне бачення діяльності «Карпатської Січі», детально описавши події 1938–1939 рр. за допомогою слайд-шоу, а також відповів на численні питання.

Олександр Пагіря презентує книгу
«Карпатська Січ: військове формування Карпатської України».

3 червня 2010 р. у конгрегаційній залі Національного університету «Києво-Могилянська академія» (вул. Сковороди, 2) було представлено двотомний збірник документів «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.», підготовлений до друку співробітниками ГДА СБ України та німецькими науковцями³. На презентації виступили представник навчального закладу, упорядники видання — історик М. Юнге (Федеративна Республіка Німеччина) та начальник ГДА СБ України С. Кокін, співробітник посольства Німеччини в Україні, директор видавничого дому «Києво-Могилянська академія» В. Соловйова, відомі науковці — доктори історичних наук С. Кульчицький, С. Бі-

³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упор. Сергій Кокін, Марк Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. I. – 614 с.; Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Кн. II. – 598 с.

Обговорення книги
«Великий терор в Україні. “Куркульська операція” 1937–1938 рр.».

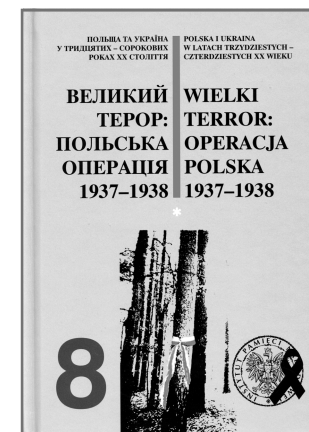

Присутні на презентації науковці, журналісти, зацікавлені особи.

локінь, В. Верстюк, В. Сергійчук, кандидати історичних наук В. Васильєв, Р. Подкур та ін.

Збірник документів висвітлює одну із головних складових «Великого терору» 1937–1938 рр. — масову репресивну операцію, що проводилася відповідно до оперативного наказу народного комісара внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. У книзі вперше опубліковано комплекс розсекречених архівних матеріалів ГДА СБ України щодо підготовки, перебігу, результатів та жертв цієї операції на території Української РСР. Документи розкривають механізм творення партійними та каральними органами масового терору та його соціально-політичну спрямованість проти населення України, яскраво ілюструють жорстокість режиму, адже зі 111 тис. заарештованих основну масу (понад 64 тис.) було розстріляно, решта майже всі загинули згодом у таборах.

7 червня 2010 р. науковий загал отримав черговий, уже восьмий, том (у двох частинах) українсько-польської видавничої серії під назвою «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб», який присвячено польській операції, проведеній радянськими органами державної безпеки в УРСР протягом 1937–1938 рр. Збірник документів «Великий терор: польська операція 1937–1938»⁴ став логічним продовженням згаданого вище українсько-німецького видання, присвяченого знищенню «куркульства». Як влучно зазначили його упорядники, ліквідація «українського куркульського елемента» зачепила й етнічно польське населення. Розпочата та керована радянським диктатором Й. Сталіним хвиля репресій охопила не лише «контрреволюційний та антира-

⁴ Великий терор: польська операція 1937–1938 (у двох частинах) / Ред. Єжи Беднарк та ін. — К.; Варшава, 2010. — 1982 с.

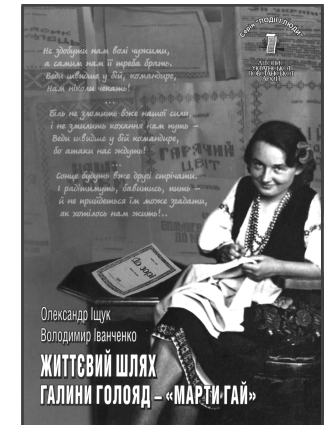
Олександр Іщук презентує серію книжок про невідомі сторінки з життя та долі провідних учасників національно-визвольного руху ОУН і УПА.

дьянський елемент», але й членів компартії, співробітників апарату безпеки та, звичайно, національні меншини «країни рад». Особливого удару було завдано по поляках, що проживали у Білорусії, Україні, багатьох містах Росії та навіть у Сибіру. Під час репресивної кампанії загинуло понад 100 тис. етнічних поляків. У восьмому томі видавничої серії за хронологічним і тематичним принципом опубліковано 203 документи ГДА СБ України. Відтепер ці розсекречені матеріали дають можливість зрозуміти мету, завдання і наслідки репресій проти громадян польської національності, що проживали на території УРСР.

10 червня 2010 р. у київській книгарні «Є» відбулася презентація трьох науково-популярних книжок та одного збірника документів, які були підготовлені співробітниками ГДА СБ України й опубліковані видавництвом «Літопис УПА» у 2009–2010 рр. На захід завітали близько 40 осіб, серед яких співробітник УІНП кандидат історичних наук Л. Онишко, кандидат історичних наук В. В'ятрович, громадські діячі, студенти. Першим увазі присутніх було запропоноване чергове видання з нової серії «Літопису УПА» — збірник документів «УПА і запілля на Північно-за-

хідних Українських землях. 1943–1945 роки»⁵. Упорядник тому В. Ковальчук розповів, що до нього ввійшло 226 нових, невідомих раніше документів керівництва ОУН(Б) на північно-західних українських землях, командування й підрозділів УПА-Північ та повстанського запілля, що діяли на північному заході, центрі, північному сході Волині та у Південному Поліссі (директивно-розпорядчі, виконавчі, процесуально-судові, обліково-статистичні, епістолярні матеріали). В. Ковальчук наголосив, що залучено матеріали не лише з ГДА СБ України, а й з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України і Держархіву Рівненської області, датовані 1943–1945 рр. Документальні матеріали збірника допоможуть науковцям висвітлити малознані сторінки українського визвольного руху середини ХХ ст., поглиблять розуміння багатограних і неоднозначних процесів новітньої історії.

Іншими презентованими виданнями стали науково-популярні книги В. Іванченка й О. Іщука, випущені видавництвом «Літопис УПА» у серії «Події і люди». Узавши слово, автори представили свою колективну працю «Життєвий шлях Галини Голояд — «Марти Гай»»⁶, де чи не вперше на основі архівних документів МДБ УРСР, збережених у ГДА СБ України, детально висвітлюється життя й доля цікавої письменниці та однієї з чільних діячок українського визвольного руху Галини Голояд («Марти Гай»). Дослідження доповнюють твори головної героїні, маловідомі фотографії та документи з архівів радянської держбезпеки.

⁵ УПА і запілля на Північно-західних Українських землях. 1943–1945 роки // Літопис УПА: Нова серія / Упор. В. Ковальчук. – К., Л.: Літопис УПА, 2010. – Т. 14. – 637 с.

⁶ Іванченко В., Іщук О. Життєвий шлях Галини Голояд – «Марти Гай». – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2010. – 127 с.

Ще однією презентованою книгою стала індивідуальна наукова розвідка В. Іванченка про життя та долю Людмили Фої («Оксани», «М. Перелесник»; 1923–1950 рр.), котра під час Другої світової війни була одним з організаторів підпілля ОУН(Б) в м. Києві⁷. Автор показав, що навіть арешт органами НКДБ–МДБ і тортури не зламали її духу та не вплинули на рішучість боротися за незалежність України. Будучи завербованою як агент під псевдонімом «Апрельская» Л. Фоя виступила ключовою фігурою у протистоянні радянських спецслужб та служби безпеки ОУН(Б), зірвавши глибоку чекістську операцію з виявлення та ліквідації керівників організації на північно-західних українських землях. Одночасно автор показав Л. Фою

не тільки як умілу оунівську розвідницю, але й авторку цікавих літературних творів, уміщених у книжці. Без зайвих слів про постать Людмили Фої свідчить її героїчна загибель у нерівному бою зі співробітниками МДБ при порятунку пораненого товариша.

О. Ішук, представляючи свою книгу «Життя та доля Михайла Дяченка — «Марка Боєслава»»⁸, зазначив, що дослідження присвячене людині, в якій поєдналися і поет, і письменник, і один із провідних керівників та організаторів Карпатського крайового

проводу ОУН(Б). М. Дяченка у підпільному середовищі знали

⁷ Іванченко В. Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої. – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2009. – 127 с.

⁸ Ішук О. Життя та доля Михайла Дяченка — «Марка Боєслава». – Торонто; Л.: Літопис УПА, 2010. – 139 с.

під літературним псевдонімом «Марко Боєслав». В його поетичних творах та оповіданнях простежуються мета й завдання українського визвольного руху середини ХХ ст. У книзі О. Іщука вперше оприлюднено раніше невідому інформацію про заходи радянських каральних органів із розшуку М. Дяченка, виявлену в ГДА СБ України.

На всі запитання учасників презентації, яких було чимало, автори надали вичерпні відповіді. Зокрема, М. Посівнич та В. Ковальчук розповіли про особливості збереженої документальної бази щодо діяльності Т. Бульби-Боровця на Волині та висловили сподівання, що у подальшому науковці зможуть зібрати, упорядкувати та видати відповідні документи окремою книгою. В. Іванченко повідомив про підготовку книги про Л. Фою та представлені в ній цікаві документи, а О. Ішук — про співпрацю з науковцями, зокрема під час роботи над фільмом

Представник видавництва «Літопис УПА» Микола Посівнич розповідає про видавничий потенціал та тематику нової серії «Літопису УПА» – «Події і люди».

про М. Дяченка у 2008 р. В. Ковальчук розповів про виявлений документ щодо участі кубанців в УПА в 1944 р., а М. Посівнич — про збір та систематизацію спогадів ветеранів ОУН і УПА, яку здійснює видавництво «Літопис УПА» та Центр досліджень визвольного руху (м. Львів).

Огородник В. Презентации новых научно-документальных изданий Отраслевого государственного архива СБ Украины.

В обзоре рассказывается о презентациях новых изданий, подготовленных к печати сотрудниками ОГА СБ Украины в 2009–2010 гг., которые состоялись в апреле–июне 2010 г.

Ключевые слова: документальное наследие, архив, документы, репрессии, террор, советские спецслужбы, ОУН(Б), УПА.

Ohorodnik V. The presentation of research and documental issues of Branch State Archive of Security Service of Ukraine.

This is brief review of presentation of new scholar works, prepared by personal of Branch State Archive of Security Service of Ukraine in 2009–2010, that took place in April–June 2010.

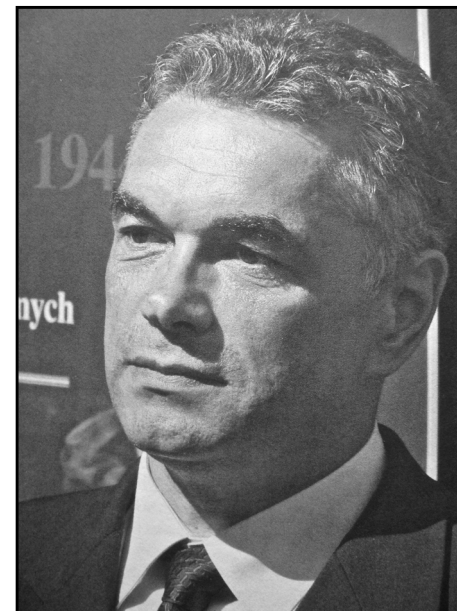
Key words: documentary heritage, archive, repressions, terror, Soviet secret service, OUN(B), UPA.

IN MEMORIAM

ПРЕЗЕС

Пам'яті ЯНУША КУРТКИКИ

... Квітень 2010 р. Ми разом із директором Галузевого державного архіву СБУ Сергієм Кокіним і працівником того самого архіву Петром Кулаковським стоїмо біля Інституту національної пам'яті Республіки Польща (ІПН РП) у Варшаві. Підходять наші польські колеги по спільній робочій групі. Ця група існує з 1996 р. і її основною роботою є підготовка видання «Польща та Україна у 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Надруковано вже вісім томів, у кожному з яких за традицією є вступна стаття, ніколи перед тим надруковані документи, довідковий апарат та все, чого вимагає канон такого роду видань. Серія наша, по суті, тримовна, себто тексти подаються українською та польською, а також російською мовами (остання — це мова переважної більшості документів комуністичної спецслужби). На теренах колишнього Радянського Союзу і колишнього європейського «соцтабору» це — наймасштабніший на

Януш Куртика. 2010 р.

сьогоднішній день міждержавний науково-видавничий проект, унікальний за своєю якістю.

Одначе повернімося до Варшави квітня 2010-го, до будинку Інституту національної пам'яті. Підходять наші польські колеги Збігнев Навроцький, Єжи Беднарек, Марцин Маєвський, Іоланта Карбаш. Ми всі готові до подорожі. А вона буде довгою, оскільки з метою презентації нашої видавничої серії нам належить автомобілями доїхати до Мюнхена, Парижа та Брюсселя. Остання адреса не випадкова, оскільки Голова Європарламенту Єжи Бузек ініціював спеціальну презентацію нашого 7-го тому, присвяченого Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і перекладеного англійською мовою.

Ми жартуємо, щось обговорюємо. Раптом я помічаю Пана Презеса (це польське слово означає «Президент», «Голова») ІПН професора Януша Куртика. Він енергійно виходить з будинку, він зосереджений, він поспішає до службового автомобіля, він ... не помічає нас. Це — рідкісний випадок, оскільки Презес — людина уважна і надзвичайно делікатна.

Тоді я трохи іронічно окликаю його: *«Пане Презесе, ми Вас вітаємо!»*. Зазвичай ми були на «ти». Януш миттєво розуміє все, зупиняється, дивиться на нас всіх і з щирою приязню, перепрошує, цікавиться, чи все організовано. А я запитую: *«Зустрінемось в Парижі, прогуляємось, поговоримо?»*. Куртика посміхається, замислюється на хвилику і відповідає: *«Ні, схоже, в Парижі не вийде, оскільки поїду спочатку на траурні заходи до Катині. А ось до Брюсселя приїду обов'язково. Там вже нормально поспілкуємось»*.

Ми тиснемо одне одному руки, обнімаємось, Януш бажає нам всім щасливої дороги, всідає до свого автомобіля і від'їжджає на черговий офіційний і досить непростий (як ми дізнаємось потім) для нього виступ.

Ми ще не знаємо, що ніколи більше його не побачимо. Він загине разом з Президентом Лехом Качинським та іншими керівниками польськими діячами 10 квітня 2010 р. поблизу аеродрому Смоленськ-Північний в результаті катастрофи польського урядового літака Ту-154М. Презентації у Брюсселі не буде, замість неї відбудеться траурне засідання Європарламенту у зв'язку із смоленською авіакатастрофою.

...Про цю катастрофу наша група дізнається вже в Парижі, біля Ейфелевої вежі серед натовпу безпечних і веселих туристів з цілого

світу. Панові Збігневу Навроцькому передзвонять з Варшави. Ми не могли повірити, що Януша вже немає. Частина польських колег відразу повернеться до Варшави, а для нас від цього моменту це вже буде подорож із присмаком трагедії. Ми таки доїдемо до Брюсселя. Доїдемо, щоб просто зупинитись на ніч в готелі і поїхати назад, до Варшави. На зворотному шляху ми будемо безкінечно згадувати Януша. Його посмішку і жарти, його серйозність і відповідальність. Той щирий ентузіазм, з яким він сприяв нашому проекту, як стимулював роботу над поточними томами, квапив, підбадьорював нас. Згадуватимемо і його життя.

Януш Куртика народився 13 серпня 1960 р. у Кракові, закінчив загальноосвітній ліцей імені Яна Кохановського у Новій Гуті. Він був у класі математично-фізичного профілю, але двічі був фіналістом заключного етапу Олімпіади з історії. Зрештою вирішив стати істориком. (До речі, вже пізніше, у 1990-х рр., Куртика зустрічався із своїм колишнім вчителем фізики і математики. І той все ніяк не міг вибачити одному із своїх найкращих учнів того, що він не став фізиком). А далі було навчання на історико-філософському факультеті Ягелонського університету, до якого Януш Куртика вступив 1979-го, а завершив 1983 р. Ще першокурсником був активно заангажований у роботу Студентського наукового товариства. Його учасники мали неформальні, дружні взаємини, обговорювали широке коло питань минулого Польщі, її перспективи як незалежної держави і чи взагалі народ здатен добитися такої незалежності в найближчому часі.

Можливо і ці дебати сприяли формуванню ліберальних і антикомуністичних переконань Януша Куртики, який був віце-головою згаданого Студентського наукового товариства і редактором видання «Студентських історичних зошитів» (номерів 1–3 за 1980–1985 рр.). Пізніше сам Куртика зізнавався, що саме в той час у нього зародився інтерес до історії збройного антикомуністичного підпілля в Польщі у 1944–1956 рр.

Ще одна цікава деталь. Як згадував один з тогочасних товаришів Куртики, Януш одного дня запропонував принести клятву вірності тим ідеалам, які для себе вже тоді визначили молоді люди. Приніс текст цієї клятви, яку відтак було виголошено у вузькому колі однодумців. Погодьмося: вчинок — не дуже типовий для цинічного і прагматичного ХХ століття. Хоча, можливо, саме це цемента

тувало волю і твердість Януша Куртики і його товаришів у їх протистоянні з комуністичною системою у Польщі. А це було непросто, оскільки всі вони потрапили у коло уваги тодішньої польської спецслужби.

З 1980 р. Януш Куртика брав участь у демократичній опозиції в Кракові, зокрема, у поширенні антикомуністичних листівок, був співзасновником Незалежного студентського об'єднання Інституту історії Ягелонського університету та членом Ініціативного комітету незалежного студентського об'єднання Ягелонського університету. До цього додалося викладання історії у підпільному християнському робітничому університеті для робітників, селян та учнівської молоді, що співчувала опозиції.

З 1985 р. Януш Куртика почав працювати в Інституті історії імені Тадеуша Мантойфеля Польської академії наук, де спеціалізувався на генеалогії, історії середньовіччя, новій історії та допоміжних історичних дисциплінах. У 1995 р. він захистив дисертацію за темою: «Дослідження з історії малопольських латифундистів у Тенчині за середньовіччя (кінець XIII – третя чверть XV сторіччя)». У 2000 р. він отримав ступінь доктора історії за працю «Тенчинські латифундії. Власність і власники (XIV–XVII сторіччя)».

Я. Куртика (другий справа) у колі студентських друзів. Весна 1981 р.

Він був членом наукової ради та Інституту історії імені Тадеуша Мантойфеля Польської академії наук у 1999–2002 та у 2003–2006 рр.

У період 1989–2000 рр. Януш Куртика очолював незалежну самоврядну професійну спілку «Солідарність» у Краківських філіях Інституту історії Польської академії наук. З 2000 р. його доля була пов'язана з Інститутом національної пам'яті: до 2005 р. він був організатором і головою відділення у Кракові.

Наприкінці 2005 р. Сейм Республіки Польща обирає на посаду Презеса Інституту національної пам'яті Януша Куртику. Він докладає великих зусиль, щоб поживити роботу цієї важливої установи, надати нові імпульси особливо у науково-дослідницькій та архівно-публікаторській сферах. Він сприяв перетворенню Інституту на найбільш активний центр досліджень новітньої історії Польщі. Саме за той час, коли він був Презесом ІПН, ця установа підготувала величезну кількість науково-документальних і монографічних видань, виставок.

Та справа не лише в цьому. Куртика добре знав, для чого існує ІПН, він вбачав в інституті потужний інструмент декомунізації, демонтажу того політико-ідеологічного минулого, що його Польща мала неодмінно здолати, щоб перетворитися на справді демократичну і незалежну державу, сформувати громадянське суспільство.

Януш Куртика з самого початку високо цінував наш спільний польсько-український проект. І це були не лише слова, оскільки саме ІПН РП взяв на себе фінансові видатки по підготовці до видання та виданню результатів нашої спільної праці. У 2006, 2007, 2008 та 2010 рр., один за одним виходять чергові томи (для прикладу: розрив в часі між 2-м і 3-м томом тривав 4 роки). Як вже було зазначено, англійською переклали том, присвячений Голодомору. Презес знаходив час приїздити на зустрічі нашої спільної робочої групи, бачив, що робота наша достатньо інтенсивна і проста, а тому сприяв оприлюдненню результатів цих зусиль.

Посада Презеса ІПН вимагала багато сил. Крім іншого, вона завжди була (і є!) «під софітами» журналістів, громадськості. Вже йшлося про те, що під керівництвом Януша Куртики Інститут національної пам'яті суттєво змінився, почав відігравати якісно нову роль у формуванні нової історичної пам'яті. Проте не все так просто було. За словами професора Анджея Новака, Презес заплатив

за те найвищу ціну. І йдеться не про те, що сталося 10 квітня 2010 р., а про те, з чим стикався Куртика раніше: шалена атака через засоби масової інформації захисників старого «історичного канону» і «історичного компромісу» (що мав на меті примирити тих, хто стріляв, з тими, кого стріляли). За твердженням Новака, супротивники Презеса не гребували навіть спробами втручатись у приватне, родинне життя Януша Куртики, який «дуже постарів упродовж кількох останніх місяців життя... Однак він не піддавався. Постійно орієнтувався у «історичному господарстві» із всеохоплюючою зацікавленістю».

То ж не випадково із край відповідальною (і знесилюючою) роботою Януш Куртика поєднував наукову та академічну діяльність. Він був професором у Державній вищій східноєвропейській школі у Перемишлі, а також у Вищій філософсько-педагогічній школі «Ігнатіанум» у Кракові, викладав історію.

Януш Куртика опублікував понад 140 наукових праць з проблем історії Польщі (середньовіччя, нова та новітня історія). Він був також головним редактором періодичного видання «Історичні зошити», що їх видавало об'єднання «Свобода і Незалежність» (було видано 27 томів), був членом редакції наукового часопису «Апарат репресій у Народній Польщі, (1944–1989)». Він брав участь у енциклопедичних виданнях, історико-географічного словника Краківського воеводства часів середньовіччя, польського біографічного словника та біографічного словника «Підпілля та суспільний опір у Польщі, 1944–1956». Він брав участь у діяльності Польського історичного товариства, Товариства друзів наук у Перемишлі та Польського геральдичного товариства.

...Він не перетнув у своєму віці піввікову межу: 50 років йому мало виповнитися у серпні 2010-го. Проте Януш Куртика встиг багато. Тому що просто багато працював. Тому що він був людиною надзвичайно невибагливою, непоказною. Відтак є всі підстави стверджувати, що не він шукав нагород, а вони віднаходили його.

Він був лауреатом премії імені Адама Хеймовського (1996 р.), другої премії у конкурсі імені Клеменса Шанявського (1998 р.), премії імені Й. Лелевеля (2000 р.), премії імені Є. Лойка (2001 р.). У 2008 р. 3-й Президент України Віктор Ющенко нагородив його орденом «За заслуги III ступеня» за значний особистий внесок у справу зміцнення авторитету України в світі, популяризацію її іс-

Януш Куртика та Лех Качинський. 2009 р.

торії та сучасності. У 2009 р. його було нагороджено Президентом Республіки Польщі Лехом Качинським. Це був Командорський хрест із зіркою Ордена відродження Польщі. Презес отримав нагороди і після відходу у вічність. У 2010 р. посмертно його було нагороджено Великим хрестом Ордена відродження Польщі. Того самого року посмертно став лауреатом премії «За збереження національної пам'яті». Все це важливо. Однак наважуся стверджувати: можливо найвищою його нагородою була для нього його родина і двоє його синів...

...На варшавській вулиці Товаровій з Сергієм Кокінім і Петром Кулаковським ми стоїмо біля входу до Інституту національної пам'яті. Це той самий квітень 2010-го. Ми знову бачимо Януша Куртику. Проте тепер вже — на фото, захованих у принесені людьми квіти. Перед ними — свічки і — записки. Їх написали ті, хто прийшов віддати належне пам'яті і Януша, і всіх, хто загинув під Смоленськом (з-поміж них був і один з керівних працівників ІПН, свого часу один із засновників незалежного видавничого руху у Польщі Пан Януш Крупський). На одній із записок знаходжу напис: «*Panie Prezesie! Dziękujemy za prawdę*» («Пане Презесе, дякуємо за прав-

Остання шана Презесу...
С. Кокін, П. Кулаковський, Ю. Шаповал біля входу до
Інституту національної пам'яті Республіки Польщі.
Варшава, квітень 2010 р.

ду»). А ось інший напис: «*I żył w naszych czasach...RYCERZ... Zbroja jego była HISTORIA. W dłoni dzierzył miecz PRAWDY...*» («І жив в наш час... ЛИЦАР... Зброєю його була ІСТОРІЯ. В руці тримав меч ПРАВДИ...»).

Правда... Це слово чи не найчастіше зустрічається у спогадах тих, хто писав чи говорив про Януша Куртику. Сам він досить акуратно і завжди доречно вживав це слово, знаючи, як часто маніюють цим поняттям. Очевидно, що нам ще належить осягнути правду про життя і справу Презеса. Вічна йому пам'ять!

Януша Куртику поховали на Почесній Алеї на Раковицькому цвинтарі у Кракові. Будете там — обов'язково покладіть квіти на його могилу. В ній лежить науковець, Презес, людина, гідна історичної пам'яті.

Юрій Шаповал.

ПАЩЕНКО Володимир Олександрович

19 квітня 2010 р. на 63-му році життя відійшов у Вічність відомий український дослідник історії релігії й церкви радянської доби, доктор історичних наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України *Володимир Олександрович Пащенко*.

Народився майбутній історик 14 серпня 1947 р. у селі Дружба Решетилівського району Полтавської області. Після закінчення в 1975 р. філософського факультету Київського державного університету імені Тараса Шевченка й до кінця життя працював у Полтавському державному педагогічному інституті, згодом університеті. У стінах цього вищого навчального закладу пройшов шлях від асистента кафедри філософії до ректора. Останню посаду Володимир Олександрович обіймав 18 років — з 1990 по 2008 рр.

У 1982 р. В. О. Пащенко закінчив аспірантуру Інституту філософії Академії наук УРСР і наступного року захистив дисертацію кандидата філософських наук. Саме тоді його дослідницькі інтереси зосередилися на церковно-історичній проблематиці. Однак можливості її вивчення в умовах радянського тоталітаризму були

надзвичайно обмеженими. Політичні зміни, пов'язані із процесом перебудови та здобуття Україною незалежності створили нову ситуацію в українській історіографії, уможлививши застосування наукового підходу до вивчення цієї теми, використання раніше недоступних архівних джерел, з'ясування невідомих фактів про стосунки держави й церкви в радянській Україні. Під впливом цих змін учений захопився ідеєю ґрунтовного дослідження історії державно-церковних відносин, яку наполегливо реалізовував упродовж багатьох років. Попри завантаженість адміністративною роботою він знаходив час збирати інформацію у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, обласних архівних установах, працював у бібліотеках та оприлюднював свої ідеї на наукових конференціях і семінарах.

Результатом копіткої роботи став захист у 1994 р. дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, серія статей та низка монографій, яких цілком вистачило б для звіту про діяльність цілого наукового інституту: «Державна політика щодо православної церкви в Україні (1917–1922)» (1992 р.), «Українська автокефальна православна церква. Важкий шлях до визнання» (1993 р.), «Держава і православ'я в Україні, 20–30-ті роки ХХ століття» (1993 р.), «Ніч минула, а день наближається...», «Держава і православ'я в Україні. 20–30-ті роки» (1994 р.), «Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20–30-ті роки» (1995 р.), «Православ'я в новітній історії України» (кн. 1, 1997 р.; кн. 2, 2001 р.), «Національні традиції державотворення в нарисах з позиції політичної та релігійної думки» (2000 р.), «Греко-католики в Україні» (2002 р.), «Більшовицька держава і православна церква в Україні» (2004 р.), «Православна церква в тоталітарній державі» (2005 р.).

Володимир Олександрович виявив неабиякий таланти в організації наукових досліджень. Генеруючи ідеї та підтримуючи перспективні задуми однодумців та учнів, він зумів зібрати навколо себе ціле ґроно молодих і талановитих науковців, які плідно працюють над церковно-історичною проблематикою. Колеги стверджують, що можна навіть говорити про створений В. О. Пащенком справжній «полтавський феномен» (на зразок більш відомого «станиславського» в літературі), який має значний науковий потенціал. Під його керівництвом захищено 2 докторські та 8 кандидатсь-

ких дисертацій, започатковано періодичну наукову конференцію «Релігія і церква в радянській Україні».

Наукові здобутки В.О.Пащенка були відзначені державними та відомчими нагородами: Заслужений працівник освіти України, почесними грамотами Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, медаллю А. С. Макаренка, золотою медаллю «За заслуги в освіті». Внесок В. О. Пащенка в українську науку, освіту та культуру гідно поцінований науковою громадськістю — лауреат премій імені Панаса Мирного, Івана Котляревського, Володимира Короленка, Самійла Величка, Івана Огієнка, нагороджений Міжнародним орденом «За примноження добра на землі», срібною медаллю Оксфордського університету за наукові досягнення. Українська православна церква нагородила В. О. Пащенка двома орденами — Миколи Чудотворця «За примноження добра на землі» та «За патріотизм» II ст.

Останнім часом Володимир Пащенко цікавився творчістю видатного українського письменника Олеса Гончара, аналізував бачення ним місця релігії в українському суспільстві. Ці пошуки втілилися в монографію «Гончарова правда про духовність і церкву» (2006 р.). Учений і далі розробляв започатковану тему, мав багато творчих планів та ідей, які неодмінно прагнув реалізувати найближчим часом. На жаль, важка хвороба цьому завадила... *Вічна йому пам'ять!*

Від редколегії.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

**Галузевий державний архів СБУ: путівник. / ГДА СБ України.
Авт.-упоряд.: В. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків:
«Права людини», 2009. – 136 с.**

Упорядники: В. Даниленко, О. Іщук,
С. Кокін, О. Лошицький, В. Сут.

Уперше за роки незалежності України розкрито структуру та зміст архівних фондів радянських спецслужб, а також історію й основні напрямки діяльності Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Науково-довідкове видання розраховане на всіх, хто цікавиться новітньою історією України.

Отраслевой государственный архив СБУ: путеводитель / ОГА СБ Украины.

Авт.-сост.: В. Даниленко (отв. сост.) и др. – Харьков: «Права человека», 2010. – 116 с.

Составители: В. Даниленко, А. Іщук, С. Кокін, А. Лошицький,
В. Сут.

Впервые за годы независимости Украины открыта структура и содержание архивных фондов советских спецслужб, а также историю и основные направления деятельности Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины.

Научно-справочное издание рассчитано на всех, кто интересуется новейшей историей Украины.

Роберт Конквест. Великий терор. Сталінські чистки тридцятих років / Перекл. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної. – Луцьк, ВМА «Терен», 2009. – 880 с.

Упорядник А. Криштальський.

Книга Р. Конквеста «Великий терор» — вражаюче за своєю ґрунтовністю й фаховістю дослідження періоду сталінських репресій 30-х рр. ХХ ст. За допомогою наукових джерел, письмових свідчень очевидців та жертв терору, документів тієї епохи автор проливає світло на один із найбільш замовчуваних періодів історії СРСР. Погляд західного дослідника на перебіг подій особливо цікавий ще й тому, що це — незаангажований погляд зі сторони. А представлений у книзі аналіз терору як явища неодмінно стане ґрунтом для нових досліджень сучасних українських істориків.

Для науковців, студентської молоді, широкого кола читачів.

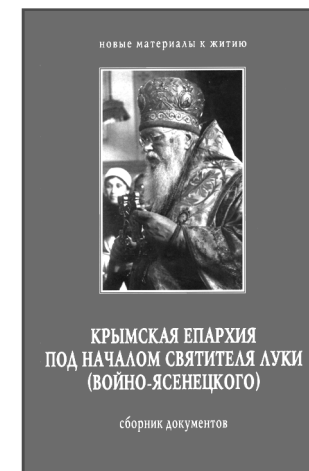

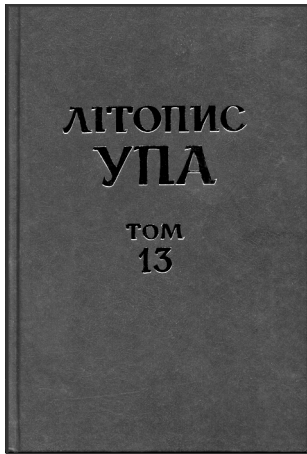
Крымская епархия под началом святителя Луки (Войно-Ясенецкого): сборник документов / Сост., предисловие: протоиерей Николай Доненко, С. Филимонов. – Симферополь: «Н. Орианда», 2010. – 576 с.

Основу книги составили недавно раскритиченные документы из Государственного архива Автономной Республики Крым и архива Главного Управления Службы безопасности Украины в АР Крым, содержащие уникальную информацию о жизни и трудах святителя-исповедника архиепископа Крымского Луки (Войно-Ясенецкого) и истории руководимой им в 1946–1961 годах Крымской епархии.

Иллюстрирована фотодокументами, многие из которых публикуются впервые.

Книга посвящается 50-летию со дня кончины святителя Луки.

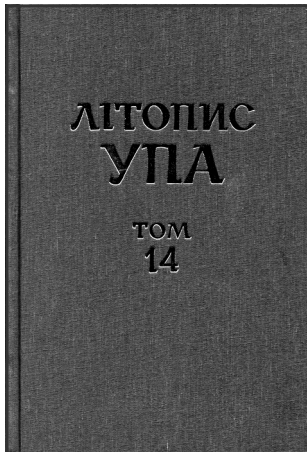
Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 13. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943–1942. Книга 2 // Літопис УПА. Нова серія. – Київ, Торонто, 2009. – Т. 13. – 1232 с.

Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, Державний комітет архівів України, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Упорядники: В. Мороз, Л. Вовк.

Збірник містить документи командування воєнної округи і окремих підрозділів, пресові видання, а також звітно-інформативні документи керівництва ОУН на Львівщині.

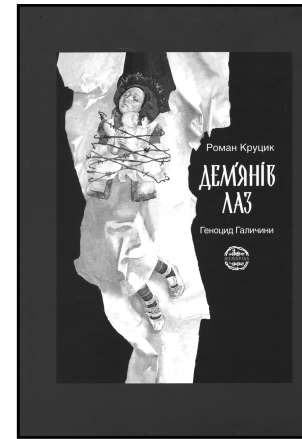
Наукове видання «Літопис Української повстанської армії». Т. 14. УПА і запілля на Північно-західних українських землях. 1943–1945. Нові документи. // Літопис УПА. Нова серія. – Київ, Торонто, 2010. – Т. 14. – 639 с.

Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Видавництво «Літопис УПА», Державний комітет архівів України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Державний архів Рівненської області, Галузевий державний архів Служби безпеки України.

Упорядники: В. Ковальчук, І. Марчук.

У книзі вміщено 266 нових, невідомих раніше документів керівництва, підрозділів УПА (УПА-Північ), армійського запілля за 1943–1945 рр., що діяли на північному заході, центрі, північному сході Волині та Південному Поліссі. Джерела висвітлюють малознані сторінки українського визвольного руху середини ХХ ст. Інформаційний потенціал документів поглиблює розуміння багатогранних і неоднозначних процесів новітньої світової історії.

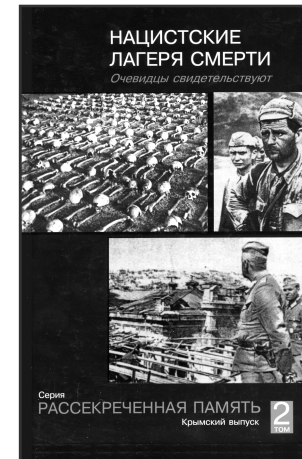

Роман Круцик. Дем'янів Лаз. Геноцид Галичини. – Київ: ВД «Простір», 2009. – 352 с.

«Дем'янів Лаз» – одне із багатьох місць масових захоронень жертв комуністичних репресій, потаємно замаскованих, зрівняних бульдозерами у Пасіччанському лісі.

У пропонованій читачам книзі збережено послідовність і стиль викладу, якими вони були у газетній публікації повісті «Дем'янів Лаз. Хроніка злочину». За сприяння Служби безпеки України було отримано можливість опрацювати чотири томну кримінальну справу, порушену за фактом

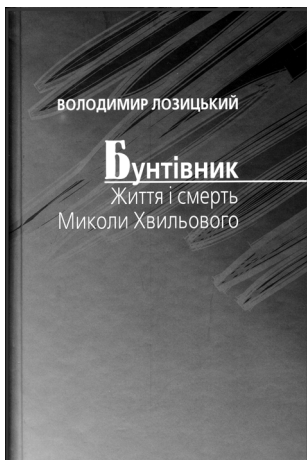
масових розстрілів в'язнів Станіславської тюрми у «Дем'яновому Лазі». Опис тогочасних подій подано з деякими змінами і доповненнями, відображено бурхливі процеси періоду «перебудови», що передували розкопкам, наведено висновки експертизи.

Нацистские лагеря смерти. Очевидцы свидетельствуют // Из серии «Рассекреченная память». Крымский выпуск. 2 том. / Сост. А. В. Валякин – Симферополь: Изд-во «Доля», 2010. – 408 с.

Составители: В. Хорошковский, В. Константинов, В. Джарта, В. Тоцкий.

Книга посвящена 65-летию победы советского народа над нацистскими захватчиками в годы Великой Отечественной войны. Приведенные в ней документальные материалы архивов Главного управления Службы безопасности Украины в АР Крым и Государственного архива АР Крым (акты, показания свидетелей, фотографии) раскрывают чудовищную картину глумления и издевательства над людьми в местах принудительного содержания военнопленных и гражданского населения, расположенных на оккупированной территории Крыма. Данные документы свидетельствуют о массовом уничтожении населения полуострова фашистскими оккупантами.

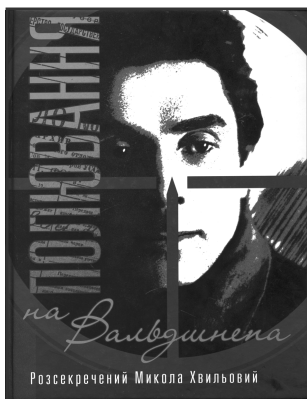
Володимир Лозицький. Бунтівник. Життя і смерть Миколи Хвильового: іст.-біогр.-публ. нарис / Володимир Лозицький. – Київ: Генеза, 2009. – 120 с.

Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Нарис присвячений видатному українському письменникові й публіцисту Миколі Хвильовому. На підставі праць попередників, маловідомих або недоступних раніше архівних документів і матеріалів відтворюється складний життєвий шлях митця, формування його світогляду, нерозривно пов'язаного з національною та особистісною самоідентифікацією.

Життєпис письменника подається у контексті суспільно-політичних подій, сучасником яких він був.

Для широкого кола читачів, усіх, хто цікавиться історією України.

Полювання на «Вальдшнепа». Розсекречений Микола Хвильовий. Науково-документальне видання. Упоряд. Ю. Шаповал. – Київ: Темпора, 2009. – 296 с.: іл.

Упорядник Ю. Шаповал.

Видання містить унікальні документи і матеріали ГПУ, що стосуються життя і творчості Миколи Хвильового (1893–1933). Чекісти вели постійне стеження за письменником, вигадавши йому псевдо «Вальдшнеп» і готуючи його фізичне знищення.

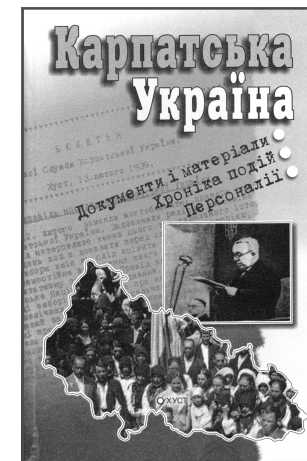
Самогубство Миколи Хвильового у травні 1933 року, на мотиви і обставини якого проливають світло друковані джерела, стало не лише формою протесту проти режиму, а й актом самоствердження.

Книга розрахована на широке коло читачів.

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. – Том I. Карпатська Україна: Документи і матеріали / Упор. – О. Довганич та ін. – Ужгород: ВАТ «Вид-во «Закарпаття»», 2009. – 755 с.

Закарпатська обласна державна адміністрація, Закарпатська обласна рада, Галузевий державний архів СБ України, Архів Управління СБ України в Закарпатській області, Державний архів Закарпатської області.

Упорядники: О. Довганич, О. Корсун, О. Пагіря.

Документальна книга у двох томах про один із найзагадковіших феноменів українського державотворення — Карпатську Україну, в якій всебічно представлені труди і дні її формування, розбудови та руйнації за умов терористичних актів двох великих європейських держав — Угорщини й Польщі (1938–1939), окупації гортіївською Угорщиною за згодою гітлерівської Німеччини (1939–1944) та входження до складу радянської держави (1944–1946), йде до читача вперше. Тематично двотомник поєднаний з виданнями редколегії обласного тому «Реабілітовані історією» у двох книгах та наступними збірниками — «Криваві тині Кремлю» (2006), «Тернистий шлях до України...» (2007), «Закарпатські втікачі в СРСР. 1939–1941» (2008). Тут подано найповніший на сьогодні обсяг архівних документів і матеріалів з фондів ГДА СБ України, архіву УСБ України в Закарпатській області, ЦДАВО, ЦДАГО, ДАЗО, архіву ОУН в Києві, Центру досліджень визвольного руху у Львові та окремих московських архівів. Вміщено хроніку подій Карпатської України на основі широкого, відомого нині масиву джерел. З належною повнотою, наскільки це дозволяють доступні нині джерела, охарактеризовано постаті творців Карпатської України.

До першого тому ввійшли архівні документи і матеріали.

Огляд підготувала провідний науковий співробітник ГДА СБ України **Д. Бойко.**

Науковий і документальний журнал

З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2010. – № 1 (34).

Головний редактор: **О. Рубльов.**

Відповідальний за випуск: **Р. Подкур.**

Мовний редактор: **В. Григор'єв.**

Технічний редактор: **І. Ставнюк.**

Науково-допоміжна робота:
співробітники Галузевого державного
архіву СБ України: **Д. Бойко, Я. Зарецька.**

Комп'ютерне макетування: **І. Ставнюк.**

Підписано до друку 25.08 2010 р. Формат 60x84/16.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 25,40. Умов. фарб.-вид. 28,56
Умов.-вид. арк. 28,15. Тираж 1000 прим.

Відділи редакції:

01001 м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, кім. 211, 212, 216;
тел.: 278-53-05, 279-13-88; факс: (044) 278-02-38;
01034 м. Київ, вул. Золотоворітська, 7; тел.: 255-85-41, 256-92-11.

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 27.
Свідоцтво Державного комітету телебачення та радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002 Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4.
<http://khp.org>; <http://library.khpg.org>; <http://archive.khpg.org>

